

Дніпровський національний
університет ім. Олеса Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентові України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ І
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2020 ТОМ 23 № 4

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2020

ГРАНІ

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний альманах

Том 23 № 4 2020

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентові України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 12 від 18.06.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
grani-print@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.

Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2020

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф.(Україна)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левшанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Founders:

Oles Honchar Dnipro national
university,
Dnipropetrovsk regional institute for
public administration
National academy for public
administration under
the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ІП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication on historical,
philosophical, political and sociological
sciences was given.

Published by the decision of the
Academic council of Oles Honchar
Dnipro national university
(protocol № 12 dated 18.06.20).

ISSN 2077-1800 (Print)

ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,
Krivoshin V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

e-mail: granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

ЗМІСТ

Соціологія

С. 6
Юрій Кравцов, Константин Богомаз
Гуманітарна складова формування комунікативних компетенцій студентів технічного університету

С. 13
Ольга Горпинич, Зарема Ібрагімова
Інтеркультурна модель розвитку сучасних міст: концептуальний аналіз

С. 20
Вадим Ніколенко
Еволюція класичних парадигм брендингу: від економічного раціоналізму до соціальної відповідальності

С. 28
Юлія Галицька
Псевдонім у жіночій літературі: феміністські аспекти в гендерному контексті

С. 36
Надія Міхно
Виробництво дискурсивних стратегій влади в політичному просторі м. Дніпро

Політологія

С. 45
Юлія Слінецька, Микола Спересенко
Електоральні партії: теоретико-методологічні засади та ідеологічне позиціонування на прикладі парламентських виборів 2019

С. 57
Олександр Соколовський
Вплив міжетнічних відносин на розвиток транскордонної співпраці

С. 66
Айгюн Назаралієва
Євреї-ашкеназі в Азербайджані: про деякі проблеми етнічної ідентичності в іноетнічному середовищі

С. 75
Олександр Русецький, Ольга Дорохіна
Ядерні та радіаційні загрози як ресурси для моделювання спільноти безпеки на прикладі Абхазького політичної кризи

Contents

Sociology

P. 6
Yuriy Kravtsov, Konstantin Bogomaz
Humanitarian component of formation of communicative competences of students of technical university

P. 13
Olha Horpynych, Zarema Ibrahimova
Intercultural model of the development of modern cities: a conceptual analysis

P. 20
Vadym Nikolenko
The evolution of the main branding paradigms: from economic rationalism to social responsibility

P. 28
Iuliia Galytska
Alias in women's literature: feminist aspects in a gender context

P. 36
Nadiya Mikhno
Development of discursive power strategies in political space of Dnipro

Politology

P. 45
Julija Slipetska, Mykola Speresenko
Cath-all-party: theoretical-methodological framework of learning and ideology position on the example of parliamentary elections of 2019

P. 57
Oleksandr Sokolovskyy
The influence of interethnic relations on cross-border cooperation

P. 66
Aygun Nazaraliyeva
Ashkenazi jews in Azerbaijan: on some problems of ethnic identity in a foreign ethnic environment

P. 75
Alexander Rusetsky, Olga Dorokhina
Nuclear and radiation threats as resources for modeling the security community on the example of the Abkhaz political crisis

Історія

С. 93

Сергій Світленко

Український інтелектуал Олександр Русов.

Ч. 1. Виходження у світ української національної еліти

History

P. 93

Serhii Svitlenko

Ukrainian intellectual Alexander Rusov.

Part 1. Appearance in the world of the Ukrainian national elite

Філософія

С. 108

Марія Філатова

Поняття «підтвердження» християнської віри у теїстичній філософії Алвіна Платінґи

Philosophy

P. 108

Mariia Filatova

The concept of «warrant» of the christian belief in Alvin Plantinga`S theistic philosophy

С. 118

Олександр Єременко, Віктор Окорочков

Метафористика «критики чистого розуму»

P. 118

Oleksandr Yeremenko, Viktor Okorokov

Metaphorics of "critique of pure reason"

Соціологія

DOI: 10.15421/172035

УДК: 378: 316.28

Гуманітарна складова формування комунікативних компетенцій студентів технічного університету

Юрій Кравцов, Констянтин Богомаз, Дніпровський державний технічний університет

У статті автори розглядають освіту як вирішальну умову формування ключових компетенцій особистості. Питання про гуманізацію технічної освіти є дуже актуальним на сьогодні. Автори вважають, що породження техногенного типу культури веде до духовного зубожіння особистості. Відбувається дегуманізація освіти, яка перетворюється на вироблення у майбутніх інженерів лише професійних умінь і навичок. Автори вважають, що обмеження гуманітарного циклу дисциплін у технічних університетах ставить під сумнів можливість підготовки інженерів, у яких високий професіоналізм поєднується з розвиненими комунікативними компетенціями. Особлива увага приділяється місцю і ролі вивчення філософії, яка, як вважав І. Кант, ставить своїм завданням, щоб «людина мала мужність жити своїм власним розумом». Автори зазначають, що питання усвідомлення себе як людини суспільства, в якому вона живе, цінностей, на яких будуються відносини між людьми, і виховуються діти, можуть виникнути саме в ситуації, якщо майбутньому інженеру надати можливість познайомитися з філософією Платона, Канта чи Гегеля, з Марксом і Гайдеггером. Велика частина студентів, яких питання навколишнього світу і місця людини в ньому не цікавлять, як раз і є тією аудиторією, якій необхідно роз'яснення реального стану речей і тих питань, про які і каже академічна філософія. Автори розкривають зміст поняття «людський фактор», яке означає перш за все зрозуміти людину, увійти в світ її інтересів, потреб, очікувань, досягнути безліч її дій, тобто побачити її особистість. На думку авторів, межі поняття компетенції є динамічними. Зміна кордонів залежить від того, який аспект компетенції буде виокремлений дослідником. Англійська школа компетенцій спрямована на вивчення характеристик діяльності та їх виконання, тоді як американська концентрується на людях, що цю діяльність виконують. Автори виходять з того, що відбір компетенцій на сьогоднішній момент залишається однією з актуальних проблем освіти в контексті компетентнісного підходу. Відповідно, і мета освіти співвідноситься з формуванням ключових компетенцій (компетентностей). Робиться висновок, що від компетентнісного змісту освіти залежить позиціонування освіти (у першу чергу професійного) в полі соціальних смислів.

Ключові слова: гуманітарна складова технічної освіти, компетентнісний підхід, ключові компетенції особистості, комунікативні компетенції, призначення філософського знання, рефлексивний характер критичного мислення, ввічливий скептицизм

Humanitarian component of formation of communicative competences of students of technical university

Yuriy Kravtsov, Konstantin Bogomaz, Dniprovsk State Technological University

In the article, the authors consider education as a decisive condition for the formation of key personality competencies. The issue of the humanization of technical education is very relevant today. The authors believe that the generation of a technogenic type of culture leads to the spiritual impoverishment of the individual. There is a dehumanization of education, which turns into the development of future engineers only professional skills. The authors believe that the restriction of the humanitarian cycle of disciplines in technical universities casts doubt on the possibility of training engineers who combine high professionalism

with well-developed communicative competencies. Particular attention is paid to the place and role of the study of philosophy, which, according to I. Kant, poses its task so that “a person has the courage to live with his own mind.” The authors note that the issue of awareness of oneself as a person, the society in which they live, the values on which relationships between people and children are raised, may arise precisely in the situation if the future engineer is given the opportunity to become acquainted with the philosophy of Platon, Kant or Hegel, with Marx and Heidegger. Most of the students, who are not interested in the issues of the world and the place of the person in it, are the ones who need an explanation of the real state of affairs and those issues that academic philosophy says. The authors reveal the content of the concept of the human factor - that means, first of all, to understand a person, enter the world of his interests, needs, expectations, comprehend many of his actions. , i.e. see his personality. The authors proceed from the fact that the selection of competencies at the moment remains one of the urgent problems of education in the context of a competency-based approach. Accordingly, the purpose of education is related to the formation of key competencies (competencies). It is concluded that the positioning of education (primarily professional) in the field of social meanings depends on the competence content of education.

Keywords: *humanitarian component of technical education, competency-based approach, key personality competencies, communicative competences, the appointment of philosophical knowledge, the reflective nature of critical thinking, polite skepticism*

Гуманитарная составляющая формирования коммуникативных компетенций студентов технического университета

Юрий Кравцов, Константин Богомаз, Днепровский государственный технический университет

В статье авторы рассматривают образование в качестве решающего условия формирования ключевых компетенций личности. Вопрос о гуманизации технического образования является очень актуальным на сегодняшний день. Авторы считают, что порождение техногенного типа культуры ведет к духовному оскудению личности. Происходит дегуманизация образования, которая превращается в выработку у будущих инженеров лишь профессиональных умений и навыков. Авторы полагают, что ограничение гуманитарного цикла дисциплин в технических университетах ставит под сомнение возможность подготовки инженеров, у которых высокий профессионализм сочетается с развитыми коммуникативными компетенциями. Особое внимание уделяется месту и роли изучения философии, которая, как полагал И. Кант, ставит своей задачей, чтобы «человек имел мужество жить своим собственным умом». Авторы отмечают, что вопрос осознания себя как человека общества, в котором он живет, ценностей, на которых строятся отношения между людьми, и воспитываются дети, могут возникнуть именно в ситуации, если в будущем инженеру предоставить возможность познакомиться с философией Платона, Канта или Гегеля, с Марксом и Гайдеггером. Большая часть студентов, которых вопрос окружающего мира и места человека в нем не интересуют, как раз и является той аудиторией, которой необходимо разъяснение реального положения вещей и тех вопросов, о которых и говорит академическая философия. Авторы раскрывают содержание понятия «человеческий фактор», которое означает прежде всего понять человека, войти в мир его интересов, потребностей, ожиданий, постичь множество его действий, т. е. увидеть его личность. Авторы исходят из того, что отбор компетенций на сегодняшний момент остаётся одной из актуальных проблем образования в контексте компетентного подхода. Соответственно, и цель образования соотносится с формированием

ключевых компетенций (компетентностей). Делается вывод, что от компетентностного содержания образования зависит позиционирование образования (в первую очередь профессионального) в поле социальных смыслов.

Ключевые слова: гуманитарная составляющая технического образования, компетентностный подход, ключевые компетенции личности, коммуникативные компетенции, назначение философского знания, рефлексивный характер критического мышления, вежливый скептицизм

Постановка проблеми.

У «Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років», у Законі України «Про вищу освіту» зазначено, що освіта виступає в якості вирішальної умови формування ключових компетенцій особистості. Одним із пріоритетів освітньої політики є докорінне поліпшення системи професійної освіти, спрямоване на підготовку молодих наукових кадрів вищої кваліфікації, вищої школи і економіки країни загалом.

Соціально-економічні умови в Україні вимагають від інженерів, організаторів і керівників виробництва таких якостей, як підприємливість, комунікабельність, готовність адаптуватися до нових умов роботи і регулювати відносини між людьми в процесі спільної діяльності [1]. Фахівцю на виробництві доводиться мати справу з потоками інформації, які йому треба правильно прийняти, переробити і передати, що неможливо зробити без наявності розвинених комунікативних знань, навичок, умінь, способів діяльності, що задаються стосовно визначеного кола предметів і процесів, необхідних для якісної продуктивної діяльності щодо до них.

Складні і глибокі процеси поновлення, що відбуваються нині в українському суспільстві, ставлять на чільне місце людську особистість. Значення особистості, людського фактору в системі соціальних, економічних, виробничих, науково-технічних, організаційно-управлінських та інших відносин, у розвитку культури, моральних зв'язків між людьми, у родині, у побуті безперервно зростає в міру розвитку суспільства. Надія на те, що суспільство зацікавлене в розвитку її сил і здібностей, що воно буде заохочувати людей творчих, здатних діяти самостійно, тих, що мають власну думку і сміливо беруть на себе велику відповідальність, не покидає людину і в складних умовах сьогодення, що постійно змінюється.

Аналіз досліджень і публікацій.

У даний час у науці найбільш активно обговорюється питання про комунікативні компетенції в двох контекстах: мовному та психолого-педагогічному. Мовним комуніка-

тивним компетенціям присвятили багато робіт такі науковці: Ю. Габермас, М. Халлідей, Н. Хомський, Дж. Равен, А. Л. Андресва, Л. Ф. Бахман, Р. Х. Белл, І. Л. Бім, Е. В. Васіна, Т. М. Дрідзе, П. Дуайе, Н. О. Епіхіна, Ю. М. Жуков, Ю. Л. Караулов, В. Н. Кашницький, Г. А. Китайгородська, О. Г. Поляков, І. О. Зимня, Л. Л. Шабаліна, А. В. Хуторської, Г. Селевко, О. І. Пометун, Р. Пастушенко, О. В. Овчарук та ін., а сутність розвитку комунікативної компетенції з психолого-педагогічної точки зору визначається лише деякими науковцями, зокрема, такими: Мутовкін О. М., Буртова Н. Б., Сидоренко Г. А. ін. Відзначимо, що в статті за мету не ставиться проводити аналіз понять «компетенція» і «компетентність». Ці дослідження знайшли відображення в численних працях українських і зарубіжних філософів, соціологів, педагогів.

Під «компетенцією» ми будемо розуміти коло питань, в яких людина добре обізнана, володіє знаннями і досвідом. Компетентна в певній галузі людина володіє відповідними знаннями і здібностями, що дозволяють їй обґрунтовано судити про цю галузь, ефективно діяти в її межах. Компетентність найчастіше трактується як інтелектуально і особистісно обумовлений досвід соціально-професійної життєдіяльності людини, що ґрунтується на знаннях [6], і необхідний для ефективної діяльності в заданій предметній галузі. Відомий російський дослідник А. В. Хуторський диференціє поняття «компетентність» і «компетенції» як загальне і часткове, маючи на увазі під компетенцією деякі відчужені, наперед задані вимоги до освітньої підготовки учня, а під компетентністю – його особистісну якісну характеристику, що вже відбулася [10]. У загальному вигляді компетентність являє собою володіння відповідною компетенцією, тобто сукупністю взаємопов'язаних якостей особистості (знань, розуміння, навичок, відносин), що встановлюються стосовно певного кола предметів і процесів, для продуктивної дії з ними. Компетенції часто розглядаються як усвідомлена людиною здатність (можливість) реалізації знань і умінь для ефективної діяльності в конкретній ситуації, тобто, компетенція – це сплав традиційних знань, умінь і навичок з особистісними особливостями учня, з

його самоусвідомленням, рефлексією в ході пізнавальної діяльності.

Для поділу загального та індивідуального в змісті компетентнісної освіти розрізняють синонімічно використовувані поняття «компетенція» і «компетентність».

Компетенція – це сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), що задаються стосовно певного кола предметів та процесів і необхідних для якісної продуктивної діяльності щодо них. Компетентність – володіння людиною відповідною компетенцією, що містить її особистісне ставлення до неї та предмету діяльності.

Мета дослідження зводиться до того, щоб показати що відбір компетенцій, особливо їх гуманітарна складова, на сьогоднішній момент залишається однією з актуальних проблем освіти в контексті компетентнісного походу. Відповідно, і мета освіти співвідноситься з формуванням ключових компетенцій (компетентностей).

Виклад основного матеріалу

Рішення для себе кожною людиною «вічних» проблем передбачає її певну філософську культуру, знання основної філософської проблематики, принципово можливих відповідей на корінні питання буття, знання форм і способів виходу в усі нові й нові сфери реальності, переходу до нових способів діяльності. Безліч побутових проблем поновлення народжені недоліком культури в найширшому розумінні. Філософська культура особи – один із суттєвих компонентів загальної культури людини, одне з безперечних надбань людської особистості.

Особливої актуальності набуває це питання в технічних вузах, де в зв'язку з превалюванням предметів технічного циклу необхідною є професійна комунікативна підготовка, основи якої закладаються на молодших курсах у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. Питання про гуманізацію технічної освіти є дуже актуальним на сьогодні. Породження техногенного типу культури веде до духовного зубожіння особистості. Відбувається дегуманізація освіти, яка перетворюється на вироблення у майбутніх інженерів лише професійних умінь і навичок. У зв'язку з цим постає як ніколи гостро питання про розвиток особистості фахівця технічної сфери, в якій високий професіоналізм поєднується з розвиненими комунікативними компетенціями [5, с. 33].

Особливе значення, на наш погляд, у даній ситуації слід приділити світоглядному призначенню курсу філософії, який сьогодні практично виведе-

ний за межі навчального процесу. Наявна сьогодні програма з філософії вимагає від студента заучування багатьох сторонніх точок зору на навколишній світ без постановки питань «Хто Я», «В якій країні я живу?», «Чи можу Я що-небудь змінити?». Однак ці питання можуть виникнути, якщо майбутньому інженеру надати можливість познайомитися з філософією Платона, Канта чи Гегеля, з Марксом і Гайдеггером. Велика частина студентів, яких питання навколишнього світу і місця людини в ньому не цікавлять, як раз і є тією аудиторією, якій необхідно роз'яснення реального стану речей і тих питань, про які і каже академічна філософія. І. Кант основним завданням філософії вважав, щоб «людина мала мужність жити своїм власним розумом». Ті ж, хто проти такого завдання філософії, або не усвідомлюють свій заклик, або хочуть відмовити людині в її прагненні бути людиною.

Сучасна масова культура нав'язує людині паттерне існування, коли людина користується готовими рішеннями і слідує системі паттернів-шаблонів. Людині не треба вибирати, брати на себе відповідальність, за неї вже все визначили, немає потреби замислюватися про те, як слід чинити в тій чи іншій ситуації, оскільки творці масової культури вже визначили «коридори» поведінки, слідуючи яким людина потрапляє в залежність від Моди, Успіху, Гламуру, Слави, Багатства. Поняття Свободи в даному випадку наскрізь просочене лицемірством. Сучасна людина вже не здатна мислити самостійно, вона з радістю «біжить від свободи» вибору, приймаючи тоталітаризм, коли всі рішення приймаються замість неї. Весь хід історії показує, що причиною фашизму і більшовизму є нездатність людини до самостійного мислення. Єдина зброя проти тоталітаризму – здатна до самостійного мислення Людина. Це людина громадянського суспільства. Сьогодні в Україні немає громадянського суспільства, як втім, не було його і «вчора». Філософські центри в різні історичні часи виникали в Німеччині, Франції, Англії та США. У цих країнах і до цього дня існує стійка філософська традиція і громадянське суспільство, які органічно пов'язані між собою. На жаль, цей зв'язок не в змозі зрозуміти новоявлені «реформатори» у сфері освіти, що намагаються сьогодні захистити інженерів від вивчення філософії, не хочуть формування в Україні громадянського суспільства, і взагалі не зрозуміло, чого вони хочуть.

Не можна заперечувати необхідність творчого підходу в роботі інженера. Як і будь-яка творча людина, він творить у навколишньому світі. І тому йому просто необхідно усвідомлювати своє

місце в цьому світі. У цьому і полягає сенс його творчості, коли, вирішуючи конкретні завдання, він співвідносить ці рішення через «світ в цілому», щоб їх будувати на певній ділянці світу. Вузкий фахівець, за відсутності такого погляду, просто не бачить, що твориться по сусідству з ним, не володіє ситуацією в широкому сенсі, такий фахівець перестає володіти і собою. Питання визначення якості та оцінка дії включені в сферу визначення компетенції: хто робить щось добре чи погано може бути вимірним за визначеними критеріями або стандартами. Сюди ж можна віднести і здатність керувати ситуацією (навіть непередбаченою).

Л. А. Петровська зазначає, що «в найзагальнішому плані компетентність у спілкуванні передбачає розвиток адекватної орієнтації людини в собі самій – у власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, в ситуації і задачі» [8, с. 439]. Комунікативна компетентність формується, перш за все, у діяльності і безпосередньо пов'язана з розвитком особистості. У свою чергу, рівень розвитку особистості впливає на різні сторони спілкування і його ефективність. Умовою нормального, продуктивного, морального зовнішнього спілкування виступає сформована здатність до внутрішнього діалогу [7, с. 106]. У процесі рефлексії та інформація, яка була новою, стає присвоєною і перетворюється у власне знання. Посилити цей «ефект» можна, використовуючи рефлексію для формування професійних та особистісних компетентностей і як одну із стратегій навчання в вузі. У ході діалогу деякі з міркувань опонентів можуть виявитися цілком прийнятними для прийняття в якості своїх власних, інші – викликають потребу в дискусії. У будь-якому випадку ця рефлексія активно сприяє розвитку навичок критичного мислення [4, с. 138].

К. Роджерс характеризує суть рефлексивного навчання як спосіб, який полягає в тому, щоб позначати свої сумніви, спробувати прояснити незрозумілі питання і таким чином наблизитися до сенсу нового досвіду... (цит. за: [3, с. 156]). Відстеження етапів своєї діяльності допомагає студенту усвідомити методологію навчального пізнання. Саме через рефлексивне по своїй природі філософське знання у структуру компетенції входять навички, знання, досвід, контакти, цінності, і, звичайно, координація всіх цих елементів і контроль над всією системою управління процесом загалом.

Утилітарне мислення сучасного суспільства практично обходиться без будь-якого власного погляду. Але, якщо інженер хоче бути людиною широких поглядів, щоб мати власну думку і бути здатним приймати відповідальні рішення, без

філософії йому не обійтися. А вже якщо інженер стає вченим, то і поготів. Та й взагалі інженер ходить не тільки на роботу, але і на вибори, читає не тільки креслення, але і газети. Як він поставиться до прочитаного?

Комунікативна компетенція майбутнього інженера – це готовність і здатність до взаємодії, вербальної і невербальної (міміка, мова тіла), з іншими людьми, вона є найважливішою якістю, необхідною фахівцям у всіх сферах життя [4, с. 33–34]. Межі поняття компетенції є динамічними. Зміна кордонів залежить від того, який аспект компетенції буде виокремлений дослідником. Англійська школа компетенцій спрямована на вивчення характеристик діяльності і їх виконання, тоді як американська концентрується на людях, що цю діяльність виконують. Наприклад, педагог, завданням якого буде розвиток компетенцій у студентів, скоріше буде загострювати увагу на тому, чи можливо навчити компетенції, тоді як співробітник кадрового агентства більше цікавиться тим, як оцінити наявний рівень компетенцій у кандидатів.

Конкурентоспроможність на сучасному ринку праці, де, за підрахунком фахівців компанії IBM, людина змінює свою спеціальність не менше семи разів за час професійної кар'єри, багато в чому залежить від її здатності набувати і розвивати вміння, навички або компетентності, які можуть застосовуватися або трансформуватися стосовно цілої низки життєвих ситуацій. Категорія «компетенції» є наслідком нової економіки і нового підходу до людських ресурсів. Вона виникла з потреб в адаптації людини до занадто мінливих умов у сучасному світі лавиноподібного накопичення інформації і старіння отриманих раніше знань. Компетентний фахівець є індивідуальністю, самостійністю, що володіє здатністю усвідомлювати і рефлексувати власні дії, зіставляти, оцінювати себе, проектувати майбутнє [2, с. 23–29].

Традиційна, орієнтована на педагога система освіти не вчить думати самостійно, коли відповідальність за результат навчання покладається не лише на учителя, а в першу чергу на учня, який навчається вільно висловлювати власну позицію на уроці, співпрацюючи з однокласниками в команді, дбає за результат у процесі навчання [6, с. 19].

Ми вважаємо, що одна з основних цілей вищої освіти – виховати студента критично мислячим і здатним до аналізу. Це «мислення оціночне, рефлексивне, не відкрите мислення, що не приймає догм, що розвивається шляхом накладення нової інформації на особистий життєвий досвід» [5, с. 45]. Критичне мислення більшою мірою займається

твердженнями та їх обґрунтуванням, інтерпретацією і застосуванням. Специфіка критичного мислення дуже точно була відзначена американським педагогом Чарльзом Темплом: «Думати критично означає проявляти допитливість і використовувати дослідницькі методи: ставити перед собою питання і здійснювати планомірний пошук відповідей. Критичне мислення передбачає ввічливий скептицизм, сумнів в загальноприйнятих істинах, постійне питання: "А що, якщо?" Критичне мислення не є окремий навик або вміння, а поєднання багатьох умінь» [9, с. 39].

Висновки.

Сенс творчості інженера полягає в тому, коли, вирішуючи конкретні завдання, він співвідносить ці рішення через «світ в цілому», щоб їх будувати на певній ділянці світу. Вузський фахівець, за відсутності такого погляду, просто не бачить, що твориться по сусідству з ним, не володіє ситуацією в широкому сенсі, такий фахівець перестає володіти і собою. Людина, яка має власний погляд, тобто особистість, є для держави аномалією. Таким чином, складається парадоксальна ситуація, коли нинішній студент – майбутній інженер, змушений відмовитися від бажання бути особистістю. Цілком зрозуміло, що сучасний молодий інженер – це не тільки фахівець у своїй галузі, а й людина, що живе в інших галузях. Якщо він хоче бути людиною широких поглядів, щоб мати власну думку і бути здатним приймати відповідальні рішення, без філософії йому не обійтися. Питання визначення якості та оцінка дії включені в сферу визначен-

ня компетенції: хто робить щось добре чи погано може бути вимірним за визначеними критеріями або стандартами.

На наш погляд, слід ще раз зазначити, що питання усвідомлення себе як людини, суспільства в якому він живе, цінностей, на яких будуються відносини між людьми, і виховуються діти, можуть виникнути саме в ситуації, якщо майбутньому інженеру надати можливість познайомитися з філософією Платона, Канта чи Гегеля, з Марксом і Гайдеггером. Велика частина студентів, яких питання навколишнього світу і місця людини в ньому не цікавлять, як раз і є тією аудиторією, якій необхідно роз'яснення реального стану речей і тих питань, про які і каже академічна філософія. І Кант основним завданням філософії вважав, щоб «людина мала мужність жити своїм власним розумом». Ті ж, хто проти такого завдання філософії, або усвідомлюють свій заклик, або хочуть відмовити людині в її прагненні бути людиною.

Таким чином, вищим пріоритетом в освіті стає не стільки надбання учнями і студентами великої суми знань, скільки розвиток у них інтелектуального і творчого потенціалу, що дозволяє в подальшому продукувати нове знання. У межах викладання соціально-філософських дисциплін в якості компоненту навчального процесу існує унікальна можливість формування відповідних новому освітньому стандарту компетенцій учнів. Комунікативна компетентність має на увазі готовність гнучко і швидко застосовувати знання і досвід в ситуаціях спілкування, зокрема нестандартних.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бабіна С. І. Актуальні проблеми викладання філософії у технічному університеті. *Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе і реальне* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 6–7 березня 2020 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2020. 92 с.
2. Головкин Н. В. Абдуктивный вывод и критическое мышление: к постановке проблемы. *Философия образования*. 2008. № 1 (22). С. 23–29.
3. Гусинский Э. Н., Турчанинова Ю. И. Введение в философию образования. Москва : Логос, 2000. 224 с.
4. Загашев И. О., Заир-Бек С. И. Критическое мышление: технология развития. Санкт-Петербург : Альянс «Дельта», 2003. 284 с.
5. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. URL : <http://aspirant.rggu.ru/article.html?id=50758>.
6. Нова українська школа: Основи стандарту освіти / ред. кол.: Лілія Гриневич, Віктор Бриндза, Ніна Деметієвська, Роман Шиян (координатор проекту) [та ін.]. Львів, 2016. 64 с.
7. Онищик В. М. Аксиологические основания коммуникативной компетентности студентов вуза. *Философия образования*. 2008. № 2 (23). С. 101–107.
8. Петровская Л. А. Развитие компетентностного общения как одно из направлений оказания психологической помощи / под ред. А. Л. Свенцицкого. *Социальная психология в трудах отечественных психологов*. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 438–453.
9. Темпл Ч. Развитие критического мышления через чтение и письмо в системе высшего образования: стратегии для использования в любых предметных областях : проект РКМЧП. Нью-Йорк : Институт «Открытое Общество», 2002. 46 с.
10. Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. *Интернет-журнал «Эйдос»*. 2002. 23 апр. URL: <http://eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.

REFERENCES

1. Babina, S. I. (2020). Aktualjni problemy vykladannja filosofiji u tekhnichnomu universyteti [Actual Problems of Teaching Philosophy at a Technical University] Proceedings of the International Scientific and Practical Conference: *Vplyv suspilnykh nauk na process rozvytku suspilstva: mozhyve i realne – The influence of social sciences on the process of social development: possible and real.* (pp. 9–11) Kyiv: GO «Kyivs'ka naukova suspil'stoznavcha organizaciya» [in Ukrainian].
2. Golovko, N. V. (2008). Abduktivnyj vyvod i kriticheskoe myshlenie: k postanovke problem [Abductive conclusion and critical thinking: to the problem statement]. *Filosofija obrazovaniya – Philosophy of education*, 1(22), 23–29 [in Russian].
3. Gusinskij, Je. N., & Turchaninova, Ju. I. (2000). *Vvedenie v filosofiju obrazovaniya. [Introduction to philosophy of education]. Moscow: "Logos" [in Russian].*
4. Zagashev, I. O., & Zair-Bek, S. I. (2003) *Kriticheskoe myshlenie: tehnologija razvitija. [Critical Thinking: Technology Development].* SantPetesburg: Al'jans "Del'ta" [in Russian].
5. Zimniaia, I. A. (2008). *Kliucheve kompetentcii – noviaia paradigma rezultata obrazovaniia [Key competencies are a new paradigm of the result of education].* Retrieved from <http://aspirant.rggu.ru/article.html?id=50758> [in Russian].
6. Ghrynevych, L., Bryndza, V., Dementijevs'ka, N., & Shyjan, R. (2016). *Nova ukrajins'ka shkola: Osnovy standartu osvity [New Ukrainian School: Osnovy standartu osvity].* L'viv [in Ukrainian].
7. Onishchik, V. M. (2008). Aksiologicheskie osnovaniia kommunikativnoi kompetentnosti studentov vuza [Axiological basis of communicative competence university students]. *Filosofia obrazovaniia – Philosophy of education*, 2 (23), 101–107 [in Russian].
8. Petrovskaia, L. A. (2000). Razvitie kompetentnostnogo obshcheniia kak odno iz napravlenii okazaniia psikhologicheskoi pomoshchi [The development of competency-based communication as one of the areas psychological assistant]. *Sotsialnaia psikhologija v trudakh otechestvennykh psikhologov – Social psychology in the works of domestic psychologists.* (pp. 438–453). Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
9. Templ, Ch. (2002). *Razvitie kriticheskogo myshleniia cherez chtenie i pismo v sisteme vysshego obrazovaniia: strategii dlia ispolzovaniia v liubykh predmetnykh oblastiakh [The development of critical thinking through reading and writing in higher education: strategies for use in any subject area]:* Proekt RKMChP. New York: Institut "Otkrytoe Obschestvo".
10. Khutorskoi, A. V. (2002). Kliucheve kompetentcii i obrazovatelnye standarty [Key competencies and educational standards]. *Internet-zhurnal «Eidos» – Eidos Online Magazine.* Retrieved from <http://eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.

Кравцов Юрій Сергійович

Доктор філософських наук, професор
Дніпровський державний технічний університет
51900, м. Кам'янське, вул. Дніпробудівська, 2

Email: kravtsovyuri0@gmail.com

Kravtsov Yuriy

Doctor of Philosophical Sciences, Full Prof.
Dniprovsky State Technical University
2, Dniprobudivska St., Kam'ianske, 51900, Ukraine

ORCID: 0000–0003–4968–9112

Богомаз Константин Юхимович

Доктор історичних наук, професор
Дніпровський державний технічний університет
51900, м. Кам'янське, вул. Дніпробудівська, 2

Email: socis@i.ua

Bogomaz Konstantin

Doctor of Historical Sciences, Full Prof.
Dniprovsky State Technical University
2, Dniprobudivska St., Kam'ianske, 51900, Ukraine

ORCID: 0000–0002–3092–9457

Цитування: Кравцов Ю. С., Богомаз К. Ю. Гуманітарна складова формування комунікативних компетенцій студентів технічного університету. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С. 6–12.

Citation: Kravtsov, Yu.S. & Bogomaz K. Yu. (2020). Humanitarna skladova formuvannia komunikativnykh kompetentsii studentiv tekhnichnoho universytetu [Humanitarian component of formation of communicative competences of students of technical university]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 6–12.

Стаття надійшла / Article arrived: 03.03.2020

Інтеркультурна модель розвитку сучасних міст: концептуальний аналіз

Ольга Горпинич, Зарема Ібрагімова, Державний університет телекомунікацій

У статті здійснено концептуальний аналіз інтеркультурної моделі розвитку сучасних міст, виокремлюються стратегії аксіологічного і діяльнісного підходів до розробок моделей модернізації сучасного міста, виявляються специфічні риси міської культури – мультикультуральність, багатополосність інтересів, цінностей, потреб і можливостей різних груп мешканців. Особливо значимими чинниками впливу на становлення сучасного соціокультурного простору багатоетнічного міста визначаються віртуалізація соціального простору та впровадження інформаційно-комунікативних технологій, які виражають якісну відмінність взаємодії міського населення як одиниці соціокультурної стратифікації культури певної регіональної спільноти. Досліджені тенденції участі в процесах формування соціокультурного простору українських міст широких кіл громадськості з активною й послідовною участю містян у здійсненні контролю над культурною політикою та засади організаційних умов сталого зворотного зв'язку громадськості і органів місцевої влади. Розглянуті теоретичні і методологічні засади практик соціологічного супроводу процесів розвитку багатоетнічних українських міських громад у контексті реалізації європейської стратегії інтеркультурності. Обґрунтовуються завдання соціологічного вивчення потреб міської спільноти в умовах інформаційного середовища та ускладнення соціокультурних взаємозв'язків між суб'єктами процесів модернізації культурного міського середовища. Констатується потреба в системному поєднанні соціологічних підходів на засадах інтегрування концепцій суспільного простору міста, ресурсної концепції міста, концепції соціалізації, соціокультурного капіталу міста, концепцій соціокультурної ідентифікації і міської ідентичності. Автори роблять висновок, що практики супроводу процесів розвитку багатоетнічних українських міських громад в контексті реалізації європейської стратегії інтеркультурності засвідчують значні перспективи соціологічних досліджень соціокультурного регіонального розвитку українських багатокультурних міст. Актуальними є наступні напрями: розробка критеріїв дослідження потенційно продуктивних секторів розвитку соціокультурного міського середовища та чинників активізації зацікавлених соціальних груп у контексті реалізації стратегій і завдань концепту інтеркультурності.

Ключові слова: багатокультурне місто, соціально-культурний розвиток, інтеркультурність, стратегія розвитку інтеркультурних міст, соціально-культурне проектування, соціологічний супровід

Intercultural model of the development of modern cities: a conceptual analysis

Olha Horpynych, Zarema Ibrahimova, State University of Telecommunications

The article presents a conceptual analysis of the intercultural model of development of modern cities, with an emphasis on the selection strategy and activity of axiological approach to developing models of modernization of a modern city, marked specific features of urban culture - multicultural, multipolarity interests, values, needs and opportunities for groups. Revealed that about the virtualization of the social space and the introduction of information and communication technologies, which express a qualitative difference between the interaction of the urban population as a unit of sociocultural stratification of the culture of a particular regional community, are determined by particularly significant factors influencing the formation of the modern sociocultural space of a multi-ethnic city. The tendencies of participation in the formation of the sociocultural space of Ukrainian cities by wide circles of the public with the active and consistent participation of citizens in exercising control over cultural policy are characterized and organizational conditions for sustained feedback from the public and authorities. The theoretical and methodological foundations of the practice of sociological support of the development processes of multi-ethnic Ukrainian urban communities in the context of the implementation of the European intercultural strategy are considered. The emphasis is on solving the problems of a sociological study of the needs of the urban community in the information environment and the complication of sociocultural relationships between the subjects of the processes of modernization of the cultural urban environment. The need for a systematic combination of sociological approaches based on the integration of the concepts of the city's public space, the resource concept of the city, the concept of socialization, the socio-cultural capital of the city, the concepts of sociocultural identification and urban identity is stated. The author's case was

the conclusion that the processes of maintenance practices for the development of multi-ethnic Ukrainian urban communities in the context of the European strategy for intercultural indicate significant prospects of sociological studies of social and cultural development of the Ukrainian regional multicultural cities. The article emphasizes that the following areas are relevant: the development of research criteria for potentially productive sectors of the development of the sociocultural urban environment and the factors of activation of interested social groups in the context of the implementation of strategies and objectives of the concept of interculturalism.

Keywords: *multicultural city, socio-cultural development, interculturality, development strategy of intercultural cities, socio-cultural design, sociological support*

Интеркультурная модель развития современных городов: концептуальный анализ

Ольга Горпинич, Зарема Ибрагимова, Государственный университет телекоммуникаций

В статье осуществлен концептуальный анализ интеркультурной модели развития современных городов, выделяются стратегии аксиологического и деятельностного подходов к разработкам моделей модернизации современного города, выявляются специфические черты городской культуры: мультикультуральность, многополюсность интересов, ценностей, потребностей и возможностей групп населения. Особенно значимыми факторами влияния на становление современного социокультурного пространства многоэтнического города определяются виртуализация социального пространства и внедрение информационно-коммуникативных технологий, которые выражают качественное отличие взаимодействия городского населения как единицы социокультурной стратификации культуры определенного регионального сообщества. Исследованы тенденции участия в процессах формирования социокультурного пространства украинских городов широких кругов общественности с активным и последовательным участием горожан в осуществлении контроля над культурной политикой и обосновываются организационные условия устойчивой обратной связи общественности и органов власти. Рассмотрены теоретические и методологические основы практик социологического сопровождения процессов развития многоэтнических украинских городских общин в контексте реализации европейской стратегии интеркультурности. Обосновываются задачи социологического изучения потребностей городского сообщества в условиях информационной среды и осложнения социокультурных взаимосвязей между субъектами процессов модернизации культурной городской среды. Констатируется необходимость в системном сочетании социологических подходов на основе интегрирования концепций общественного пространства города, ресурсной концепции города, концепции социализации, социокультурного капитала города, концепций социокультурной идентификации и городской идентичности. Авторы делают вывод, что практики сопровождения процессов развития многоэтнических украинских городских общин в контексте реализации европейской стратегии интеркультурности свидетельствуют о значительных перспективах социологических исследований социокультурного регионального развития украинских мультикультурных городов. Актуальными являются следующие направления: разработка критериев исследования потенциально продуктивных секторов развития социокультурной городской среды и факторов активизации заинтересованных социальных групп в контексте реализации стратегий и задач концепта интеркультурности.

Ключевые слова: *поликультурный город, социально-культурное развитие, интеркультурность, стратегия развития интеркультурных городов, социально-культурное проектирование, социологическое сопровождение*

Постановка проблеми.

Соціокультурний міський простір сьогодні переважно розглядається як значною мірою структуроване соціальне середовище, яке зазнає значних трансформаційних змін та інтенсифікації різних форм взаємодії соціальних суб'єктів. Разом з тим розширення культурного поля для сучасного мешканця міста спричиняє як значні варіації якісного і кількісного складу традиційних соціально-культурних груп, так і утворення нових груп, що виникають під впливами різних чинників поглиблення культурно-середовищної поляризації

всередині традиційних чи то шляхом формування нових моделей міжкультурних і міжгрупових взаємин. Ці зміни закономірно впливають на еволюцію і спрямування сучасних соціологічних розвідок, а традиційні дослідження соціальних аспектів урбанізації та її впливу на діяльність окремих індивідів і спільнот суттєво доповнюється деталізованим вивченням впливів суб'єктних чинників формування, принципів функціонування та перспектив еволюції значимих для міських спільнот соціокультурних утворень нового типу в широких контекстах регіонального розвитку.

Аналіз досліджень та публікацій.

Основу дослідження феномену сучасного міжкультурного міста укладає комплексний підхід, що ґрунтується на здобутках «просторово зорієнтованої» галузі соціології – соціології міста (Е. Богардуса, Е. Берджеса, М. Вебера, Л. Вірта, Г. Зімеля, Дж. Трагера, Р. Флоріди, Е. Холла), аналізі сучасного стану культури і розвитку культурної свідомості на сучасному етапі, зробленому в працях З. Баумана, П. Козловські, Е. Тоффлера, А. Турена, Н. Еліаса, засадах консолідованості багатонаціональних співтовариств та соціокультурної потреби в єдності в працях Е. Дюркгейма та Р. Мертона. На синтезі теорій зазначених теоретичних концептів ґрунтуються напрацювання дослідників функціонального потенціалу інтеркультурної комунікації (А. Манс, Д. Шанто, Є. Надью, К. Хованової-Рубікондо, Д. Пінеллі, Р. Вілсон, І. Гідікової, К. Фредетт, П. Бонніель, Ф. Вуд та багатьох інших), чії роботи заклали основні принципи низки програм «Інтеркультурні міста» й знайшли відображення в «Білій книзі Ради Європи з міжкультурного діалогу “Жити разом, як рівні в гідності”» (White Paper on Intercultural Dialogue “Living Together as Equals in Dignity”), «Підсумках Європейського року міжкультурного діалогу» (European Year on Intercultural Dialogue).

Виклад основного матеріалу.

У сучасному світі місто являє собою динамічне соціально-культурне середовище, яке здатне змінюватися залежно від факторної обумовленості як зовнішнього, так і внутрішнього характеру [1, с. 71]. Хоча мультикультурну активність міст у світлі чинників насамперед політичного та економічного характеру донедавна розглядали здебільшого як інструмент муніципальних і регіональних стратегій, спрямованих на залучення мобільного міжнародного капіталу і фахівців [12, с. 48–49], то на сьогодні у соціологічній науці є достатні аргументи для заперечення функціональних обмежень і нехтування впливів соціокультурних чинників на процеси розвитку міст, особливо у довготривалій перспективі. Якщо в працях, присвячених проблемам мобільності населення, міграційних процесів, зокрема управлінню культурним різноманіттям у приймаючих соціумах, дослідники наголошують на потребі диференціації об'єктів дослідження на групи, що мають різні культури повсякденності, системи цінностей і самоідентифікації [9], виходячи з природи цих процесів, що різко посилюють етнічну, конфесійну, лінгвістичну, культурну і т. п. неоднорідність приймаючих соціумів і ставлять перед ними серйозні виклики [7], то праці, присвячені дослідженню шляхів сприяння міжкультурному діалогу небезпідставно ґрунтуються на баченні більш глибокої ролі чинників культурного

різноманіття, що неминуче торкається різних сфер суспільного життя [5; 20].

Справедлива, на нашу думку, констатація недостатнього вивчення комунікативного простору сучасних міст як середовища потенційно продуктивної взаємодії міських спільнот, засвідчує необхідність перегляду чинних концепцій використання цього ресурсу і актуалізації соціологічного пошуку підходів до формування ефективних засобів досягнення суспільної солідарності в цьому питанні [3; 11].

Аналіз різноманітних практик застосування теорії мультикультуралізму дозволяє науковцям стверджувати, що в традиційному вигляді всі вони не позбавлені низки недоліків:

- концепти мультикультуралізму загалом ґрунтуються на повазі до інших культур, але не дозволяють уникнути переоцінки різниці в суттєвих відмінностях між ними;

- концепти мультикультуралізму не містять механізмів уникнення ненавмисних наслідків такої переоцінки;

- концепти мультикультуралізму часто слугують інструментом для впровадження політики ідентичності;

- концепти мультикультуралізму не регламентують чіткої явної політики, необхідної для створення умов взаєморозуміння і продуктивних відносин всередині культурних груп та між різними групами людей [19].

Аналіз теоретичних джерел дозволяє виснувати, що на відміну від концепту мультикультуралізму, що переважно описує стан взаємин у полікультурному середовищі сучасних міст, інтеркультуралізм виходить з потреби розвитку способів взаємодії між людьми з різними вихідними позиціями і системами поглядів, яка ґрунтується на засадах рівноправності і рівноцінності всіх суб'єктів соціальної взаємодії незалежно від їх соціальної, етнічної або релігійної належності.

Мета концепту інтеркультуралізму полягає в знаходженні форм, засобів і механізмів підтримки культурних відмінностей у процесі взаємодії «в рамках основоположних демократичних цінностей і міжнародних договорів про права людини» [19].

Принциповим у концепті бачиться цілеспрямоване сприяння «при кожній нагоді об'єднанню людей з різних культурними, мовними та релігійними традиціями, які призводять до змістовних взаємодій, і допомагають людям в порозумінні. Закономірно, що ґрунтуючись на найбільш загальних принципах мультикультуралізму, принцип інтеркультурності обстоює, насамперед, діяльне і активне сприяння розвитку, керуючись наступними засадами:

- поваги до несхожості;

- використання будь-якої можливості залучення до взаємодії людей різних культур, мови і віри;
- зниження ризиків і можливостей розшарування за політичними ознаками;
- встановлення нових навичок, оскільки мова йде не тільки про абстрактні «взаємодії», а й про розбудову культурних взаємин у різноманітних видах суспільних практик» [21].

Більшість дослідників вважають, що при активній підтримці з боку ефективних інститутів різноманітність може дійсно стати цінним активом для суспільства [17].

Беручи до уваги насамперед глобалізаційні тенденції, завдання, на думку Раджа Ісара, полягає в тому, щоб зрозуміти «нашу» культуру як «рухому і відкритому, а не застиглу і фундаментальну» [22]. На сьогодні, як свідчить фаховий аналіз ситуації на теренах різних держав, виявлені істотні потенційні можливості ще не задіяні повною мірою практично в жодній країні [8, с. 220]. Згідно з результатами багатьох досліджень, у своїй переважній більшості спільноти українських міст традиційно толерантні в міжетнічних комунікаціях, а більшість містян ставиться до етнічної різноманітності радше як до переваги, аніж проблеми та приймає як даність той факт, що всі культури схильні до змін, вступаючи між собою у взаємодію на громадській ниві [10, с. 91]. Однак, на думку дослідників правничих аспектів супроводу модернізаційних процесів у культурному середовищі сучасних міст, важливою проблемою є потреба урахування багатьох чинників у системній організації й політиці просування міжкультурних моделей у багатоетнічних містах. Насамперед, це стосується законодавчих чинників впливу на ситуацію, оскільки в законодавчому полі України на сьогодні існують й суттєві розбіжності у визначеннях прав суб'єкта на участь у формуванні культурної політики міської громади і можливості їх реалізації. Скажімо, Закон України «Про культуру» [6] обмежує можливості громадських ініціатив у культурній політиці, оскільки згідно зі статтею 32 «Співпраця державних органів та культурно-мистецької громадськості», що унормовує залучення громадян до формування та реалізації політики в культурній сфері («участь в підготовці проектів нормативно-правових актів, презентації України в різних сферах міжнародного культурного життя»), передбачає участь громадян, обмежену терміном «культурно-мистецька громадськість» [6]. Отже, згідно зі Статтею 1 чинного Закону, до «культурно-мистецької громадськості» належать лише «митці та працівники культури, інші працівники, об'єднані в професійні творчі спілки, національно-культурні товариства» [6], що суперечить Постанові Кабінету Міністрів України від 3 листопада

2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [13], оскільки не бере до уваги всі інші громадські і культурні середовища міст. Разом з тим, очевидно, що хоча кожна демократична держава, дотримуючись принципу діалогу і полілогу своїх етнічних культур, так чи інакше здійснює певні зусилля і несе певні затрати, а на рівнях державних і міждержавних такі проблеми зазвичай регулюються в чинному правовому і конституційному полі, то на рівні громадянського суспільства та побутовому вони вимагають щоденного діалогу і роботи свідомості кожної людини.

Тому таким важливим чинником здійснення концепту вбачається дослідниками вбачається філософське розуміння культури побутування багатонаціональних міст – і як поля усвідомлення і прийняття відмінностей, що виникають у генезі взаємодій тих чи інших культур на засадах толерантності – як вже виконаної роботи свідомості щодо такого осмислення. У цьому сенсі принцип полікультурності є критерієм самосвідомості – чи здійснена така робота, чи потрудились ми, щоб зрозуміти інших [2, с. 240–241].

Оскільки принципи концепту інтеркультурності виходять за рамки бікультурного концепту, за якого поважаються культурні відмінності, але пріоритет віддається культурі корінних народів (прикладом може слугувати сучасна Латвія, однак досвід цієї країни свідчить значну обмеженість і суперечливість такого підходу) [2, с. 241–242], ще одним ключовим аспектом, що впливає на ефект використання концепту «Інтеркультурні міста», є те, що цей концепт міського розвитку підходить до проблеми корінних причин нерівності, дискримінації та відсутності згуртованості як до природної тенденції побутування груп, об'єднаних на основі етнічних чи культурних критеріїв для забезпечення переваг для членів своєї групи за рахунок інших груп, а тому провадить політику створення інститутів, які б мінімізували чинники консолідації етнічно закритих груп.

У зазначених вище умовах культурне планування як спосіб розвитку міських громад згідно з концептом інтеркультурності в українських реаліях набуває дедалі більшого значення для низки культурологічних та емпіричних соціальних досліджень. Висновки досліджень процесів соціокультурної ідентифікації міських громад у контекстах розвитку етнокультурної ідентичності під впливом глобалізаційних процесів упродовж останніх десятиліть дають змогу наблизитися до більш адекватного пізнання соціальної трансформації і перспектив модернізації міської спільноти на нових засадах [4, с. 22–28].

Дослідники одностайні у тому, що важливу роль у формуванні комфортного соціального середовища

міста відіграє думка його територіальної громади, яка на основі тісних соціальних зв'язків усе більшою мірою самоорганізовується, а взаємодія суб'єктів характеризується дедалі глибшим проникненням чинника суб'єктності в усі сфери буття [18].

Типовим прикладом соціологічного підходу до проблем розвитку міста є комплексне дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників впливу, насамперед урахування думки пересічних містян в обґрунтовані характеристики міського середовища загалом, аналіз ефективності стратегії і механізмів подолання проблем [14; 15; 16]. Серед важливих напрямків соціологічних досліджень соціокультурного простору міста виокремлюються наступні:

- аналіз соціальних проблем міста та ступеню задоволення життям у місті загалом;
- дослідження символічного простору міста та його впливу на внутрішній стан мешканців, їх поведінку, самопочуття в місті;
- вивчення специфіки соціокультурного середовища, чинників здатних зумовлювати певні особливості типу поведінки мешканців;
- вивчення персоналізованого соціокультурного простору містян, самооцінка ними міського укладу і способу життя, чинників впливу на сприйняття міста і ставлення до нього;
- дослідження образу міста в свідомості окремих значущих для міста груп, виокремлення активних міських субкультур;
- дослідження типових соціокультурних ідентифікаційних практик мешканців міста;
- аналіз кількісно-якісних параметрів розвитку міської громади, динаміки соціокультурних властивостей міської спільноти, характеру чинних, актуальних та перспективних способів самопрезентації, стратегії протиставлення іншим тощо;
- аналіз методів і форм діяльності міської влади над налагодженням ефективного суспільного діалогу з проблем культури міського повсякдення;
- аналіз рівня залучення до взаємодії всіх суб'єктів соціокультурного розвитку міста в питаннях планування, проектування, конструювання іміджу міста та створення його бренду.

Висновки.

У ході аналізу матеріалів теоретичних джерел з проблеми розвитку сучасних міських громад встановлено, що моделі розвитку, які ґрунтуються на концепті мультикультуралізму, не регламентують чіткої явної політики, необхідної для створення умов взаєморозуміння і продуктивних відносин усередині культурних груп та між різними групами людей.

Упродовж останнього десятиліття в межах здійснення євроінтегративної політики набула поширен-

ня інтеркультурна модель розвитку сучасних міст, метою якої є знаходженні форм, засобів і механізмів підтримки культурних відмінностей у процесі взаємодії «в рамках основоположних демократичних цінностей і міжнародних договорів про права людини» в умовах збереження основних специфічних рис міської культури – мультикультуральності, багатоплюсності інтересів, цінностей, потреб і можливостей різних груп мешканців.

Принциповим у концепті бачиться цілеспрямоване сприяння при кожній нагоді об'єднанню людей з різними культурними, мовними та релігійними традиціями, які призводять до змістовних взаємодій, і допомагають людям у порозумінні.

Важливу роль у формуванні комфортного соціального середовища міста на засадах інтеркультурності відіграє думка його територіальної громади, яка на основі тісних соціальних зв'язків все більшою мірою самоорганізовується, а взаємодія суб'єктів характеризується дедалі глибшим проникненням чинника суб'єктності в усі сфери буття.

У вказаному контексті культурне планування соціокультурного міського середовища, як спосіб розвитку міських громад згідно з концептом інтеркультурності в українських реаліях набуває дедалі більшого значення, що потребує подальших культурологічних та соціологічних досліджень.

Розглянуті теоретичні і методологічні засади практик соціологічного супроводу процесів розвитку багатоетнічних українських міських громад у контексті реалізації європейської стратегії інтеркультурності дозволяють обґрунтувати завдання соціологічного вивчення потреб міської спільноти в умовах інформаційного середовища та ускладнення соціокультурних взаємозв'язків між суб'єктами процесів модернізації культурного міського середовища.

Враховуючи вищесказане, можна виокремити потребу в системному поєднанні соціологічних підходів на засадах інтегрування концепцій суспільного простору міста, ресурсної концепції міста, концепції соціалізації, соціокультурного капіталу міста, концепцій соціокультурної ідентифікації і міської ідентичності.

Практики супроводу процесів розвитку багатоетнічних українських міських громад у контексті реалізації європейської стратегії інтеркультурності засвідчують значні перспективи соціологічних досліджень соціокультурного регіонального розвитку українських багатокультурних міст. Актуальними є наступні напрями: розробка критеріїв дослідження потенційно продуктивних секторів розвитку соціокультурного міського середовища та чинників активізації зацікавлених соціальних груп у контексті реалізації стратегій і завдань концепту інтеркультурності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Афанасьєва Л. В. Роль соціокультурного середовища в модернізації сучасного українського міста. *Наукові праці. Сер.: Соціологія*. 2014. №. 234. Вип. 222. С. 70–74.
2. Афанасьєва Л. В. Соціокультурне середовище як референт модернізації сучасного українського міста : колективна монографія / Л. В. Афанасьєва та ін. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2019. 391 с.
3. Бауман З. Город страхов, город надежд / [пер. с англ. А. Смирнова]. *Логос*. 2008. №3 (66). С. 24–53.
4. Глебова Н. І. Вплив глобалізаційних процесів на етнокультурні ідентичності в сучасному вимірі. *Соціологічні студії*. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. № 1. С. 22–28.
5. Горпинич О. В., Архипова А. О. Соціологія масових комунікацій та медіапланування : навчальний посібник. Київ : Державний університет телекомунікацій, 2018. 255 с.
6. Закон України «Про культуру» від 14 грудня 2010 року № 2778-VI. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12852.html>.
7. Интеграция инокультурных мигрантов: перспективы интеркультурализма / отв. ред. И. П. Цапенко, И. В. Гришин. Москва : ИМЭМО РАН, 2018. 233 с.
8. Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти : монографія. Харків : Фоліо, 2003. 240 с.
9. Куропятник А. И., Куропятник М. С. Интеркультурализм: постмультикультуральный дискурс социальной интеграции. *Вестник РУДН. Серия: Социология*. 2018. № 2. С. 145–156.
10. Межкультурный город: шаг за шагом. Практическое руководство для применения городской модели межкультурной интеграции. Страсбург : Совет Европы, 2013. 132 с.
11. Мусиездов А. «Общий язык тротуара»? Критика дискурса публичных пространств. *Український соціологічний журнал*. 2014. № 1–2. С. 18–22.
12. Пахтер М., Лэгдри Ч. Культура на перепутье. Культура и культурные институты в XXI веке / пер. с англ. М. Гнедовский. Москва : Классика-XXI, 2003. С.48–49.
13. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>.
14. Результати соціологічного дослідження «Особливості менталітету місцевої громади Мелітополя». Мелітополь : Лабораторія соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. 58 с.
15. Результати соціологічного дослідження «Етнічні спільноти Мелітополя на шляху формування політичної нації». Мелітополь : Лабораторія соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. 66 с.
16. Робота культурно-дозвілевих установ та культурне мапування очима мелітопольців. Результати соціологічного дослідження. Мелітополь : Лабораторія соціологічних досліджень МДПУ, 2012. 21 с.
17. Хубер Й. Межкультурная компетенция для всех – подготовка к жизни в гетерогенном мире. Издание Совета Европы, 2012. (Intercultural competence for all – Preparation for living in a heterogeneous world, Joseph Huber (ed), Council of Europe 2012). URL: <https://rm.coe.int/16802ff5f1>.
18. Ярошенко М. Креативне місто. URL: <http://novosti.kr.ua/index.php/analytics/9729-kreatyvne-misto-kreatyvne-misto>.
19. Enskild motion. Motion till riksdagen: 2014/15:311 av Serkan Köse (S). En nationell interkulturell strategi. URL: <https://data.riksdagen.se/fil/F4B418D4-C2AA-48FE-B8F6-0E0178D4E6BD>.
20. García Agustín Ó. Intercultural Dialogue: Visions of the Council of Europe and the European Commission for a Post-Multiculturalist Era. *Journal of Intercultural Communication*. 2012. № 29. URL: <http://www.immi.se/intercultural/nr29/garcia.html>.
21. Platform for Intercultural Europe. URL: <http://www.intercultural-europe.org>.
22. Tolman E. Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*. 1948. 55 (4). P. 189–208.

REFERENCES

1. Afanasijeva, L. V. (2014). Rolj sociokuljturnogho seredovysgha v modernizaciji suchasnogho ukrainskoghho mista [The role of socio-cultural environment in the modernization of the modern Ukrainian city]. *Naukovi praci. Ser.: Sociologhija – Scientific works. Ser.: Sociology*, 234 (222), 70–74 [in Ukrainian].
2. Afanasijeva, L. V. et al. (2019). *Sociokuljturne seredovysgha jak referent modernizaciji suchasnogho ukrainskoghho mista [Sociocultural environment as a referent of modernization of the modern Ukrainian city]*. Melitopolj: FOP Odnorogh T. V. [in Ukrainian].
3. Bauman, Z. (2008). *Gorod strahov, gorod nadezhd [The city of fears, the city of hopes]*. (A. Smirnov, Trans). *Logos*, 3 (66), 24–53 [in Russian].
4. Ghlebova, N. I. (2012). Vplyv ghlobalizacijnykh procesiv na etnokuljturni identychnosti v suchasnomu vymiri [The impact of globalization processes on ethnocultural identities in the modern dimension]. *Sociologhichni studiji – Sociological studies*, 1, 22–28 [in Ukrainian].
5. Ghorpynych, O. V., & Arkhypova, A. O. (2018). *Sociologhija masovykh komunikacij ta mediaplamuvannja [Sociology of mass communications and media planning]*. Kyiv: Derzhavnyj univertsytet telekomunikacij.
6. On Culture: Law of Ukraine from 14.12.2010 No. 2778-VI. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/documents/12852.html> [in Ukrainian].

7. *Integracija inokulturnyh migrantov: perspektivy interkul'turalizma [Integration of inocultural migrants: prospects of interculturalism]*. (2018). I. P. Capenko, I. V. Grishin (Eds.). Moskva: IMJeMO RAN [in Russian].
8. Kolisnyk, V. P. (2003). *Nacionaljno-ethnichni vidnosyny v Ukraïni: teoretychni zasady ta konstytucijno-pravovi aspekty [National-ethnic relations in Ukraine: theoretical principles and constitutional and legal aspects]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
9. Kuropjatnik, A. I., & Kuropjatnik, M. S. (2018). Interkul'turalizm: postmul'tikul'tural'nyj diskurs social'noj integracii [Interculturalism: postmulticultural discourse of social integration]. *Vestnik RUDN. Serija: Sociologija – RUDN Journal of Sociology*, 2, 145–156 [in Russian].
10. *Mezhkul'turnyj gorod: shag za shagom. Prakticheskoe rukovodstvo dlja primenenija gorodskogo modeli mezhkul'turnoj integracii [Intercultural city: step by step. A practical guide for applying the urban model of intercultural integration]*. (2013). Strasburg : Sovet Evropy [in Russian].
11. Musiezdov, A. (2014). «Obshhij jazyk trotuara»? Kritika diskursa publicnyh prostranstv ["Common language of the sidewalk"? Critique of the discourse of public spaces]. *Ukraïns'kij sociologichnij zhurnal – Ukrainian Sociological Journal*, 1–2, 18–22 [in Russian].
12. Pahter, M. (2003). *Kul'tura na pereput'e. Kul'tura i kul'turnye instituty v XXI veke [Culture at a crossroads. Culture and cultural institutions in the XXI century]*. (M. Gnedovskij, Trans.), (pp. 48–49). Moskva: Klassika-HHI [in Russian].
13. On ensuring public participation in the formation and implementation of public policy: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 3.11.2010 № 996. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%DO%BF> [in Ukrainian].
14. Rezul'taty sociologichnogho doslidzhennja «Osoblyvosti mentalitetu miscevoji ghromady Melitopolja» [Results of the sociological research "Peculiarities of the mentality of the local community of Melitopol"]. (2016). Melitopolj: Laboratorija sociologichnykh doslidzhenj MDPU im. B. Khmeljnyckogho [in Ukrainian].
15. Rezul'taty sociologichnogho doslidzhennja «Etnichni spiljnoty Melitopolja na shljakhu formuvannja politychnoji naciji» [Results of the sociological research "Ethnic communities of Melitopol on the way to forming a political nation"]. (2016). Melitopolj: Laboratorija sociologichnykh doslidzhenj MDPU im. B. Khmeljnyckogho [in Ukrainian].
16. Robota kul'turno-dozviljevykh ustanov ta kul'turne mapuvannja ochyma melitopoljciiv. Rezul'taty sociologichnogho doslidzhennja [Work of cultural and leisure institutions and cultural mapping through the eyes of Melitopol residents. The results of a sociological study.]. (2012). Melitopolj: Laboratorija sociologichnykh doslidzhenj MDPU [in Ukrainian].
17. Huber, J. (Ed.). (2012). *Mezhkul'turnaja kompetencija dlja vseh – podgotovka k zhizni v heterogennom mire [Intercultural competence for all – Preparation for living in a heterogeneous world.]. Izdanie Soveta Evropy – Council of Europe*. Retrieved from <https://rm.coe.int/16802ff5f1>.
18. Jaroshenko, M. *Kreatyvne misto [Creative city]*. Retrieved from <http://novosti.kr.ua/index.php/analytics/9729-kreatyvne-misto-kreatyvne-misto>.
19. Enskild motion. Motion till riksdagen: 2014/15:311 av Serkan Köse (S). En nationell interkulturell strategi. Retrieved from <https://data.riksdagen.se/fil/F4B418D4-C2AA-48FE-B8F6-0E0178D4E6BD>.
20. García Agustín, Ó. (2012). Intercultural Dialogue: Visions of the Council of Europe and the European Commission for a Post-Multiculturalist Era. *Journal of Intercultural Communication*, 29. Retrieved from <http://www.immi.se/intercultural/nr29/garcia.html>.
21. Platform for Intercultural Europe. Retrieved from <http://www.intercultural-europe.org>.
22. Tolman, E. (1948). Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*, 55 (4), 189–208.

Горпинич Ольга Валеріївна

Кандидат філософських наук, доцент
Державний університет телекомунікацій
03680, Київ, вул. Солом'янська, 7

Email: olga220570gor@ukr.net

Ібрагімова Зарема Ізмаїловна

Аспірант
Державний університет телекомунікацій
03680, Київ, вул. Солом'янська, 7

Email: olga220570gor@ukr.net

Horpunych Olha

Ph.D. of Philosophy Sciences, Assoc. Prof.
State University of Telecommunications
7, Solomenska St., Kyiv, 03680, Ukraine

ORCID: 0000-0002-6101-4612

Ibrahimova Zarema

Ph.D. Student
State University of Telecommunications
7, Solomenska St., Kyiv, 03680, Ukraine

Цитування: Горпинич О. В., Ібрагімова З. І. Інтеркультурна модель розвитку сучасних міст: концептуальний аналіз. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С.13–19.

Citation: Horpunych O.V. & Ibrahimova Z. I. (2020). Interkultura model rozvytku suchasnykh mist: kontseptualnyi analiz [Intercultural model of the development of modern cities: a conceptual analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 13–19.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.03.2020

Еволюція класичних парадигм брендингу: від економічного раціоналізму до соціальної відповідальності

Вадим Ніколенко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті висвітлено питання взаємовпливу, з одного боку, домінуючих мотивів споживчої поведінки, а з іншого – еволюції основних парадигм брендингу протягом ХХ ст. На цьому тлі доволі важко виокремлювати лінійні, причинно-наслідкові зв'язки. Іншими словами, складно однозначно відповісти на поставлене запитання, а саме: чи зміни у споживчих практиках привели до трансформації основних парадигм брендингу, чи навпаки, бізнес ініціативи духовного маркетингу зумовили зрушення у споживчій поведінці вагової частини сучасних консюмерів? Напевно слід визнати, що трансформація основних мотивів споживчих практик протягом ХХ ст., згідно з пірамідою А. Маслоу, була важливим чинником, що прискорив еволюцію класичних парадигм брендингу, та своєю чергою отримувала від останніх додаткові імпульси для власних змін.

Зазначено, що А. Маслоу доволі точно передбачив прикметні зміни мотиваційної природи споживчої поведінки від переважно раціональної, утилітарної до соціально значущої, духовної, тобто вищого ієрархічного порядку. З огляду на це, а можливо, й паралельно класичні парадигми брендингу еволюціонували за певним вектором, а саме: від «раціональної» до парадигми «соціально відповідального бізнесу». Зауважено, що у глобальному світі на тлі дефіциту ресурсу довіри до традиційних соціальних інститутів успішні комерційні підприємства з практиками соціально відповідального бізнесу здатні сприяти консолідації суспільства і збільшувати наявність затребуваного інтегративного ресурсу.

Закцентовано увагу на наявності щільного зв'язку між маркетингом і соціологічною наукою. Ідеться про взаємозбагачення предметних сфер означених дисциплін у контексті застосування як кількісних, так і якісних методів наукового пізнання. Підкреслено евристичність ідей класиків гуманістичної психології та соціології, зокрема А. Маслоу, М. Маклюєна, Е. Гофмана, для глибшого розуміння теоретико-методологічних особливостей, що перебували в основі еволюції основних парадигм маркетингу (брендингу) протягом ХХ ст. Зроблено висновок про важливість актуалізації парадигми духовного брендингу з метою подальшої консолідації, солідаризації суспільної системи і розширення можливостей для ефективного вирішення соціально-економічних проблем сучасного етапу.

Ключові слова: маркетинг, брендинг, соціально відповідальний бізнес, соціальне підприємництво, споживчі практики, реклама, ієрархія потреб, соціальна довіра, засоби масової комунікації

The evolution of the main branding paradigms: from economic rationalism to social responsibility

Vadym Nikolenko, Oles Honchar Dnipro National University

The article highlights issues regarding the processes of interaction, on the one hand, changes in the dominant motives of consumer behavior, and, on the other, the evolution of the main branding paradigms over the twentieth century. It turned out that against this background, it is rather difficult to distinguish linear, causal relationships. In other words, it is problematic to answer the question: whether changes in consumer practices have led to a transformation of the main branding paradigms or business initiatives against the background of social entrepreneurship have led to shifts in consumer behavior in a significant part of modern consumers? Probably, it should be recognized that the transformation of the main motives of consumer practices over the twentieth century, according to the pyramid of A. Maslow, was an important factor that accelerated the evolution of the main branding paradigms, and, in turn, received additional impulses from the latter for its own changes.

It is noted that A. Maslow quite accurately foresaw the characteristic changes in the motivational nature of consumer practices from rational to socially significant, that is, of a higher hierarchical order. Based on this, and perhaps in parallel with the indicated processes, the evolution of the classic branding paradigm from «rational», continuing «emotional» and, at the present stage, «socially responsible business», took place. It is emphasized that in global world, against the backdrop of a lack of a resource of trust in traditional social institutions, successful commercial enterprises with developed traditions of socially responsible business are able to integrate society and increase the availability of a demanded integrative resource.

The attention is focused on the mutually beneficial relationship between marketing and sociological science. We are talking about the mutual enrichment of the subject areas of the presented disciplines in the context of the application of both quantitative and qualitative methods of cognition. The heuristic nature of the ideas of the classics of humanistic psychology, social cognition, sociology, in particular A. Maslow, M. McLuhan, E. Goffman, for a deeper understanding of the theoretical and methodological features that were at the basis the evolution of the classical marketing paradigms (branding) over the twentieth century, is emphasized. The conclusion is drawn about the relevance of the paradigm of socially responsible branding with the aim of further consolidating, solidifying any social system and expanding the possibilities within it for the effective solution of numerous social pathologies of the modern stage.

Keywords: marketing, branding, socially responsible business, social entrepreneurship, consumer practices, advertising, hierarchy of needs, social trust, mass media

Эволюция классических парадигм брендинга: от экономического рационализма к социальной ответственности

Вадим Николенко, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье освещаются вопросы касательно процессов взаимовлияния, с одной стороны, доминантных мотивов потребительского поведения, а с другой – эволюции основных парадигм брендинга на протяжении XX ст. На этом фоне достаточно сложно выделять линейные, причинно-следственные связи. Другими словами, проблематично однозначно ответить на поставленный вопрос, а именно: изменения ли в потребительских практиках привели к трансформации основных парадигм брендинга, или наоборот, бизнес инициативы на фоне духовного маркетинга обусловили сдвиги в потребительском поведении значительной части современных потребителей? Вероятно, следует признать, что трансформация основных мотивов потребительских практик на протяжении XX ст., согласно пирамиде А. Маслоу, была важным фактором, который ускорил эволюцию основных парадигм брендинга, и в свою очередь получила от последних дополнительные импульсы для собственных изменений.

Отмечено, что А. Маслоу довольно точно предвидел характерные изменения мотивационной природы потребительских практик от преимущественно рациональной, утилитарной до социально значимой, духовной, то есть более высокого иерархического порядка. Исходя из этого, а может быть, и параллельно классические парадигмы брендинга эволюционировали от «рациональной» до парадигмы «социально ответственного бизнеса». Отмечено, что в глобальном мире на фоне дефицита ресурса доверия к традиционным социальным институтам успешные коммерческие предприятия с атрибутивными практиками социально ответственного бизнеса способны позитивно влиять на консолидацию общества и увеличение востребованного интегративного ресурса.

Акцентируется внимание на тесной связи между маркетингом и социологической наукой. Речь идет о взаимообогащении предметных сфер представленных дисциплин в контексте применения как количественных, так и качественных методов научного познания. Подчеркнута эвристичность идей классиков гуманистической психологии и социологии, в частности А. Маслоу, М. Маклюэна, Э. Гоффмана, для более глубокого понимания теоретико-методологических особенностей, которые находились в основе эволюции основных парадигм маркетинга (брендинга) на протяжении XX ст. Сделан вывод про актуальность парадигмы духовного брендинга с целью дальнейшей консолидации, солидаризации общественной системы и расширения возможностей для более эффективного решения социально-экономических проблем современного этапа.

Ключевые слова: маркетинг, брендинг, социально ответственный бизнес, социальное предпринимательство, потребительские практики, реклама, иерархия потребностей, социальное доверие, средства массовой коммуникации

Постановка проблеми.

Приметні особливості трансформації глобального суспільства протягом XX ст. можна евристично досліджувати крізь призму процесів еволюції основних парадигм брендингу (раціональної, емоційної, соціально відповідального бізнесу), які виявилися доволі чутливими на тлі системоутворюю-

ваних змін загальнопланетарного характеру, а можливо, й самі їх певною мірою зумовили. Адже сучасний стан життєдіяльності суспільства наполегливо вимагає поширення публічним простором насамперед емансипаційних цінностей, які можуть стати запорукою збільшення такого бажаного ресурсу соціальної довіри.

Аналіз досліджень і публікацій.

Ф. Котлер, Х. Прінгл, М. Томпсон, Г. Фоксол, Р. Голдсміт, С. Браун, Е. Райз і Д. Траут зробили величезний внесок у продукування та систематизацію класичних концепцій маркетингу, зокрема брендингу. Незважаючи на це, все ще залишаються актуальними узагальнювальні дослідження, автори яких надавали б панорамне бачення еволюції основних парадигм брендингу з огляду на поліфонічність суспільних процесів.

Мета дослідження – висвітлити загальні тренди й прикметні особливості трансформації споживчої поведінки та еволюції основних парадигм брендингу протягом ХХ ст.

Виклад основного матеріалу.

Для досягнення означеної мети доцільно хоча б в узагальненому вигляді визначити певні релевантні феномени, а саме: маркетинг подій і соціальне підприємництво. Маркетинг подій – публічний, емоційно привабливий івент, явище, що є наслідком прагнення збільшити ступень продажів певної товарної категорії чи надання конкретної послуги або створення сприятливого образу окремого об'єкта чи суб'єкта, який має бути максимально резонансним у масовій свідомості суспільства. Водночас соціальне підприємництво – громадянські ініціативи, певні нововведення представників різноманітних професійних, демографічних груп, пов'язані з вирішенням важливої проблеми, щонайменше приверненням до неї суспільної уваги. На нашу думку, окремі проекти соціально відповідального бізнесу можна вважати конкретними виявами соціального підприємництва, яке є ширшим за власним функціональним діапазоном.

Загалом передумови активного застосування маркетингу подій слід шукати, зважаючи на загальну логіку еволюції споживчої поведінки та основних парадигм брендингу. Американський науковець А. Маслоу у 40-х рр. ХХ ст., працюючи у коледжі Брукліна (США), розробив евристичну «піраміду потреб», яка доволі точно відобразила істотні зміни споживчих практик населення країн постматеріалістичного світу наприкінці минулого століття. Так, сьогодні у суспільствах «золотого мільярда» спостерігається порівняно висока платоспроможність їх чисельного середнього класу на відміну від низького рівня життя попередніх генерацій. Тому значна частина консюмерів західного світу вже не стільки опікується вирішенням питань власного матеріального добробуту, скільки шукає задоволення соціальних потреб вищого рівня, пе-

редусім у належності, самореалізації, самоповазі, визнанні з боку інших тощо. Саме подібні прагнення створили передумови для виникнення третьої парадигми брендингу – соціально відповідального бізнесу і релевантних рекламних проєктів.

Зокрема, після Другої світової війни можна доволі рельєфно простежити виникнення і прикметні зміни означених парадигм від «раціональної» з основним постулатом «Unique Selling Proposition» (USP) Р. Рівза через «емоційну» – «Emotional Selling Proposition» (ESP) Б. Б. Хегарті – до формування «відповідального корпоративного громадянина», тобто такого бізнесу, представники якого б активно й щиро опікувалися вирішенням проблем соціального масштабу [12, с. 82–105].

Основні підходи раціональної школи брендингу викладено у книзі Р. Рівза «Reality in Advertising» (1961) [11]. Логіка цієї парадигми передбачає надання споживачеві релевантної інформації про унікальну торговельну пропозицію і спонукання його до відповідного придбання. Зокрема, згідно з ідеями батьків-засновників означеного підходу кожен товар повинен мати конкретну технологічну вигоду, ексклюзивні характеристики, резонансні переваги над виробами конкурентів. Фахівці зауважують, що застосування раціональної реклами особливо корисно тоді, коли споживач перебуває у режимі придбання. Саме тоді він прискіпливо дивиться, скажімо, на відсоткову ставку позики у місцевому банку, для решти це буде, напевно, найнуднішою інформацією [12, с. 88–89]. З огляду на це маркетологи радять зауважувати наявні переваги певного товару, акцентувати здебільшого на функціональному змісті виробів, різноманітних інноваціях, тобто «know how» або щонайменше уважно ставитися до власних клієнтів. Такі раціональні «родзинки» можна з легкістю знайти серед рекламних кампаній найуспішніших брендів світу. До того ж з метою комерційного успіху рекламодавці наполегливо рекомендують узагальнити та представити споживачеві певну унікальну торговельну пропозицію лише в одному реченні. Це має бути не стільки традиційний рекламний слоган кампанії, скільки відображення сутності конкретного бізнесу. Приміром, «Apple» – «Beauty outside, Beast inside», «M&M's» – «Melts in your mouth, not in your hand», «Head & Shoulders» – «Clinically proven to reduce dandruff», «Avis» – «We are number two. We try harder»¹.

Із-поміж відомих теоретиків раціональної школи виокремлюють також американського вчено-

¹ Після такого маркетингового ходу їх ринок збільшився втричі.

го К. Хопкінса та його дослідження «Моє життя у рекламному бізнесі» (1927) [1]. За К. Хопкінсоном, реклама – це вічний двигун торгівельної діяльності, що здатен докорінно змінювати звички споживачів. До речі, її ефективність маркетинголог слушно вимірював падінням або зростанням «кривої» продажів. Прикметно, що він активно користувався багатьма товарами, які сам безпосередньо рекламував, зокрема, був одним із невтормних популяризаторів щоденних практик чищення зубів. Крім того, виступав активним прихильником принципів прямого маркетингу, заснованого на тонкому стимулюванні таких людських властивостей, як допитливість, зацікавленість, прагнення до плекання радужних надій. Водночас дослідник наголошував, що, наприклад, жіноча реклама має фокусуватися на експлуатації мотивів конструювання естетичної зовнішності, прагнення жінок до побутового комфорту. К. Хопкінс справедливо вважав, що в ефективному промоушені товару завжди надзвичайно важливим стає створення навколо нього приємної соціально-психологічної атмосфери.

Англійця Д. Огілві теж вважають одним із найвідоміших теоретиків раціональної школи та прихильником прямого маркетингу. Деякий час він працював в Інституті дослідження аудиторії Д. Геллапа (Нью-Джерсі). Крім того, заснував популярну рекламну агенцію «Ogilvy & Mather». Серед найвизначніших його праць варто згадати насамперед «Сповідь людини-рекламодавця» (1963) [8], де фахівець виокремлює щонайменше чотири системоутворювальні принципи, які забезпечили комерційний успіх його власної рекламної агенції: 1) збалансований креатив; 2) опора на ґрунтовні наукові дослідження; 3) наявність відчутного фінансового результату для клієнта; 4) суворе та неухильне дотримання професійної дисципліни.

Д. Огілві особливу увагу приділяв дослідженню звичок споживачів за допомогою потужного арсеналу ретельно розроблених наукових методів. Наполягав, що у рекламних сюжетах обов'язково слід застосовувати слова «новий» і «вільний» та постійно закликати ставитися до клієнта з максимально можливою увагою. Він обґрунтовано вважав, що нові клієнти обов'язково з'являться, якщо не втрачати попередніх і водночас зазначав, що ефективність рекламних ідей безпосередньо вимірюється збільшенням чи зменшенням товарних продажів.

У контексті раціональної школи окремо варто згадати підхід британця Т. Деланея, що зауважував важливість висвітлення у рекламних повідомленнях інформаційного меседжу «Як це робимо

ми» [12, с. 85]. У творчому тандемі з Р. Легасом вони створили відоме рекламне агентство «Legas Delaney». До слова, дослідники консультували такі високодохідні бренди, як «Harrods», «Sony», «Adidas», «Patek Philippe», «BBC» тощо.

Отже, у межах раціональної школи брендингу прийнято акцентувати увагу на утилітарних якостях товару, важливих насамперед для задоволення фізичного комфорту споживача. Нерідко подібна реклама була представлена у вигляді сюжету, наприклад, коли одна домогосподарка пропонує іншій скористатися новим товаром, нахвалюючи його утилітарні якості [12, с. 83]. Проте очевидно, що у перманентних рекламних кампаніях далеко не завжди можна ефективно скористатись ідеями раціональної школи, оскільки для цього необхідно постійно вигадувати щось нове, корисне з раціонального погляду. А це виявляється доволі складним завданням, що потребує постійного проведення різноманітних експериментів і організації конструкторських робіт. Однак комерційній структурі, щоб не розчинитись у конкурентному світі, нагадувати про себе вкрай важливо, навіть життєво необхідно.

Слід зазначити, що окремі керівники та співробітники дослідних відділів у створюваних ними рекламних сюжетах подекуди намагаються застосовувати ідеї лише однієї школи, наприклад, раціональної. Незважаючи на це, існують цікаві приклади творчих комбінацій інформаційних меседжів, узятих із різних маркетингових стратегій [12, с. 82–105]. Так, згідно з пірамідою засновника гуманістичної психології – А. Маслоу, після задоволення фізичних потреб актуалізуються прагнення вищого порядку, скажімо, у виокремленні й підкресленні власного стилю життя. Тож на допомогу приходить евристичний потенціал другої парадигми брендингу. Ідеться про емоційну школу або «Emotional Selling Proposition» (Б. Б. Хегарті). Головна ідея полягає у тому, що реклама має впливати на підсвідомість споживача, яка більшою мірою детермінує поведінку пересічної людини. Зважаючи на це, фахівець запропонував активніше застосовувати музику та яскраві елементи моди. Він вважав подібні референти ефективним емоційним підтекстом, що збільшує продуктивність реклами. Представники цієї школи слушно зауважують, що емоції є важливою частиною прийняття споживачем остаточного рішення, оскільки надають атрактивну персоналізацію та потужну енергію будь-якій товарній категорії.

Доцільно зазначити, що теоретичний фундамент цієї школи закладено у наукових працях канадського філософа і публіциста М. Маклюєна

«Розуміння медіа: зовнішнє розширення людини» (1964) [6] та американського журналіста і соціального критика В. Паккарда «Приховані переконачувачі» (1957) [9] та «Оголене суспільство» (1964) [10]. Сам М. Маклюен достатньо продуктивно застосовував мозаїчний підхід до написання багатьох дослідницьких робіт, які зрештою стали класикою жанру, зокрема, у межах соціології засобів масової комунікації (ЗМК). На його думку, суспільство формується та безпосередньо віддзеркалюється через актуальні мас-медіа, засновники яких здатні напрощуд уміло маніпулювати поведінкою людини. Зокрема, науковець вважав, що аналіз домінуючих засобів масової комунікації може надати критичний коментар стосовно специфіки соціальних відносин і домінуючої культури певного суспільства.

Після виходу вже згадуваної праці «Розуміння медіа: зовнішнє розширення людини» канадський філософ став не лише авторитетною персоною у експертній спільноті, але й у публічному медійному дискурсі. До речі, М. Маклюен відомий ще цілою низкою резонансних досліджень, зокрема «Сутність комунікації в її засобах: створюючи ефекти» (1967) [2], «Війна і мир у глобальному селі» (1968) [7], «Від кліше до архетипу» (1970) [3]. Симптоматично, що вчений увів у науковий обіг доволі популярний термін «глобальне село», під яким розумів світову спільноту без інформаційних та економічних кордонів, де ЗМК сприяють трансформації індивідуалістської культури у напрямі до створення колективної ідентичності, якою набагато легше маніпулювати. Тож у творчості М. Маклюена термін «глобальне село», який науковець почав активно популяризувати задовго до того, як сам Інтернет став масовим явищем, має очевидно негативну конотацію. Після «глобального села», на його думку, мусить з'явитися «світовий театр» або «театральне суспільство». До речі, один із найпопулярніших соціологів ХХ ст. – Е. Гофман – теж фіксував означені соціальні зміни у дослідженні «Презентація себе іншим у повсякденному житті». Зокрема, він вказував на створення релевантних «театральному суспільству» нових сфер економіки, характерних професій, соціальних інститутів і beauty-практик, які мають відповідати, насамперед, інтересам так званого пересічного «імпресарію власної зовнішності». Ідеться про такі професії, як маркетологи, бренд-менеджери, іміджмейкери, косметологи, пластичні хірурги, дієтологи, фахівці з управління репутацією тощо.

Ще раз варто зауважити, що контроверсійні питання функціонування ЗМК є лейтмотивом більшості дослідницьких робіт

М. Маклюена. Так, у праці «Галактика Гутенберга: створення типографської людини» (1962) [4] автор аналізує винахід Гутенберга та його вплив на актуальну культуру, свідомість людини і траєкторії подальшого розвитку ЗМК. Канадський теоретик медіа зауважує, що саме винайдення друкарського верстата свого часу зумовило виникнення доленосних суспільних явищ: індивідуалізму, демократії, протестантизму, капіталізму і націоналізму. Крім того, друковане слово як засіб масової комунікації, на думку науковця, детрайбалує і деколективізує життєдіяльність людини. Загалом він виокремлює щонайменше чотири історичні епохи з огляду на зміну системоутворювальних принципів ЗМК: 1) усна культура; 2) писемна культура; 3) «галактика Гутенберга»; 4) електронне суспільство. Відсутність цілісного розуміння основних причин і наслідків функціонування комунікативних технологій, вважає М. Маклюен, призводить до виникнення різноманітних соціальних проблем. Зокрема, учений підкреслював наявність контрасту між усною культурою і цивілізацією друкованого слова. Остання спонукає, з одного боку, до створення централізованої держави, поширення загальної освіти, а з іншого – продукує підстави для консолідованого масового протесту. Наприклад, на думку М. Маклюена, французька й американська революції відбулися саме під тиском «друкованого верстата», тоді як у Британії сильна усна культура запобігла подібним суспільним ефектам. Отже, пророка електронної революції справедливо вважають одним із найяскравіших прихильників комунікативно-технологічного детермінізму.

Питання деструктивного впливу масової культури і характерної реклами на життєдіяльність суспільства особливо рельєфно автор висвітлює у роботі «Механічна наречена: фольклор промислової людини» (1951) [5]. Зокрема, він критикує рекламну індустрію за злиття сексу і маніпулятивних технологій. Вважає, що стереотипи масової культури перебувають під прямим впливом ТНК, як наслідок, сучасних маніпулятивних методів із відповідним нав'язливим маркетингом. Усе це типізує соціальну поведінку людини, насамперед в інтересах представників великого капіталу.

Своєю чергою американський журналіст і соціальний критик В. Паккард також невтомно засуджував маніпулятивний складник консюмеристського суспільства. У праці «Приховані переконачувачі» (1957) [9], що стала тоді бестселером середнього класу, він виокремлює низку потреб, які рекламодавці штучно створюють і намагаються у маніпулятивний спосіб їх задовольнити. В. Пак-

кард ставить під сумнів моральний аспект використання подібних підходів, передусім у політичній й економічній сферах. У дослідженні «Оголене суспільство» (1964) [10] автор особливо рельєфно зауважує важливість захисту приватного світу людини від нав'язливої реклами та прямого маркетингу.

Доволі цікаво пригадати у контексті методології означеної школи «Emotional Selling Proposition» найрезонансніші сюжети відповідної реклами. Наприклад, раніше на Заході промовляли: «Якщо ви не бажаєте придбати «Cadillac», отже, з вами щось не гаразд». Нагадаємо, що «Cadillac» – це марка «luxury» сегмента автомобільної промисловості, на відміну, скажімо, від одних із перших машин Г. Форда, які на світанку їх виробництва позиціонували як автомобілі радше для середнього класу. Згодом серед окремих споживачів, що бажали підкреслити високу якість певного товару, стало поширеним висловлювання, що це, мовляв, «Cadillac» з-поміж холодильників або комп'ютерів. Також можна пригадати релевантну рекламу Д. Огілві та його колег стосовно емоційних переваг автомобіля елітарної марки «Rolls-Royce». У відповідних інформаційних повідомленнях відносно нещодавно можна було почути щось на кшталт: «Коли Ви заводите "Rolls-Royce", машина працює настільки тихо, що Ви зможете почути цокотіння годинника на консолі її керування», або «Якщо Ви заведете "Rolls-Royce" і поставите монету ребром на консоль керування, як правило, монета не впаде» [12, с. 85]. У такий спосіб на розсуд громадськості активно пропонували емоційно забарвлену рекламу насамперед актуального стилю життя, а також певні алгоритми підвищення власного соціального статусу. Причому така реклама мала б не стільки бути наслідком прямого маркетингу, скільки мусила стати максимально публічною, щоб її побачила якомога більша частина суспільства, а не лише типові представники високозабезпечених категорій населення. Адже про «luxury»-переваги того самого «Rolls-Royce» мали б дізнатися не лише його потенційні споживачі, але й решта населення, хто не може дозволити собі такого придбання. Інакше кажучи, реклама товарів класу «люкс» має бути якомога публічнішою, щоб усе суспільство відчувало переваги виробів коштовної індустрії і розуміло високий статус володарів елітарних предметів.

Саме у межах другої парадигми дослідники, з одного боку, починають евристично застосовувати творчий підхід, зокрема, практикують використання гумору, шарад, сюрреалізму, а з іншого – досліджують і враховують іміджеві, емоційні, статусні, позасвідомі атрибутивні прагнення спо-

живача. Скажімо, у релевантних рекламних сюжетах на розсуд громадськості інколи пропонується певне зашифроване повідомлення, яке кожен, доклавши щонайменші зусилля, здатен розгадати й повністю зрозуміти його зміст [12, с. 93]. З огляду на це у межах маркетингу територій можна згадати вже класичну рекламу міста Нью-Йорк: «Я ♥ Нью-Йорк». Водночас, якщо у межах першої парадигми широкоживаним був і залишається кількісний підхід збору аналітичних даних за допомогою масових опитувань, то у межах другої акцентовано на доцільності застосування якісних методів, тобто проведенні фокус-групових досліджень, передусім із метою дізнатися якомога більше про несвідомі мотиви придбання певного товару чи послуги. Зазвичай модератори подібних фокус-груп професійні психологи і соціологи, пропонують респондентам такі запитання: «Якби наш товар був машиною, то з якою маркою Ви б його асоціювали?»; «Якби наш бренд ожив, якою б відомою особистістю він зміг би стати?». Або «Схарактеризуйте означену торгову марку, яка вона: дружня, комунікативна, товариська або холодна, неприязна, відрозлива?» [12, с. 92]. До того ж маркетологи активно працюють над тим, щоб будь-яке комерційне повідомлення було зрозумілим, цікавим і конкретним. Так, популярний бренд не може обійтися без впізнаваного слогана. Наприклад, «Nike» – «Just do it», «McDonalds» – «I am loving it», «Coca-Cola» – «Enjoy yourself», «Adidas» – «Impossible is nothing», «Apple» – «Think Different». Безумовно, масовий успіх певного бренду є результатом і раціонально обґрунтованих, привабливих характеристик, що формують його унікальний образ. Зокрема, автомобілі «Volvo» відомі надійністю та безпекою, «BMW» – відмінними ходовими якостями, «VW» – тим, що здатні підкреслювати вашу індивідуальність [12, с. 112].

Попри це, на сучасному етапі споживачі вже не лише уважно шукають товар із раціональними якостями або такий, що пасує саме їм. Вони намагаються знайти і зрозуміти духовний вимір марки, усвідомити, у які саме соціальні цінності вірить фірма, підприємство. Реалізація означених прагнень надає сучасним консюмерам відчуття суспільної значущості, формує тривалу прихильність до конкретного бренду. Зважаючи на це, стають у пригоді саме методи маркетингу подій, зокрема, ідеться про його прямий зв'язок з ініціативами соціально відповідального бізнесу. Загалом парадигма духовного бізнесу важлива й з огляду на ту обставину, що у сучасному різноманітті телевізійних каналів, на тлі активної рекламної діяльності

конкурентів досить важко виокремити власну торгову марку і сформувати її неповторний образ. Безумовно, класичні традиційні прийоми, наприклад, антропоморфізм та анімізм у рекламі, розміщення логотипів торгової марки у телевізійних серіалах, залучення до участі у рекламних кампаніях відомих особистостей, спрацьовують уже не так ефективно. Сучасні споживчі на тлі топових позицій аксіологічного профілю постматеріалістичної цивілізації, згідно з пірамідою потреб А. Маслоу, починають наполегливіше шукати духовні цінності бренду, які б надавали можливість відчути себе соціально корисними, долучитися до вирішення важливих суспільних питань [12].

Прикметно, що утопіста, реформатора, засновника соціалістичного руху Р. Оуена, вважають одним із перших ініціаторів соціально відповідального бізнесу або соціального підприємництва. Варто зауважити, що валлійський філософ був інвестором і менеджером великого текстильного заводу в Шотландії. Він любив читати, пропагував прогресивні соціально-економічні ідеї, був активним винахідником. Моральні погляди відомого підприємця, насамперед стосовно вирішення різноманітних соціально-економічних, побутових питань тогочасних робітників, часто перетиналися з думками Платона, Д. Дідро, К. Гельвеція, Д. Локка, Д. Бентама. Тож зовсім не випадково його підходи подекуди знаходили відгук серед найпрогресивніших постатей тієї епохи.

У 1813 р. валлієць опублікував працю «Новий погляд на суспільство, або Нариси про принципи формування людського характеру», де наголошував, що успіх людини здебільшого залежить від життєвих обставин, тому її соціальну поведінку можна змінювати, впливаючи насамперед на соціальні умови навколо неї. Р. Оуен абсолютно не сприймав жалюгідного стану життєдіяльності найманих робітників. З огляду на це одним із перших почав піклуватися про створення комфортних умов виробництва, приділяти більше уваги їх соціальному самопочуттю, стану здоров'я, якості повсякденного життя тощо. Водночас виступав за створення профспілкового руху, ініціював прийняття законів про відкриття безкоштовних освітніх закладів, заборону дитячої праці. Для того часу соціально-побутові умови, які Р. Оуен намагався створити для своїх підлеглих, були майже ідилічними. Природно, що означені прогресивні новації позитивно відобразились на продуктивності праці підприємств валлійця.

Деякою мірою послідовником його управлінських ідей можна вважати професора економіки, британця Д. М. Кейнса², який обґрунтував можливість епізодичного регулювання економікою з боку держави протягом Великої депресії у США 30-х рр. минулого століття. Прикметно, що кейнсіанство залишається своєрідним науковим «антонімом» парадигми «laissez-faire» – «дозвольте робити». Сьогодні фахівці виокремлюють оуенські та кейнсіанські управлінські рішення у прагненнях найбільш далекоглядних топ-менеджерів створити на локальному рівні своєрідне «щасливе підприємство». Адже згідно з узагальненими даними багатьох крос-культурних досліджень відомо, що щасливі люди і живуть довше, і працюють приблизно на третину продуктивніше. По суті, сучасні маркетингологи пропонують будувати класичне «щасливе підприємство» за такими магістральними напрямками: 1) фізичний комфорт (створення сприятливих умов праці); 2) інтелектуальний (розвиток творчих здібностей особистості); 3) соціальний (прагнення керівників сприймати підлеглих як партнерів); 4) духовний (team building; відвідування театрів тощо). Також доволі часто можна побачити осмислене переконання дослідників та, мабуть, фонове розуміння керівного складу багатьох успішних підприємств, що людина звільняється з роботи приблизно у 80 % випадків через проблеми з керівництвом. Саме тому топ-менеджери мають приділяти максимальну увагу створенню комфортних умов для свого персоналу.

Висновки.

Сьогодні світ живе в режимі «онлайн», перетворюється на абсолютно прозоре суспільство, де інформація поширюється зі швидкістю шквального вітру. Менеджери все більших торговельних марок переходять від звичайних рекламних кампаній до спонсорства у форматі «public relations», інтернет-маркетингу, інших новітніх способів стимулювання збуту. Очевидно, успішні комерційні бренди прагнуть будувати тривалі відносини зі своїми клієнтами, задовольняючи їх іміджеві потреби найвищого порядку. Саме на цьому тлі соціально відповідальне підприємництво є надзвичайно дієвим підходом, який, окрім формування лояльності до окремого бренду з боку споживачів, створює сприятливі підстави для ефективної інтеграції суспільства. Адже у глобальному світі довіра до традиційних соціальних інститутів деякою мірою зменшується, але до брендів успішних

²Цікаво, але наявність глибинних наукових знань про особливості функціонування економіки не забезпечила британця Д. М. Кейнса від особистого підприємницького банкрутства.

комерційних компаній, які займаються суспільно відповідальним бізнесом, навпаки, зростає. Варто зауважити, що означена парадигма маркетингу не перетворюється на чистий тип філантропії або милосердя, оскільки у своїй основі має потужний економічний інтерес. Проте він реалізується із взаємною вигодою як для торгівельної компанії, так і для всього суспільства.

Насамкінець можна стверджувати, що процеси диференціації споживчих потреб у західному суспільстві протягом ХХ ст, які певною мірою передбачив А. Маслоу, привели до еволюції основних парадигм брендингу від економічно раціональних до більш соціально відповідальних та своєю чергою отримували від останніх додаткові імпульси для власних змін.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Hopkins C. C. *My Life in Advertising & Scientific Advertising*. Lincolnwood, IL : NTC Business Books, 1990. 336 p.
2. McLuhan M., Fiore Q. *The Medium is the Massage: An Inventory of Effects*. London : Penguin Books, 1967. 157 p.
3. McLuhan M., Watson W. *From Clishe to Archetype*. Berkeley, CA : Ginko Press, 2011. 171 p.
4. McLuhan M. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto : University of Toronto Press, 2011. 336 p.
5. McLuhan M. *The Mechanical Bribe: Folklore of Industrial Man*. N. Y. : The Vanguard Press, 1951. 157 p.
6. McLuhan M. *Understanding Media: The Extensions of Man*. N.Y. : McGraw-Hill, 1964. 318 p.
7. McLuhan M., Fiore Q. *War and Peace in the Global Village*. Berkeley, CA : Ginko Press, 2001. 192 p.
8. Ogilvy D. *Confessions of an Advertising Man*. London : Southbank Publishing, 2012. 192 p.
9. Packard V. *Hidden Persuaders*. Singapore : IG Publishing, 2007. 240 p.
10. Packard V. *The Naked Society*. Philadelphia : David McKay Publications, 1964. 369 p.
11. Reeves R. *Reality in Advertising*. Chester, PA : Widener Classics, 2015. 170 p.
12. Прингл, Х., Томпсон, М. Энергия торговой марки / пер. с англ. под ред. И. В. Крылова. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.

REFERENCES

1. Hopkins, C. C. (1990). *My Life in Advertising & Scientific Advertising*. Lincolnwood, IL: NTC Business Books [in English].
2. McLuhan, M., & Fiore, Q. (1967). *The Medium is the Massage: An Inventory of Effects*. London: Penguin Books [in English].
3. McLuhan, M., & Watson, W. (2011). *From Clishe to Archetype*. Berkeley, CA: Ginko Press [in English].
4. McLuhan, M. (2011). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press [in English].
5. McLuhan, M. (1951). *The Mechanical Bribe: Folklore of Industrial Man*. N.Y.: The Vanguard Press [in English].
6. McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. N.Y.: McGraw-Hill [in English].
7. McLuhan, M., & Fiore Q. (2001). *War and Peace in the Global Village*. Berkeley, CA: Ginko Press [in English].
8. Ogilvy, D. (2012). *Confessions of an Advertising Man*. London: Southbank Publishing [in English].
9. Packard, V. (2007). *Hidden Persuaders*. Singapore: IG Publishing [in English].
10. Packard, V. (1964). *The Naked Society*. Philadelphia: David McKay Publications [in English].
11. Reeves, R. (2015). *Reality in Advertising*. Chester, PA: Widener Classics [in English].
12. Pringle, H., & Thompson, M. (2001). *Energiya togovoyj marki [Brand Spirit]*. St. Petersburg: Piter [in Russian].

Ніколенко Вадим Вікторович

Доктор соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, пр. Гагарина, 72

Email: vadnikolenko1983@gmail.com

Nikolenko Vadym

Doctor of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-6730-0938

Цитування: Ніколенко В. В. Еволюція класичних парадигм брендингу: від економічного раціоналізму до соціальної відповідальності. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С.20–27.

Citation: Nikolenko, V.V. (2020). Evoliutsiia klasychnykh paradyhm brendynhu: vid ekonomichnoho ratsionalizmu do sotsialnoi vidpovidalnosti [The evolution of the main branding paradigms: from economic rationalism to social responsibility]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 20–27.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.03.2020

Псевдоним в женской литературе: феминистские аспекты в гендерном контексте

Юлия Галицкая, Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна

Проблема идентичности писателя, автора-женщины, скрывающей свой пол под мужским псевдонимом, бесспорно, имея междисциплинарный характер, вовлекает постмодернистскую множественность научных подходов и методов, что представляет особый интерес в проблематизации культуры постмодерна в целом и в оформлении новой гендерной системы культуры в частности. Акцентуализация специфики псевдонима на основе идей феминистской философии с привлечением герменевтической интерпретации взаимоотношений автора и социокультурного контекста позволяет поместить псевдоним в парадигмальные отношения знака/символа, смысла/имени, нарратива и гендера, культуры и истории. В данном контексте рассматривается как андрогинная поэтика, так и гинокритика в их связи с общим теоретическим характером приоритетов феминистской критики и гендерных исследований. Замена имени как «замена ярлыка» или полная анонимность анализируется на примерах Дж. Элиот, Д. Остен, В. Вульф, Ли Харпер, Дж. Румельт, С. Шелдон, Т. Бэгшоу, М. Вовчок, Л. Косач и др. В современном дискурсе социально и культурально значимые черты личности автора произведения, как правило, не воспроизводят бинарно-оппозиционную идентичность. В постсовременном контексте андрогинная («универсальная») идентичность также находится в процессе трансформации и зачастую репрезентируется в дискурсах бисексуальности (Дж. Ирвинг «В одном лице»). В то же время необходимо признать, что гендерно-нейтральная концепция рациональность/эмоциональность автора произведения не оказала заметного влияния на проблему изменений идентичности автора-писательницы. Однако традиционное представление о женском опыте бытия как о вторичном и несущественном теряет свое доминирующее положение в обществе постмодерна с его теоретической установкой на принципиальное многообразие познавательных перспектив. Поскольку «женская литература» – даже в списке признанных бестселлеров – объединяет очень разные произведения и в жанровом, и в стилевом отношении, сложно рассматривать в одном ряду романы Ш. Бронте и М. Митчел, Л. Мориарти и Дж. Элиот, В. Вулф и Ли Харпер. Отсюда – некая размытость исторических периодов и литературных стилей, которой трудно избежать в анализе псевдонимов писателей-женщин в подобной статье как специфическом жанре научного исследования.

Ключевые слова: нарратив, культура, междисциплинарность, женский опыт, андрогиния, идентичность, гендер

Alias in women's literature: feminist aspects in a gender context

Iuliia Galytska, Dnipro National University of Railway Transport named after academician V. Lazaryan

The problem of the identity of the woman hiding her gender under a male pseudonym makes us recollect U. Eco's arguments about the truth and the purpose of literature as well as A. F. Losev's ideas about the name and the meaning, the theories of the feminist literary critics K. Millett, M. Ellman, T. Moi, E. Showalter, etc. who have presented "women's writing" and "writing about women" in the feminist field. As one of the central principles of feminist criticism is that no scientific view can ever be neutral, the problem of pseudonyms occupies an important place in the contemporary gender studies, explicitly or implicitly highlighting the artificially constructed debate, which divides "serious male literature" and "superficial and secondary female writing". On the one hand, this is the problem of feminism itself, on the other, it is a question of the role and place of the woman in the world's culture and history. In this kind of the analysis we cannot ignore such an epiphenomenon of postmodernism as "label change" with the postmodern emphasis on the sociocultural role of the context, which is especially relevant in aspects of the gender "name problem". The last one, undoubtedly, is included in the problematization of postmodern culture on the whole, since all cultural narratives have always been gender "stories". Today an individual construct his or her gender-reflecting reality, still the modelling of the new gender system is far from being complete. The created sign systems are ambivalent, the meanings are very unstable and can easily be hermeneutically interpreted. However, the role of hermeneutics in analyzing the relationship between the author and the sociocultural context is in the core of the gender aspects of literature, in general, and in the problems of the pseudonym

as a change of "name", in particular. The latter is by all means relevant and important. Undoubtedly, one of the main incentives for feminist scholars in their turn to women's literature is connected with the patriarchal demand for women's "silence", their "dumbness" in culture and, accordingly, in literature. Obviously, there are two main interpretations of the concept of "female literature" in feminist criticism. The first one is the representation of female subjectivity in its difference from the male one. The second approach is the representation of "non-essentialist" female subjectivity, which is understood as the logical structure of the difference. In general, in the patriarchal dichotomy of the femininity and masculinity "women who write" are always dangerous. "Three strange sisters" – Anne, Charlotte and Emily Bronte wrote their novels under disguise of male pen names, exactly specifying two conceptual motives: the "Other" concept and the image of "Veil". In this context the motive of androgyny is also important from the point of view of both analysis and literary criticism. In XIXth century George Sand (Aurora Dupin), having most vividly represented this concept, became an example for many subsequent generations of feminists – writers, actresses and media representatives. However, in our era of gender plurality, the question of the pseudonym as a problem of "genders" is not so relevant; more likely it is still a question of the priorities in the feminist theory. In the contemporary discourse of literary criticism many of the author's socially significant features are perceived as gender neutral. In the postmodern paradigm the question of the androgynous identity of the man/woman writer requires its further actualization as the androgynous is often replaced by the bisexuality (J. Irving' "In One Person"). In general, it should be recognized that postmodern approaches to gender identity, which paint a "picture of the world" today, transform the female experience of being as the "Other", secondary and insignificant with a conceptual orientation to a fundamental variety of postmodern cognitive perspectives.

Keywords: *narrative, culture, interdisciplinary approach, women's experience, androgynous nature, identity, gender*

Псевдонім у жіночій літературі: феміністські аспекти в гендерному контексті

Юлія Галицька, Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Проблема ідентичності письменника, автора-жінки, що приховує свою стать під чоловічим псевдонімом, безперечно, маючи міждисциплінарний характер, залучає постмодерністську множинність наукових підходів і методів, що становить особливий інтерес у проблематизації культури постмодерну загалом і в оформленні нової гендерної системи культури зокрема. Акцентуалізація специфіки псевдоніма на основі ідей феміністської філософії із залученням герменевтичної інтерпретації відносин автора й соціокультурного контексту дозволяє помістити псевдонім у парадигмальні відношення знака/символу, сенсу/імені, нарратива й гендера, культури та історії. У цьому контексті розглядається як андрогінна поетика, так і гінокритика в їх зв'язку із загальним теоретичним характером пріоритетів феміністської критики й гендерних досліджень.

Заміна імені як «заміна ярлика» або повна анонімність аналізується на прикладах Дж. Еліот, Д. Остен, В. Вульф, Лі Харпер, Дж. Румельт, С. Шелдон, Т. Бегшоу, М. Вовчок, Л. Косач та ін. У сучасному дискурсі соціально й культурально значущі риси особи автора твору, як правило, не відтворюють бінарно-опозиційну ідентичність. У постсучасному контексті андрогінна («універсальна») ідентичність також перебуває в процесі трансформації і часто репрезентується в дискурсах бісексуальності (Дж. Ірвінг «В одній особі»).

Водночас необхідно визнати, що гендерно-нейтральна концепція раціональності/емоційності автора твору не мала помітного впливу на проблему змін ідентичності автора-письменниці. Проте традиційне уявлення про жіночий досвід буття як про вторинний і несуттєвий втрачає своє домінуюче становище в суспільстві постмодерну з його теоретичною установкою на принципове різноманіття пізнавальних перспектив.

Оскільки «жіноча література» – навіть у списку визнаних бестселерів – об'єднує дуже різні твори і за жанром, і за стилем, складно розглядати в одному ряду романи Ш. Бронте і М. Мітчел, Л. Моріарті й Дж. Еліот, В. Вульф і Лі Харпер. Звідси – деяка розмитість історичних періодів і літературних стилів, якої важко уникнути в аналізі псевдонімів письменників-жінок у такій статті як специфічному жанрі наукового дослідження.

Ключові слова: *нарратив, культура, міждисциплінарність, жіночий досвід, андрогінія, ідентичність, гендер*

Постановка проблемы.

При всем понятном искушении начать с того, что «роза пахнет розой, хоть розой назови её, хоть нет», замысел статьи (с понятной аллюзией) заставляет обратиться как к рассуждениям У. Эко о природе и назначении литературы в его первом и самом знаменитом романе «Имя Розы» [14], так и к собственно философской концепции А. Ф. Лосева об имени как «смысле, обращенном в иное» в его первом и не менее знаменитом труде «Философия имени» [7].

Проблема идентичности писателя, не только скрывающего свое имя, но и называющего себя другим, автора-женщины, скрывающей свой пол под мужским псевдонимом, бесспорно, имеет междисциплинарный характер, вовлекая и литературную критику, и психоанализ, и философию, и гендерные исследования. Последнее в данном случае находится в центре анализа, что не отвергает, но напротив – подчеркивает постмодернистскую множественность научных подходов и методов. С одной стороны, это проблема собственно феминизма, в конце XX – начале XXI в. – гендера, с другой – это вопрос так называемой женской литературы, ее места и роли в мировой культуре. Очевидно, что в подобном исследовании нельзя обойтись без акцентуализации такого частного герменевтического феномена, как «подмена ярлыков» ("label change") и общей постмодернистской проблемы «Чужой», «Иной», «Третий». Бесспорно, как всегда и везде, роль контекста не может остаться без внимания, что особенно актуально в аспектах гендерной реальности «имени». Последнее в широком смысле входит не только в сферу феминистской критики, но и в проблематизацию культуры постмодернизма в целом, поскольку все нарративы культуры всегда и везде являются гендерными «историями». Человек моделирует рефлекслируемую им действительность гендерно, психология и мышление на протяжении тысячелетий работали – и работают – именно так, несмотря на все постмодернистские «требования времени», настойчиво и уверенно изменяющие сегодня традиционно бинарную «картину мира». Оформление новой гендерной системы культуры далеко от своего завершения, поскольку создаваемые знаковые системы «по определению» должны представлять одинаковую важность для всех социальных «актеров» и «агентов», однако «смыслы» весьма неустойчивы и легко поддаются герменевтической интерпретации в разнообразных и изменчивых контекстах. Последнее – несовпадение гендерных интерпретаций – демонстрирует достаточно устойчивую социокультурную тенденцию.

Псевдоним по-прежнему важен в своей интриге знака/символа и смысла, поскольку именно «имя» является непосредственным впечатком, той «отчеканенной монетой», той материальной формой идей и образов, которые определяют нарративы культуры и истории.

Цель работы – раскрыть специфику трактовки псевдонимов в женской литературе на основе анализа идей как феминистской философии, так и гендерной теории с привлечением герменевтической интерпретации проекции взаимоотношений автора и социальной среды.

Анализ исследований и публикаций.

Появившаяся в научном дискурсе конца 60-х годов прошлого века категория «гендер» в её основном значении социокультурного пола открыла, как известно, «шлюз» возможностей для феминистского анализа патриархатной культуры в широком и разнообразном теоретическом поле (системы доминирования и власть, политика и экономика, равноправие и угнетение и т.д.). В целом феминистическая теория с начала 70-х годов погружается в анализ «текстов», совершая феминистическую ревизию философии, политической теории, истории [21]. В то же время «женщина» и «фемининность», «природа» женщины, ее субъективность и идентичность становятся приоритетными темами в исследованиях женской литературы в частности и литературной критики в целом. Одновременно публикуются различные антологии писателей-женщин [15].

То, что именно литература оказалась в центре внимания феминистической теории в 70-х годах, является уже аксиомой, как и признание того факта, что благодаря феминисткам «новой волны», в первую очередь К. Миллет, впервые широкой общественностью стала осознаваться проблема женской литературы и женщины-писательницы. Затронутые К. Миллет вопросы о связи фемининности и её репрезентации в литературе стали приобретать решающее значение для дальнейших феминистических исследований [24]. Инициировав не только литературно-культурологический, но и социально-политический проект феминистско-литературной критики, К. Миллет сделала его центральным в феминистской «повестке дня» [25]. Последнее, обострив интерес к «женской литературе», вызвало целый ряд публикаций, сделавших предметом своих изысканий творчество писателей-женщин в ключе не только феминистской, но и гендерной проблематики. Это фундаментальные работы Д. Спендер, Дж. Тодд, С. Джилборт, С. Губар, Т. Мои, Э. Шоултер, Дж. Гальперин, Э. Шоре, О. Клиг и многих

других западных ученых [2]. Отдельного упоминания заслуживает работа Э. Шоре, в которой критик показывает, с использованием каких аргументов писательницам отказывали в том признании, которого они заслуживали. Первая тенденция, по словам Э. Шоре, связана с так называемым «мужским покровительством», уверенностью в том, что творчество писательниц сопровождалось, как правило, мужской поддержкой (в украинском контексте – покровительство И. Тургенева над Марко Вовчок или М. Е. Салтыкова-Щедрина над Н. Д. Хвощинской). Вторая тенденция связана с ироничным отношением мужчин-критиков к произведениям писательниц как к «несерьезной литературе». И третья тенденция репрезентирует принижающее отношение к женскому произведению в целом как к жанру мелкой развлекательной литературы [12].

Бесспорно, один из главных побудительных мотивов обращения к женской литературе ученых-феминисток был связан с патриархатной проблемой женского «молчания», их «немоты» в культуре и, соответственно, в литературе. Как пишут исследователи, несмотря на все достижения «третьей волны» феминизма в борьбе за равноправие женщин, реальное равенство женщин все еще остается заветной мечтой, недостигнутой целью женщин, составляющих большую половину населения и сегодня зачастую «невидимых в мире, спроектированном для мужчины» [26].

В Украине гендерные исследования (как, впрочем, и на всем постсоветском пространстве), в целом, начались с темы женской литературы, с феминистской литературной критики. Основные тезисы этой критики, считает украинская исследовательница И. Жеребкина, базируются на требовании «пересмотра традиционных взглядов на литературу и практику письма» [5, с. 135]. В феминистской литературной критике существуют, как отмечают ученые, две основные трактовки понятия «женской литературы». Первая – это репрезентация женской субъективности в ее отличии от мужской. Вторая – репрезентация «неэссенциалистской» женской субъективности, когда сама субъективность понимается как логическая структура различия, и язык, соответственно, призван репрезентировать практику письма как различия. Однако, замечает И. Жеребкина, в обоих вариантах репрезентация женского имеет коннотации политического: «репрезентация женского в любых вариантах способна модифицировать традиционные патриархатные структуры репрезентации/власти» [6, с. 174].

Несомненно, женскую литературу нельзя рассматривать отдельно от литературы мужской. В. По-

гребная справедливо замечает: критики-феминисты дают свою интерпретацию женской прозы, главное – не навязывать ее, не воспринимать как догму [10, с. 20]. Нельзя не согласиться с Э. Шоре, которая утверждает, что литературные тексты представляют собой важные источники в раскрытии «картины мира» независимо от того, написаны они женщинами или мужчинами [12]. Однако мышление в терминах гендера переносит феминистскую критику с маргинеса в центр. «Другая»-женщина, пишет Э. Шоултер, может показаться призрачной, но «для нас она полна жизни, значима и необходима» [13].

Изложение основного материала. Поскольку термин «женская литература» объединяет самые разнообразные произведения и в жанровом отношении, и по уровню их художественных достоинств, сложно рассматривать в одном ряду даже известные признанные во всем мире произведения, такие как «Джен Эйр» Ш. Бронте и «Унесенные ветром» М. Митчелл, «Большая маленькая ложь» Л. Морисарти и «Мидлмарч» Дж. Элиот, «К маяку» В. Вулф и «Рассказ служанки» М. Этвуд (подчеркнем, все перечисленные произведения – их список можно продолжить – являются бестселлерами). Отсюда и определенная «размытость» границ исторических периодов и литературных стилей, которой трудно избежать в подобной статье, наряду с некоторой неопределенностью целевых установок гендерных и собственно феминистских исследований.

Вопрос псевдонима в наше время, время расцвета «гендеров», связан с вопросом общего теоретического характера приоритетов феминистской критики и гендерных исследований. В нашей стране и в целом на постсоветском пространстве термин «гендер», начиная с 90-х годов прошлого века, уверенно вытесняет термин феминизм, становясь во многих случаях его полным синонимом. Весьма существенным остается тот факт, что в западной научной литературе этого же периода не уступил – и не уступает – свое место «гендеру», включая его в большинстве случаев в «имя», и концепт феминизма. Такие классики-феминисты, как С. Кэрролл, Э. Патеман, Л. Зерилли пишут о «феминистских вызовах» науке, признанные авторитеты гендерных исследований Л. Николсон, С. Хардинг, Н. Фрейзер и многие другие в заглавие своих статей также выносят слово «феминизм» [20]. Стоит отметить, что эта тенденция сохраняется и сегодня [16]. При этом в российских академических изданиях, включающих статьи упомянутых выше авторов, в заглавия выносятся слово «гендер» [3]. Интересным представляется тот факт, что в обширном издании, указанном выше, «гендер» во всех случаях

выступает синонимом феминизма, поскольку об участии ЛГБТ-содружеств в «реконструкции политических систем» речь не идет ни в одной статье. На этом фоне несколько более корректно выглядит совместное немецко-русское академическое издание, посвященное исследованиям в истории, литературе, лингвистике и культуре, которое в свое титульное название включает «пол» и «гендер» [11].

Бесспорно, различия между «полом» и «гендером» указаны и проиллюстрированы во множестве работ, но также представляется безусловным и тот факт, что «феминизм» как термин и «ярлык» научных работ в поле постсоветского пространства не актуален, в то время как в западной науке феминизм как определение научной теории занимает по-прежнему важное место, играя при этом существенную роль и в практических действиях женщин самого разного политического и социального уровня.

Подъем как гендерной теории, так и феминистской критики во второй половине 80-х – начале 90-х годов прошлого века центрирован в основном на сопоставительном изучении половых различий – в психоанализе, литературе, культуре в целом. В данном контексте определенный интерес представляет андрогинная поэтика, которая имела – и имеет – множество приверженцев среди женщин-писателей. Например, известная современная писательница К. Оутс, выступая против понятий «женщина» и «гендер» в искусстве, замечает, что содержание произведения определяется культурой, а не гендером. А воображение, само по себе лишнее гендера, позволяет нам все [13, с. 320]. Необходимо заметить, что термин «андрогинная личность» в своем самом простом значении как идентичность, соединяющая мужские и женские черты, в последние полвека не покидает теоретическое поле как психологии, так и гендерных исследований, философии в целом [1]. Имея в своей истории несколько тысячелетий (как известно, в религиозной мифологии многих народов упоминается, что первочеловек был создан андрогинным, такова одна из талмудических трактовок первых глав Книги Бытия), опираясь на мощную и красивую трактовку андрогина Платоном, идея об андрогинах символизирует идею о целостной природе человека [9]. И здесь, бесспорно, прослеживается связь с проблемой псевдонима. Самый известный, например, Жорж Санд (Аврора Дюдеван), баронесса, курящая сигары, шокировавшая обывателей мужскими костюмами, хриплым голосом и множеством любовных связей и с мужчинами, и с женщинами [19]. Стоит также особо отметить ее любовную связь с женственным Альфредом де Мюссе. Возможно, ее андрогинность связана со

стремлением доминировать в их сексуальных отношениях. Жорж Санд ярко репрезентирует модель андрогинии: у поведения не должно быть гендера. Здесь стоит вспомнить, что Лакан в своей экспозиции «гетеросексуальной комедии» объясняет, что кажущееся обладание фаллосом заставляет женщин прибегать к «маскараду» [28, р. 58]. Попутно следует заметить, что некая репрезентативность бисексуальности являлась политическим тезисом феминисток – писательниц, актрис, публичных личностей, начиная с классики феминизма до феминизма Уолстонкрафт (*The Great Wollstonecraft Scanded of 1798*) [23, р. 58]. В контексте андрогинии уместно вспомнить и такую культовую фигуру, как М. Дитрих, хотя она и не использовала псевдоним. Дитрих – одна из самых легендарных актрис «золотой эры» Голливуда, девушка из «гендерно-смешанных» кабаре Веймара и Берлина, носила с одинаковым шиком и коктейльные платья, и «андрогинные» мужские костюмы, бросившая вызов условным ценностям, отыскивающая свой собственный андрогинный образ и следовавшая ему на своих собственных условиях [22].

Бесспорно, прежде всего, мужские псевдонимы принимались женщинами для того, чтобы их творчество воспринималось серьезно: писательство никогда не рассматривалось в качестве подходящей карьеры для женщины, и женщинам всегда приходилось преодолевать многочисленные препятствия, связанные с их несоответствующим полом. Известно высказывание В. Вулф о том, что женщины писали под псевдонимами с незапамятных времен иногда по собственному желанию, чтобы остаться анонимом, но обычно для того, чтобы их произведения были прочитаны широкой аудиторией, а в некоторых случаях – вообще приняты к публикации. И в наше время, отмечает П. Сиурэри, к огромному сожалению, особенно в некоторых жанрах все еще гораздо выгоднее быть автором-мужчиной, например, в жанре криминально-детективной прозы и научной фантастики [19]. В целом в патриархатной культуре (актуальной и поныне) женщины, которые пишут, опасны [17]. «Три странные сестры» из Йоркшира – сестры Бронте, давшие миру бестселлеры, вошедшие в канон не отдельно женской, но и мировой литературы, писали свои романы под маской мужских имен, совершенно точно определяя два мотива, которые впоследствии станут концептуальными для гендера: мотив «Другой» и образ «Вуали». «Джейн Эйр» Ш. Бронте была опубликована под псевдонимом Currier Bell, Анна и Эмили Бронте писали под "Nom de Plume" Acton Bell.

Мери Энн Эванс – писатель мирового уровня, известная читателям под именем Джордж Элиот,

остроумно заметила в своем эссе о женщинах-писателях, что в силу какой-то специфической регулировки термометра, когда женский талант приближается к нулю, оценка журналистов достигает точки кипения, когда он находится на уровне посредственности, то температура держится в пределах летней жары, но когда писательница достигает совершенства, энтузиазм критиков падает до точки замерзания.

Еще одна интересная тенденция «имени» автора-женщины – это предпочтение анонимности, подписи "Анон". В. Вульф, по ее словам, «рискнула» предположить, что многие "Анон", которые опубликовали множество поэтических произведений, не подписывая их, были женщинами. Джейн Остен подписала свой первый роман «Здравый смысл и чувствительность» словами «Сочинения одной дамы». Все ее романы вышли в свет анонимно. Брат Джейн Остен в своих «Мемуарах» утверждал, что, проживи она дольше, «никакая слава не заставила бы ее поставить свое имя ни на одном произведении ее пера» [8, с. 194].

Стоит отметить, что, публикуя свой знаменитый роман «Убить пересмешника» в изменившейся гендерной ситуации середины XX в., американская писательница Ли Харпер отказалась от своего первого определенно женского имени Нелли, оставив вторые Ли, что сделало её гендер неопределенным и непонятым.

Справедливости ради необходимо вспомнить и о том, что некоторые писательницы брали не мужской, но женский псевдоним, например Джудит Румельт, современная американская писательница, известная как автор серии книг «Орудия смерти» и «Адские механизмы», публиковала свои романы-фэнтези под псевдонимом «Кассандра Клэр», частично позаимствовав это имя из произведения Дж. Остен «Прекрасная Кассандра». В современной западной масс-культуре есть интересные примеры «гибридного» авторства с определенной гендерной доминантой.

Например, Тилли Бэгшоу после смерти Синди Шелдона – автора бестселлеров, изданных тиражами почти в полмиллиарда, самого переводимого автора-романиста в мире, пишет и публикует сиквелы его романов под его же именем; ее имя, как правило, указано как «примечание» ("Master of the Game", "After the Darkness", "Angel of the Dark" etc.).

Переходя к украинским писательницам, то первое имя, которое, несомненно, стоит вспомнить, это Марко Вовчок – Мария Александровна Вилинская. Под влиянием классика украинской литературы Т. Шевченко писательница-полька по крови

писала свои произведения на украинском языке. Ученые-литературоведы до сих пор ведут дискуссии относительно выбора ее мужского псевдонима. Многие полагают, что в нем присутствует гендерный мотив, как отображение маскулинности ее внутреннего «я», другие видят в нем репрезентацию стремления к «мужской» борьбе, поскольку «волк» (пусть и в уменьшительно-ласкательном варианте) – это зверь-хищник. Однако существует и версия без гендерных импликаций. Госпожа Вилинская пришла в украинскую из русской литературы, что негативно воспринималось литературной критикой того времени (например, В. Белинским), отсюда – и мужской псевдоним, как более безопасное и надежное «прикрытие».

Не вдаваясь в гендерную историю другой знаменитой украинской писательницы Леси Украинки (Ларисы Косач), следует заметить, что в этой истории есть некая традиция: мать Леси Украинки Ольга Косач публиковалась под псевдонимом Олена Пчилка, а Александра Судовщикова – Косач – под мужским псевдонимом Грицько Григоренко [4].

Выводы.

В современном дискурсе литературной критики многие социально значимые черты личности автора произведения воспринимаются как гендерно-нейтральные: в массовом сознании нормативные линии феминистских черт, как правило, уже не выглядят так альтернативно («или-или»). Так, философия постфеминизма, сближаясь с гендерными исследованиями, формирует стратегически новые социальные структуры. Поскольку в гендерной философии не воспроизводится традиционная бинарно-опозиционная идентичность, проблема мужского псевдонима сегодня теряет свою гендерную актуальность, оставаясь в поле феминистской концептуализации патриархатного прошлого: принятие мужского псевдонима женщиной-писательницей в постмодерне остается вопросом феминизма во всех его отличиях от гендерных исследований. Однако, поскольку именно культура оказывает решающее влияние на отношение к псевдонимам – мужским или женским – исследование псевдонимов в ретроспективе дают возможность новых подходов к анализу идентичности человека – мужчины или женщины в целом и идентичности как автора, так и нарратора произведения в частности. И в данной парадигме вопрос андрогинной идентичности писателя/писательницы также требует своей акцентуализации. Будучи представленной в художественной литературе последних лет (например, роман Дж. Ирвинга "In One Person", где бисексуальность является, собственно, синонимом андрогинности),

эта проблема не репрезентується в постсучасних літературних дискурсах псевдонімів. В той же час необхідно визнати, що гендерно нейтральна концепція раціональності/емоційності автора твору, являючись соціокультурним конструктом, не мала помітного впливу на зміну підходу до ідентичності автора-писательниці.

С іншої сторони, традиційні представлення про жіночий досвід буття, як про «Інше», другорядне і несуттєве, безсумнівно, все ще «малюють» картину світу, явно втрачаючи свою домінуючість в постмодернізмі з його концептуальною установкою на принципове різноманітність поглядів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. Москва : РОССПЭН, 2004. 336 с.
2. Власова Т. И. Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии. Киев : Генеза, 2006. 206 с.
3. Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочкина. Санкт-Петербург : Алатейя, 2004. 992 с.
4. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). Київ : Наук. думка, 1980. 559 с.
5. Жеребкина И. «Прочти моё желание...». Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм. Москва : Идея-Пресс, 2000. 256 с.
6. Жеребкина И. Гендерные 90-е, или Фаллоса не существует. Санкт-Петербург : Алатейя, 2003. 256 с.
7. Лосев А. Ф. Философия имени. Москва : Академический Проект, 2009. 300 с.
8. Моэм У. С. Искусство слова. Москва : Худ. лит-ра, 1989. С. 194.
9. Платон. Избранные диалоги. Москва : Худ. лит-ра, 1965. 142 с.
10. Погребная В. Л. Проблемы эмансипации женской личности в русской критике и романах Н. Д. Хвощинской (60-80-е годы XIX столетия). Запорожье : ЗТУ, 2003. 242 с.
11. Пол. Гендер. Культура / под ред. Э. Шоре, К. Хайдер, Г. Зверевой. Москва : Фрайбургский ун-т, РГГУ, 2009. 530 с.
12. Шоре Э. Феминистское литературоведение на пороге XXI века. Литературоведение на пороге XXI века. Москва : Рандеву – АМ, 1998. С. 97–103.
13. Шоултер Э. Наша критика: автономность и ассимиляция в афро-американской и феминистской теории литературы. *Современная литературная теория. Антология*. Москва : Флинта; Наука, 2004. С. 315-334.
14. Эко У. Имя розы. Москва : АСТ, Cortus, 2011. 672 с.
15. *Anthology of British Women Writers* / eds. by D. Spender, J. Todd. London : Pandora, 1989. 925 p.
16. Askerly B. *Doing Feminist Research in Political and Social Science*. Palgrave, 2010. 303 p.
17. Bollman S. *Women Who Write Are Dangerous*. Abbeville Press, 2018. 168 p.
18. Butler J. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London : Routledge, 1999. P. 58.
19. Ciuraru C. *Nom de Plume: A (Secret) History of Pseudonyms*. Harper Perennial, 2012. 400 p.
20. *Feminism. Postmodernism* / ed. L. J. Nicholson. New York and London : Routledge, 1990. 348 p.
21. *Feminist Interpretations and Political Theory* / eds. M. L. Shanley and C. Pateman. Pennsylvania State University : Polity Press, 1991. 288 p.
22. Gortner C. W. *Marlene. William Morrow Paperbacks*, 2016. 436 p.
23. Kirkham M. *Jane Austen, Feminism and Fiction*. Brighton, 1983. 187 p.
24. Millet K. *Sexual Politics*. Columbia University Press, 2016. 416 p.
25. Minogue S. *Problems for Feminist Criticism*. New York : Routledge, 2014. 256 p.
26. Perez C. C. *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*. Harry A., 2019. 272 p.

REFERENCES

1. Bem, S. (2004). *Linzy gendera. Transformacija vzgljadov na problemu neravenstva polov* [Gender lenses. Transformation of views on gender inequality]. Moskva: ROSSPJeN [in Russian].
2. Vlasova, T. I. (2006). *Formirovanie gendernyh stereotipov v zapadnoevropejskoj filosofii* [Forming of gender stereotypes in Western European philosophy]. Kiev: Geneza [in Russian].
3. Stepanova, N. M., & Kochkina, E. V. (Eds.). (2004). *Gendernaja rekonstrukcija politicheskikh system* [Gender reconstruction of the political systems]. Sankt-Peterburg: Alatejja [in Russian].
4. Dei, O. I. (1980). *Slovyk ukrainskykh psevdonimiv ta kryptonimiv (XVI-XX st.)* [Dictionary of the Ukrainian pseudonyms and kryptonims (XVI - XX century)]. Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
5. Zherebkina, I. (2000). «Prochti mojo zhelanie...». *Postmodernizm. Psihoanaliz. Feminizm* ["Read my desire...". Postmodernism. Psycho-analysis. Feminism]. Moskva: Ideja-Press [in Russian].
6. Zherebkina, I. (2003). *Gendernye 90-e, ili Fallosa ne sushhestvuet* [Gender in 90th, or Phallus does not exist]. Sankt-Peterburg: Alatejja [in Russian].
7. Losev, A. F. (2009). *Filosofija imeni* [Philosophy of the name]. Moskva: Akademicheskij Proekt [in Russian].
8. Mojem, U. S. (1989). *Iskusstvo slova* [The art of a word]. Moskva: Hud. lit-ra [in Russian].
9. Platon. (1965). *Izbrannye dialogi* [Selected dialogues]. Moskva: Hud. lit-ra [in Russian].
10. Pogrebnaia, V. L. (2003). *Problemy jemansipacii zhenskoi lichnosti v russkoj kritike i romanah N. D. Hvozhinskoi (60-80-e gody XIX stoletija)* [Problems of emancipation of a female individual in Russian criticism and novels of N. D. Hvozhinskoi (60-80th of XIX century)]. Zaporozh'e: ZTU [in Russian].

11. Shore, Je., Hajder, K., & Zvereva, G. (Eds.). (2009). *Pol. Gender: Kul'tura [Sex. Gender: Culture]*. Moskva: Frajburgskij un-t, RGGU [in Russian].
12. Shore, Je. (1998). *Feministskoe literaturovedenie na poroge XXI veka [Feminist literary criticism on the threshold of XXI century]*. *Literaturovedenie na poroge XXI veka – Literary criticism on the threshold of XXI century*. (pp. 97–103). Moskva: Randevu – AM [in Russian].
13. Shouolter, Je. (2004). Nasha kritika: avtonomnost' i assimiljacija v afro-amerikanskoj i feministskoj teorii literatury [Our criticism: autonomy and assimilation in the afro-american and feminist theory of literature]. *Sovremennaja literaturnaja teorija. Antologija – Modern literary theory. Anthology*. Moskva: Flinta; Nauka [in Russian].
14. Jeko, U. (2011). *Imja rozy [Rose's name]*. Moskva: AST, Cortus [in Russian].
15. Spender, D., & Todd, J. (Eds.). (1985). *Anthology of British Women Writers*. London: Pandora.
16. Askerly, B. (2010). *Doing Feminist Research in Political and Social Science*. Palgrave.
17. Bollman, S. (2018). *Women Who Write Are Dangerous*. Abbeville Press.
18. Butler, J. (1999). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London: Routledge.
19. Ciuraru, C. (2012). *Nom de Plume: A (Secret) History of Pseudonyms*. Harper Perennial.
20. Nicholson, L. J. (Ed.). (1990). *Feminism. Postmodernism*. New York and London: Routledge.
21. Shanley, M. L., & Pateman, C. (Eds.). (1991). *Feminist Interpretations and Political Theory*. Pennsylvania State University: Polity Press.
22. Gortner, C. W. (2016). *Marlene*. William Morrow Paperbacks.
23. Kirkham, M. (1983). *Jane Austen, Feminism and Fiction*. Brighton.
24. Millet, K. (2016). *Sexual Politics*. Columbia University Press.
25. Minogue, S. (2014). *Problems for Feminist Criticism*. New York: Routledge.
26. Perez, C. C. (2019). *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*. Harry A.

Галицька Юлія Володимирівна

Аспірантка

Дніпровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна
49010, м. Дніпро, вул. Лазаряна, 2

Email: firstwriter2013@gmail.com

Galytska Iuliia

Ph.D. Student

Dnipro National University of Railway Transport named
after Academician V. Lazaryan
2, Lazaryana str., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5364-9717

Цитування: Галицька Ю. В. Псевдонім у жіночій літературі: феміністські аспекти в гендерному контексті. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С. 28–35.

Citation: Galytska, Iu. V. (2020). Pseudonym u zhinochii literatury: feministiski aspekty v hendernomu konteksti [Alias in women's literature: feminist aspects in a gender context]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 28–35.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.03.2020

Development of discursive power strategies in political space of Dnipro

Nadiya Mikhno, Oles Honchar Dnipro National University

The article deals with defining the characteristics of the authority discourse development in modern society. The localization of the urban area has been chosen as the field of the authority discursive power strategies development. The author's scheme of authority discourse analysis in the urban area has been suggested basing on the methodological principles of a discourse-analytical strategy and involving the heuristic potential of a socio-cultural and semiotic analysis, as a result of the specific empirical study. The analysis of theoretical frames for the study of the concepts of «discourse» and «authority» has made it possible to determine a variety of communicative actions, which subject can only be the authority – an institutional discourse, namely, a political perspective.

It is proposed to define a political discourse as a set of all speech acts in the appropriate institutional atmosphere, which is implemented in both oral and written forms within this study. The consideration of the background, expectations of the author and the audience, hidden motives, plot schemes etc. are provided in this article. It has been noted that it is appropriate to use the categorization approach to the «soft power» concept, which proposes to consider the power as the one which is implemented in the form of a certain communicative action. The behavior dictated by the authorities is perceived by a recipient as a voluntary choice during its realization. Such categories of the investigation as cultural mechanisms of nomination, classification, legitimation and naturalization are stressed analysing a political discourse in an urban area. The author's matrix of the analysis of the authority discourse in the urban area which includes its strategies, grammatology, idioms and the nature of their projection in discursive strategies of main subjects of discourse development has been described.

Keywords: *city, urban area, authority discursive strategies, institutional discourse, political discourse, discourse of power, power of discourse*

Виробництво дискурсивних стратегій влади в політичному просторі м. Дніпро

Надія Міхно, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Основна увага в даній статті зосереджена на визначенні характеру виробництва дискурсу політичної влади в умовах розвитку сучасного суспільства. В якості поля розгортання дискурсивних стратегій влади було обрано локалізацію міського простору. Спираючись на методологічні принципи дискурс-аналітичної стратегії та залучаючи евристичний потенціал соціокультурного та семіотичного аналізу, у результаті конкретного емпіричного дослідження було запропоновано авторську схему аналізу дискурсу влади в міському просторі. Здійснений аналіз теоретичних фреймів вивчення концептів «дискурс» та «влада» дозволив визначити різновид комунікативних дій, суб'єктом якого може бути лише влада, – інституційний дискурс, зокрема, політичний ракурс. Запропоновано в межах даного дослідження сприймати політичний дискурс як сукупність усіх мовленнєвих актів у відповідній інституційній атмосфері, що реалізується в усній та писемній формах, передбачає врахування фону, очікувань автора та аудиторії, прихованих мотивів, сюжетних схем тощо. Відзначено, що доцільно використовувати підхід до аналізу влади в категоріях концепції «м'якої влади», що пропонує розглядати владу як реалізовану в формі певної комунікативної дії, у процесі якої поведінка, що диктується владою, сприймається реципієнтом як добровільний вибір. Окрема увага в ході аналізу політичного дискурсу в міському просторі приділена таким категоріям аналізу, як культурні механізми номінації, класифікації, легітимації та натуралізації. Запропоновано авторську матрицю аналізу владного дискурсу в міському просторі, що передбачає звернення уваги на стратегії владного дискурсу, граматологію владного дискурсу, інтенціональність владного дискурсу, ідіоми владного дискурсу та характер їх проекції в дискурсивних стратегіях основних суб'єктів виробництва дискурсу влади в міському просторі.

Ключові слова: *місто, міський простір, дискурсивні стратегії влади, інституційний дискурс, політичний дискурс, дискурс влади, влада дискурсу*

Производство дискурсивных стратегий власти в политическом пространстве г. Днепр

Надежда Михно, Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

Основное внимание в данной статье сосредоточено на определении характера производства дискурса политической власти в условиях развития современного общества. В качестве поля развертывания дискурсивных стратегий власти было избрано локализацию городского пространства. Опираясь на методологические принципы дискурс-аналитической стратегии и привлекая эвристический потенциал социокультурного и семиотического анализа, в результате конкретного эмпирического исследования было предложено авторскую схему анализа дискурса власти в городском пространстве. Осуществленный анализ теоретических фреймов изучения концептов «дискурс» и «власть» позволил определить разновидность коммуникативных действий, субъектом которого может быть лишь власть, – институциональный дискурс, в частности, политический ракурс. Предложено в рамках данного исследования воспринимать политический дискурс как совокупность всех речевых актов в соответствующей институциональной атмосфере, что реализуется в устной и письменной формах, предполагает учет фона, ожиданий автора и аудитории, скрытых мотивов, сюжетных схем и тому подобное. Отмечено, что целесообразно использовать подход к анализу власти в категориях концепции «мягкой власти», что предлагает рассматривать власть как реализованную в форме определенного коммуникативного воздействия, в процессе которого поведение диктуется властью, воспринимается реципиентом как добровольный выбор. Отдельное внимание в ходе анализа политического дискурса в городском пространстве уделено таким категориям анализа, как культурные механизмы номинации, классификации, легитимации и натурализации. Предложено авторскую матрицу анализа властного дискурса в городском пространстве, что предполагает обращение внимания на стратегии властного дискурса, грамматику властного дискурса, интенциональность властного дискурса, идиомы властного дискурса и характер их проекции в дискурсивных стратегиях основных субъектов производства дискурса власти в городском пространстве.

Ключевые слова: город, городское пространство, дискурсивные стратегии власти, институциональный дискурс, политический дискурс, дискурс власти, власть дискурса

In the conditions of existence and development of modern society, with authority institutions' constant increase of influence on the processes of daily life on the agenda of the scientific community, the problem of researching the organization character of power agents' discursive strategies development field is increasingly emerging. An important issue, which is the researchers' interest in the authority relation discursive field of power relations, appears only at that moment when the main conditions for exercising power through discourse is the control of the discourse itself and the control of its development.

Power groups and their representatives control or have access to a wide range of discursive roles, genres and styles. Thus, media corporations, and often their executives, control both the financial and technological conditions of discourse, such as the press, television, the publishing business, the telecommunications and computer industries. The way in which articulation is produced is controlled by groups that refer to the term «symbolic elites» in the information age. Journalists, writers, artists, scholars, who exercise power on the basis

of «symbolic capital» refer to «symbolic elites». However, they have comparative freedom in choosing discourse genres and style of discourse presentation because most elite groups are governed by the state or private corporations. Therefore, their articulation freedom is also limited [6].

Authority discourse unfolds at different levels of social life – from the macro level of the country to the local level of urban communities. In this article, we propose to consider the exact way of discursive power strategies development (namely political one) which occurs at the level of the urban area. The most important thesis of our study is the fixation of the fact that the subject of the study is the semiotics of the urban area in the structuralist and post-structuralist paradigm, which are basic for the analysis of discourse – the «text of the city».

Thus, the city as a text exists in two forms. Firstly, the integral image of the city, expressed by its cultural and historical features, is historically formed. As for A. Lefebvre [1], this image can be called «iconic», while it is necessary to emphasize that the concept of «iconic» image should be

considered widely. An example of an iconic image of a city is its official image. Secondly, the city as a text exists in a form of many socio-semantic situations which are variants of interpretation by the subjects of perception of the urban area as a whole and as its individual fragments. They are texts of urban communities that arise in the course of everyday practices of living and experiencing the urban area and the consumption of authority discourse subjects' discursive strategies.

Representatives of different scientific fields such as linguistic, political, sociological ones etc., were engaged in the study of authority discourse development peculiarities. In particular, such recognized theorists as T. Adorno, R. Bart, J. Baudrillard, R. Vodak, T. van Dijk, N. Luman, G. Marcuse, P. Ricker, M. Foucault and others who offered basic methodological orientations for the study of the authority nature and the nature of its discourse development of (re)presentation focused their attention on the authority discourse.

The purpose of this article is to define the theoretical frame for authority discourse analysis and their explication in a practical case of studying discourse strategies in the urban area (the city of Dnipro as an example).

D. Shapochkin, agreeing with V. Chernyavskaya [2], noted very clearly in his publications that the meaningful definition of the «authority discourse» concept: the discourse of power is a systematic and orderly use of language, which traces a particular ideological and socially determined mentality specifically purposeful ways such as a way of thinking and a way of communicative-linguistic practices that are connected with the exercise of social power. Discourse is an expression of power, and power is expressed in discourse through the system of interrelated linguistic / textual means, forms and methods of action [3].

We suppose that heuristically interesting ideas have been proposed by the sociolinguist V. Karasik [4]. He distinguishes between personal (individual-oriented) and institutional (status-oriented) discourse. The first one means that the subject of discourse acts as a personality with its rich inner world while the second one identifies the subject of discourse acts as a representative of a particular social group.

Personal discourse has two types: domestic and life communication. Communication occurs within certain limits of status-role relations in the institutional discourse and it is distinguished on

the basis of two characteristics: the purpose and participants of communication. Such discourses as: political, diplomatic, administrative, legal, military, pedagogical, religious, mystical, medical, business, advertising, sports, scientific, stage and mass information are distinguished in the structure of institutional discourse, respectively. These types of institutional discourse are characterized by the use of communicative strategies of influence and provide an analysis of the authorities' relations in these discourses [5].

These preliminary observations have led us to the need (current relevance) to cover the frames of authority discourse analysis more clearly within our study. This way we completely agree with the opinion of V. Sogomonyan [7] who follows the view point of the French School of Discourse Analysis representatives and denotes the perspective for discourse analysis identification of the discourse subject in order to be able to ascertain the institutional indispensability of this subject for this type of discourse (discursive formation). In other words, it is important to register that type of communicative actions which subject is authority. In this case, V. Sogomonyan [7] notes that the foreshortened perspective should be political, as certain characteristics of the power institute indicate such a characteristic, which implies the mandatory implementation of a number of communicative acts by the authorities provided that these communicative acts can be performed only by authority (or its authorized representatives).

As a result, it should be noted that in the future, a specific case study will focus on the analysis of political discourse as a form of authority discourse.

Since discourse is a type of communication oriented to discussion, justification, agreement of its participants' views, when communication participants become authority representatives or claim to do it, the discourse becomes political. The most significant tasks to be resolved during the political discourse are: the implementation of a free, voluntary expert examination of the current political course and emerging public problems; designing alternative projects for future development, ways and means of progressive democratic development of society. The initiators of political discourse are the ruling elite of the national, regional, local level, as well as existing and emerging structures of civil society.

Thus, political discourse is understood as

speech formations (a coherent (oral or written) text) concerning the policy scope, implemented verbally and non-verbally, actualized in a specific situational context, intended to serve a political communication sphere. The systematic characteristics of political discourse include mass character, the dominance of emotionality, the use of manipulation, the mediation of political communication by the factor of media (publicity of politics), theatricality, the dynamics of political language, which is determined by the relevance of the reflected events and political situation changeability.

The allocation of political discourse as a separate concept follows from the understanding of politics as a particular sphere of social life, connected with the phenomenon of power, which permeates all spheres and levels of social interaction [8]. Therefore, political discourse can be defined as a set of all speech acts in the appropriate institutional atmosphere [9], which is implemented in both oral and written forms, assuming the background, the author's and audience's expectations, hidden motives, plot schemes and so on [10].

In today's scientific sphere, the concept of «political discourse» is viewed from different angles. Firstly, political discourse is understood to mean texts that reflect the political and ideological practices of a particular country, party, political trend in a particular era, and social consciousness. The basis of political discourse is the nomination of facts and the following comments. It reflects the political situation, sets possible forms of political practice. Secondly, political discourse is the result and the effectiveness of communication. The purpose of political discourse is not to describe but to convince the recipients' intention, to encourage «politically correct» actions or assessments. This is «a kind of theatrical aggression». Moreover, political discourse is seen as a manifestation of personal authorial meanings in certain circumstances [10].

The postmodern interpretation of political power focuses on today's world use of «soft power» as the most effective one. Unlike «hard power», soft power is not perceived as a force that acts from the outside. «Soft power» is a power which is realized in the form of a certain communicative action, in the course of which the behavior dictated by the authorities is perceived by the recipient as a voluntary choice. Discursive management of the symbolic space of politics is

the primary purpose of «soft power» policy and practice. Such discourse allows to influence the mental structures of the mass consciousness such as public perceptions, dreams, ideals, hobbies, etc without using pressure and compulsion [6]. As for this context, the theory of «language games» is represented as a tool for analyzing political discourse. A specific concept of political linguistic games emerges basing on the general concept of language game in political linguistics and discourse analysis. It should be understood as a link between the political text and its context where a political subject, carrying a specific message to addressee, adheres to a specific verbal behavior.

It should be noted separately that political discourse can be presented either orally or in a written form. The oral form is implemented by such forms as public speaking by high-ranking politicians, their interviews, radio and television appearances, press conferences, parliamentary debates, political news in television and radio broadcasts. The oral form of political discourse is personal because it is followed by individuality. The argumentation in this case is accepted in the unity of verbal, non-verbal and extralinguistic. In turn, the written form covers not only extensive documentation (treaties, agreements, protocols), but also the press (sections reserved for political facts) and political advertising (mainly posters) [11].

In particular, the analysis of political discourse in urban space provides appeal to such categories of analysis as cultural mechanisms of nomination, classification, legitimation and naturalization. According to P. Bourdieu [12], nomination and classification are functions and attributes of legitimate authority. Nomination is the naming or definition of any social objects, phenomena, groups, and individuals; classification is their reference to certain types, classes. Nomination and classification are realized by any social agent and are recognized within its influence. Another cultural mechanism of power is legitimation, which can be viewed through the leading role of rituals. According to P. Berger and T. Lukman [13], legitimation is the second-order semantic objectification, in other words, the creation of values that must explain and justify the content and form of the institutional system.

Another cultural mechanism of power is naturalization. Yu. Soroka [14] notes in the study of culture and power connection that naturalization

as a cultural mechanism can be analyzed with the help of R. Barthes' semiotic perspective on the study of the myth: myth is a semiological system consisting of a signified (concept), a signifier (acoustic image) and a sign (associations of the two previous ones), such as language. Although, myth is a secondary semiological system, its signifier is formed of language signs. Myth is a meta-language, secondary language spoken of first. The material carriers of myth (or a mythical message) are not only the language itself, but also photography, painting, advertising, objects or actions of people (including rituals). This happens when the objects listed become signs. They are perceived as a part of a particular message, not according to their own place and function. Social naturalization practices are represented in the ways of cultural traditional creation and reproduction through the support of appropriate symbols, rituals and myths.

Following a number of researchers in the specifics of political discourse, it should be noted that political text in institutional political discourse is an instrument of power that can transform language and communication mechanisms into a source of power. Moreover, G. Girth imposes an idea of the primary (about the object) and secondary text (meta-text) in the political sphere. The original text may be the party's conclusion, resolution, order, law, that is, such text that informs of a significant decision. It becomes the object of a meta-text, i.e. news, analytics, comments on this decision. In this context, S. Kryvenko [15] notes that R. Barthes states that meta-language is provided with such features that make it mythological. Conditional sentences, imperative mood and even expressiveness can be the ground for various manipulations by means of political texts. According to the importance of meta-language texts for political discourse, it can be distinguished such types of a meta-text: discursive-transcendental (which can be attributed to more than one discourse): in particular, political pre-election discourse should be considered as a combination sphere of agitation, information, historical, journalistic, ritual and other texts; discursive-immanent (belonging to only one discourse); discursive-peripheral (more important and less significant texts); discursive-dominant; meta-discursive (texts giving topicality of discourse and its functioning).

We also propose to pay attention to a causal-genetic approach to the study of the content of

texts in the course of their functioning in the real social environment in the context of the study of the political practices of articulation. This approach allows projecting text into a discursive sphere, which makes it possible to identify all sorts of contexts «entered» in the text and to reconstruct them from a single, multilayered, multidimensional textual content. J. Chalaby [16] notes that as N. Phillips and S. Hardy point out, discourses are realized through different texts, although they exist outside the specific texts that form them. Thus, texts can be regarded as a discourse «unity» and material embodiments of discourse.

And as we noted earlier, texts can take many forms, including written texts, oral words, images, symbols, artifacts, etc. The body of texts produced by the subjects of urban political discourse, represented by three main groups: public speeches (appeals) of officials of local self-government, public speeches of representatives of opposition groups, the rhetoric of the expert community (political experts, community activists, etc.), has been chosen as the object of analysis.

It should be noted separately that the discourse is objectively characterized by such system-forming features as the status qualification of its participants; localized chronotope; conventionally defined in the framework of this social institute goal; ritually fixed values; intentionally defined strategies (sequence of speech actions in typical situations), etc. [17].

We have relied on certain provisions of E. Laclau and Ch. Mouffe, Y. Lotman's poststructuralist theory of discourse regarding the processes of social-communicative function of the text and we have taken into account T. van Dijk's position of extralinguistic factors of text formation in the course of the author's research.

During the author's study, we relied on the theory of discourse by E. Laclau and Ch. Mouffe. We are interested in author's original theses on the interpretation of discourse and the proposed methods of its analysis. Within their theory, discourses are seen as ways of communicating and understanding the social world, competing with one another to give the social world certain meanings. Discourses are constantly involved in the struggle for domination. The purpose of discourse analysis, according to Laclau and Mouffe, is to outline the processes of structuring social reality, during which the attachment of certain signs to certain values, establish, reproduce and change the relationship of identity. These processes are

called Laclau and Mouffe term «articulation». Discourse is understood as an unfinished, open to change structure, as a multivariate range of articulations, as a conglomerate, in which, in addition to the fixed value, there are always other potential variants of values that can transform the structure of discourse. Discourse structure changes by analyzing articulations that constantly conduct, challenge, and redefine the structural components of discourse. An important point is that Laclau and Mouffe are prepared to include all social practices in the field of discursive analysis, since they do not distinguish any non-discursive social practices.

An important point to our analysis is that Laclau and Mouffe's [18] discourse theory places great emphasis on policy analysis. In fact, they interweave politics with discursive practices because it is a way of constructing, reproducing and transforming the social world. Actually, all politics is seen as a sphere of struggle between certain discourses. Political articulation defines how we act and think, representing a way of ruling and distributing power. The authorities can mobilize people for active action by creating values.

We are interested in three levels of research concerning the potential of linguistic-semiotic analysis. These levels are the signs themselves and the sign structures; codes and systems that organize sign communications; the cultural context for their interaction. Semiotics integrates with the conceptual arsenal of structuralism, studying information and communication processes as linguistic structures and systems of the linguocultural continuum. Thus, we perceive political texts as holistic semiotic forms of linguistic psychosocial activity of a speaker, conceptually and structurally integrated, serving as a pragmatic mediator of communication and dialogically embedded in the semiotic universe of culture.

Continuing the logic and problematics we have laid out above, we propose to pay attention to the body of political texts of the subjects of power discourse in the city (the city of Dnipro as an example) to analyze the peculiarities of the discourse strategies of the authorities. A discourse analysis of some texts of authority political discourse has been chosen as a priority method of analysis for the purpose of revealing the structural components of the power discourse in the city through fixation of the substantive features of the city discursive formations in the political practices of articulation. The following documents have been selected for analysis: official addresses

of the mayor (on the occasion of celebrations, problematic situations, public reports, etc.); texts of press releases of local government officials in the city of Dnipro, opposition leaders, active subjects of the political field of the city, published on the official website of the city council and online platforms of local media; posts of key local government officials and opposition leaders (representatives of different political parties) on personal Facebook pages.

The period of the study is from May to October 2019 (time period for the publication of documents for analysis). Total Units of Analysis is 84. One of the groups of documents for the analysis has been selected by the social networking materials of Facebook and understanding the high dynamics of network discourse (constantly changing content), the number of documents that has got into the focus of analysis was deliberately limited (restriction criteria: personalization of post (on behalf of the owner of the page); exclusion of reposts of news resources; election as subjects of discourse that have been analyzed by 1 representative from various political forces represented in local authorities of the city self-government). A structural analysis of each of the documents (type description of the text, main topics, headings, symbolism, concise content) has been carried out in the course of the investigation. The documents have been compared with each other, the social context has been analysed, the typical fragments of discourse have been described and explained.

As a result of the conducted discourse analysis, we propose the following analysis matrix of power discourse in the urban area (see Table 1), which provides attention to the strategies of authority discourse, the grammatology of authority discourse, the intentionality of authority discourse, idioms of authority discourse and the nature of their discourse strategies of the main subjects of authority discourse development in the urban area. The substantive features of the discursive formations of the city in the political practices of articulation in accordance with the above mentioned structural components of authority discourse represent the convergence and diversity increase of positions, the divergence and difference of thoughts, the presence of iconic and ideographic signs, the subject intention of communicants in the middle of discourse, modification and retransmission. It also provides a description of specific discursive acts that are presented in the focus of the analysis.

Table 1.

Matrix analysis of power discourse in urban area

Structural components of power discourse in (relative to) city (s)	The substantive features of the discursive formations of the city in the political practices of articulation	Characteristic features of discursive acts
Strategies of authority discourse	Convergence and increasing diversity of positions	duplication of dominant nomination and classification of objects, phenomena, processes of urban area by legitimate and «loyal» subjects of discursive strategies development
	Divergence and difference of thoughts	antithesis of nomination and classification of objects, phenomena, processes of urban space by subjects developing discursive strategies of «opposition» status
Gramatology of authority discourse	The presence of iconic and ideographic signs	semantic-syntagmatic naturalization of urban discursive strategies
The intentionality of authority discourse	Subject intension of communicators in the middle of discourse	modes of (de) legitimation (outside) of institutional discursive strategies by subjects of urban text development
Idioms of authority discourse	Modification and retransmission	fractality and discretion of dominant idioms by internal and external actors in the development of discursive strategies for the city

Our scheme of analysis of the discursive strategies of the political field subjects gives us the opportunity to fix (and at the same time confirms the existence) of the «floating signifiers» described in Laclau and Mouffe theory of discourse. A floating signifiers means elements of discourse open to different meanings and significations. Thus, in the denoted matrix of analysis, among the meaningful features of the discursive formations of the city in the political practices of articulation, there is a divergence and difference of thoughts, which is characterized by the antithetical nomination and classification of objects, phenomena, processes of the urban area by the subjects of development of discursive strategies of «oppositional» status. It is precisely matrix that presents us the presence of «floating signifiers».

For example, in political discourse, the terms «peace», «development», «positive change», «war», «victory», «democracy» can be considered as floating signifiers, since different subjects fill it with different content. The floating signifiers, taken in the context of discourse order, indicates that one discourse has succeeded more than others in fixing a particular meaning of these concepts and that other discourses struggle to win or change this fixation. As a specific case, we will note that, for example, among the subjects of urban political discourse representing political parties «European Solidarity», the «Ukrop» faction in the Dnipro City Council, and in particular in the texts of the mayor (B. Filatov) in the discursive strategy, the nomination of the term «peace» in lexical categories – «victory over enemies»,

«liberation of occupied territories», «Russian aggression», «warrior heroes» and others can be found. At a time when among the discursive strategies of representatives of political parties «Opposition Platform – for Life», «Opposition Bloc», the nomination of the term «peace» is made through lexemes – «negotiations», «compromise», «end of the war», «life preservation», «dialogue» and others. Representatives of the political party «Batkivshchyna» are characterized by more neutral definitions, which in a meaningful sense include both noted options.

Considering the grammatology of authority discourse, we fix the presence of iconic and ideographic signs that present such a characteristic of discursive acts as the semantic-syntagmatic naturalization of urban discursive strategies in the political practices of articulation. These peculiarities of discursive acts are predominantly fixed in the discursive strategies of representatives of official authorities in the city (public and private texts of city mayor and official information of city council). It manifests itself in the presence of such lexical constructions as «outpost city», «this building [Parus Hotel] is a symbol of the city», «the main artery of the city», «space of freedom», «our flag [the highest flagpole in the city] is a symbol independence», «city-defender», «outpost of Ukrainians in the east», «cultural capital», «sports capital», «we always remember our heroes [anti-terrorist operation museum], our city has a memory». That is, the subjects of political discourse actively use the mechanism of ideological, symbolic nomination of specific objects of the architectural landscape of the city or the city as a whole in order to legitimize their own political position, or justify the «correctness» of the strategy of political decision-making.

Thus, as a result of our work, we can state that the modern urban area is a specific way of

authority discourse expanding, in particular political. This article focuses specifically on the analysis of political discourse as one of the varieties of power discourse. Since certain characteristics of the power institute indicate such a property, which implies the obligatory implementation by the holders of power of a number of communicative acts, provided that these communicative acts cannot be done by anyone other than the representatives of the power, therefore the attention is actualized just in political perspective. Appealing to the analysis of political discourse in the urban area involved appealing to such categories of analysis as cultural mechanisms of nomination, classification, legitimation and naturalization. A discourse analysis of individual texts of the political discourse of the authorities has been carried out for identification of the structural components of the power discourse in the city by fixing the substantive features of the discursive formations of the city in the political practices of articulation in order to obtain empirical confirmation of the proposed theoretical constructs. The starting point for the implementation of discourse analysis is the theory of discourse analysis by E. Laclau and Ch. Mouffe. The political area of the city of Dnipro has been chosen as a specific case. As a result, a possible variant of the matrix of power discourse analysis in the urban area, which involves attention to the strategies of authority discourse, the grammatology of authority discourse, idioms of authority discourse, and the nature of their projection in the discursive strategies of development in urban area is suggested. It is further appropriate to analyze the discursive strategies of the official / opposition political force in the political sphere of the city more closely and to compare the nature of the discourse of official classic media and social networks.

REFERENCES

1. Lefebvre, A. (2015). *Production of space*. Moskva: "Strelka Press " [in Russian].
2. Chernyavskaya, V. (2006). *Discourse of power and power of discourse. Problems of speech influence*. Moskva: Flinta [in Russian].
3. Shapochkin, D. (2013). The discourse of power: the linguocultural aspect. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of the Tomsk State University*, 10, 117–122 [in Russian].
4. Karasik, V. (2000). On types of discourse. *Linguistic personality: institutional and personal discourse* Volgograd: Peremena [in Russian].
5. Perskova, Y. (2015). Discourse as a manifestation of social interaction: the parameter of power. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu – Scientific Bulletin of the International Humanities University. Ser. : Philology*, 16, 186–189 [in Ukrainian].

6. Poda, T. (2015). Discourse of Power and Power Relations in Postmodernity: Socio-Philosophical Aspect. *Visnyk NAU. Seriya: Filozofia. Kulturolohiia – Bulletin of NAU. Series: Philosophy. Cultural Studies*, 1(21), 64–67 [in Ukrainian].
7. Soghomonyan, V. (2012). What is a discourse of power? «21-j VEK» – «21st century», 1(21), 34–51 [in Russian].
8. Kusko, K. (2001). *Discourse of foreign language communication*. K. Kusko (Ed.). Lviv: View of Lviv. nat. Ivan Franko University [in Ukrainian].
9. Medvid, O. (2008). Pragmatic interpretations of texts of political discourse. *Visn. SumDU – Visn. SSU*, 1, 66–71 [in Ukrainian].
10. Kadlubovich, T. (2010). The relation between the concepts of political discourse and political communication. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia – Bulletin of the National Academy of Public Administration*, 1, 192–199 [in Ukrainian].
11. Akinchitz, N. (2007). Political discourse as an object of scientific analysis. *Kultura narodov Prichernomor'ya – Culture of the peoples of the Black Sea*, 107, 72–76 [in Ukrainian].
12. Bourdieu, P. (1994). *Social space and symbolic power. Beginnings*. (N. Shmatko, Trans.). Moskva: Socio-Logos [in Russian].
13. Berger, P., & Luckman, T. (1995). *Social construction of reality*. Moskva : Medium [in Russian].
14. Soroka, Y. (2017). Naturalization by J. Butler in the perspective of the concept of cultural mechanisms of power. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky – Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 2(33), 14–27 [in Ukrainian].
15. Kryvenko, S. (2012). The Semantics of Political Discourse. *Visnyk NTUU «KPI» Politolohiia. Sotsiologiia. Pravo – Bulletin of NTUU «KPI». Politology. Sociology. Right*, 1(13), 28–32 [in Ukrainian].
16. Chalaby, J. K. (1996). Beyond the prison-house of language: Discourse as a sociological concept. *British Journal of Sociology*, 47, 684–698.
17. Boyko, O. (2017). Discourse as a tool of social power. *Visnyk Cherkaskoho universytetu – Bulletin of Cherkasy University*, 1, 83–88 [in Ukrainian].
18. Rusakova, O. (2006). The main varieties of modern theories of political discourse: the experience of classifications. *Polytex*, 3, 191–213 [in Russian].

Міхно Надія Костянтинівна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: krupskayanadiya@gmail.com

Mikhno Nadiya

Ph.D. of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8120-7182

Цитування: Міхно Н. К. Виробництво дискурсивних стратегій влади в політичному просторі м. Дніпро. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С.36–44.

Citation: Mikhno, N. K. (2020). Vyrobnystvo dyskursyvnykh stratehii vlady v politychnomu prostori m. Dnipro [Development of discursive power strategies in political space of Dnipro]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 36–44.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.03.2020

Політологія

DOI: 10.15421/172040

УДК: 111

Cath-all-party: theoretical-methodological framework of learning and ideology position on the example of parliamentary elections of 2019

Julija Slipetska, Mykola Speresenko, Ivan Franko National University of Lviv

The article highlights the basic scientific approaches to understanding the concept of "electoral party", identifies trends in the evolution of understanding of the term and the change of scientific paradigms in its interpretation. The authors conclude that the electoral party is a modern kind of party characterized by blurring the boundaries of the social base, the lack of a clear ideology and professionalization and personalization of its internal structure.

The article reveals the historical evolution and formation of modern approaches to the interpretation of the "electoral party", identifies their varieties. The main subtypes of electoral parties include: electoral-professional parties, cartel parties, stratarchies, modern personnel parties, program parties, business firm parties, "big tent".

Content analysis of the programs of the parliamentary parties in 2019, namely, "Sluga narodu", OPHZ, "Batkivshyna", "Golos" and "European Solidarity", using the formula of Hee Min Kim and Richard Fording, determined the ideological position of each of them. Authors conclude that most of 2019 parliamentary parties tend to be centrist and don't have clear ideological position.

Thus, it has been found that by most attributes, parliamentary parties in Ukraine can be classified as electoral, because by eroding the social base and trying to get support from the widest possible electoral circle, parliamentary parties lose their ideological attachment. It allows them to get maximum electoral result (Sluga narodu? 2019), but is counterproductive in terms of abuse of populism and inability to fulfill all program promises. The most conservative political forces include European Solidarity and the Voice. At the same time, it is the least liberal in terms of the ideological content of the OPZZ.

Keywords: *electoral party, ideology, program, articulation of interests, voter party, catch-all-party, elections*

Електоральні партії: теоретико-методологічні засади та ідеологічне позиціонування на прикладі парламентських виборів 2019

Юлія Сліпецька, Микола Спересенко, Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті висвітлено основні наукові підходи до розуміння поняття «електоральна партія», визначено тенденції еволюції розуміння даного терміну та зміну наукових парадигм у його тлумаченні. Автори прийшли до висновку, що електоральна партія – це сучасний різновид партії, який характеризується розмиванням меж соціальної бази, відсутністю чіткої ідеології та професіоналізацією та персоналізацією її внутрішньої структури.

Стаття розкриває історичну еволюцію та становлення сучасних підходів до тлумачення «електоральної партії», визначає їх різновиди. До основних підтипів електоральних партій належать: електорально-професійні партії, картельні партії, стратархії, сучасні кадрові партії, програмні партії, партії бізнес-фірми, «big tent».

Методом контент-аналізу програм парламентських партій 2019, а саме «Слуги народу», ОПЗЖ, «Батьківщини», «Голосу» та «Європейської солідарності», а також, використовуючи

формулу Хі Мін Кіма та Річарда Фордінга, визначено ідеологічне позиціонування кожної з них. Автори прийшли до висновку, що більшість парламентських партій 2019 тяжіють до центрризму і загалом мають слабке ідеологічне позиціонування.

Таким чином, з'ясовано, що за більшістю ознак парламентські партії в Україні можна віднести до різновиду електоральних, адже розмиваючи соціальну базу та намагаючись залучитися підтримкою якнайширшого електорального кола, парламентські партії втрачають ідеологічну прив'язку. Це в свою чергу дозволяє їм отримати максимальний електоральний результат («Слуга народу» 2019 р.), проте є непродуктивним з точки зору зловживання популізмом та неможливістю виконати усі програмні обіцянки. До найбільш консервативних політичних сил можна віднести «Європейську Солідарність» та «Голос». Водночас найменш ліберальною є за ідеологічним наповненням ОПЗЖ.

Ключові слова: електоральна партія, ідеологія, програма, артикуляція інтересів, партія виборців, «catch-all-party», вибори

Электоральные партии: теоретико-методологические основы и идеологическое позиционирование на примере парламентских выборов 2019

Юлия Слипецкая, Николай Спересенко, Львовский национальный университет имени Ивана Франко

В статье отражены основные научные подходы к пониманию понятия «электоральная партия», определены тенденции эволюции понимания данного термина и изменение научных парадигм в его толковании. Авторы пришли к выводу, что электоральная партия – это современная разновидность партии, характеризующаяся размыванием границ социальной базы, отсутствием четкой идеологии, профессионализацией и персонализацией ее внутренней структуры.

Статья раскрывает историческую эволюцию и становление современных подходов к толкованию «электоральной партии», определяет их разновидности. К основным подтипам электоральных партий относятся: электорально-профессиональные партии, картельные партии, стратархии, современные кадровые партии, программные партии, партии бизнес-фирмы, «big tent».

Методом контент-анализа программ парламентских партий 2019, именно «Слуги народа», ОПЗЖ, «Батьківщини», «Голоса» и «Європейської солідарності», а также, используя формулу Хи Мин Кима и Ричарда Фордінга, определено идеологическое позиционирование каждой из них. Авторы пришли к выводу, что большинство парламентских партий 2019 тяготеют к центрризму, а также имеют слабое идеологическое позиционирование.

Таким образом, установлено, что за большинством признаков парламентские партии в Украине можно отнести к разновидности электоральных, ведь размывая социальную базу и с помощью поддержки большого электорального круга, парламентские партии теряют идеологическую привязку. Это позволяет им получить максимальный электоральный результат («Слуга народа» 2019 г.), однако является непродуктивным с точки зрения злоупотребления популизмом и невозможностью выполнить все программные обещания. К наиболее консервативным политическим силам можно отнести «Європейську Солідарність» и «Голос». В то же время наименее либеральной является по идеологическому наполнению ОПЗЖ.

Ключевые слова: электоральная партия, идеология, программа, артикуляция интересов, партия избирателей, «catch-all-party», выборы

Political party is constantly a key element of any country's political system. Despite the millennial evolution of political parties, the change of paradigms and trends of development, their key function is always the same – the acquisition, retention and exercising of political power. However, for this purpose another function is lost, namely the representation of interests of different social groups, and thus the ideological content of party programs. In the pursuit of the votes, most modern mass political parties, and including Ukrainian ones, have turned into a catch-all party, a kind of ideological mix that, by the laws of the political market, offers the most popular product to voter-buyers.

It should be mentioned that a lot of scientific works and developments are devoted to the problems of electoral parties. Among Ukrainian scholars who studied political parties, first to be mentioned are, Yu.R. Shved, A.S. Romanyuk, I.S. Osadchuk, M.V. Prymush, M.I. Obushnyi and foreign – J. Sartori, J. Charlot, O. Kirchheimer, A. Panebianco, R. Coulia, S. Eldersveld, R. Katz and P. Mair, S. Volinets.

There is no single approach to determine the nature and basic features of a political party in current research of the history and theory of political parties. Therefore, it is advisable to distinguish the following approaches: structural, electoral, functional, structural-functional, ideological.

In a structural approach, a political party is seen in terms of features of its structure, organization, and activity. It was initiated by M. Ostrogorsky and R. Michels who were the representatives of the Romano-Germanic area of research of political parties. The focus of the scientific study of M. Ostrogorsky is the problem of internal party mechanism of power, role and place of caucus in the practice of new type parties. He calls caucus such an initial party link that provided political leadership with the masses. In his work, "On the Sociology of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy" Michels concludes that the realization of democracy is impossible without organization, namely, without an administrative apparatus and professional formal leadership. M. Duverger is considered to be the founder of this approach and expresses his key provision: the content of today's political parties is more fully and deeply revealed in their organization; the party is a community formed on the basis of a certain organizational structure; the nature of these supporting structural units and the way they are integrated into the whole has a significant impact on its social class composition and doctrinal unity; even the

very principles and methods of this work together with its productivity are best determined by the strongest characteristic of the party – its basic organizational structure .

The essence of the functional approach is that a political party is viewed in terms of its role-playing purposes. In this approach, researcher K. Lawson focuses on the actions and activities of the political party, which she carries out during the electoral process and in the post-election period. Western researchers S. Nyman and J. LaPalombara attempted to identify a political party using a structural-functional approach. In the works of S. Nyman, a political party is defined as an established body of political agents in society who are directly involved in the exercising of state power in society and are constantly competing for popular support.

The ideological understanding of a political party is more related to the generalization of certain ideas expressed by organized groups of society in order to achieve a common goal. A German researcher, Klaus von Beyme, defines a political party as a group of like-minded people who work together by prior arrangement to achieve common political goals.

An electoral approach to understanding a political party begins to develop a theoretical model of a particular type of political party - the electoral party or the voters' party. Within this approach, the political party is viewed from the following main points:

- as an electoral machine that makes almost no breaks, but its activity is manifested with varying intensity;
- a decisive role in the activities of a political party is played by an electoral function, namely the nomination and support of candidates for public authorities;
- as a political institute that ensures the effective and free functioning of political competition within the electoral process;
- no political institute, except political parties, defines the political landscape of the state through the prism of elections and the electoral system.

A well-known representative of the Florentine School of Political Science Research, Giovanni Sartori, launched an electoral approach to understanding the political party. As each political party seeks to obtain the fullest level of support among the population, it seeks to obtain it through elections to state and local authorities. According to G. Sartori, the political party is not determined by the formation of ideological foundations, but

aimed at finding support and reliance among the population. The scientist offers a "narrow" definition of a political party based on an electoral approach. To his mind, a political party is "a certain political group which is present in the electoral process and is capable of nominating candidates for public office". Such a definition of a political party emphasizes the importance of its electoral function, and allows to analyze not only competitive political systems but also non-competitive ones.

American scientist E. Buell worked to give a key role to the electoral function of a political party. The researcher subjects to verification M. Duverger's theoretical assumptions about US political parties in the late 1990s. E. Buell believes that US political parties have continued to place maximum emphasis on the procedures of nomination and selection of candidates, but at the same time their engagement with an electoral function alone has allowed them to adapt to changes in public attitudes and needs as quickly as possible.

Particularly noteworthy are the findings of researchers K. Janda, J. Lane, S. Eerson, F. Sorauf, J. Schlesinger, A. Downs. All these scholars of the theory and history of political parties emphasize the importance of the electoral function of a political party, thanks to which its members can participate in elections. In case they win they will be able to get state positions, as well as receive support from certain social groups, which will manifest through the activities of activists, supporters and by voting. The electoral approach brings the concepts of "political party" and "electoral party" closer together, thereby bringing to the fore the role of electoral democracy and voter activism [10].

However, the concept of a "political party" should not be narrowed down only to the exercise of an electoral function, since parties can exist without elections, reach political authority by undemocratic methods, and have specific features in autocratic political systems. Parties that consider electoral function to be the leading function aim at influencing and controlling the maximum number of their supporters, gaining the most votes, have transformed into a new type of political parties - electoral parties, which violated the traditional dichotomous classification of political parties by Maurice Duverger into elite-based parties and mass-based parties. The scientist used the following criteria for this typology: the number of party members, the organizational structure, the key vectors of activity, and the types of relationships that occur between citizens and the party.

In the 1970s the researchers of the theory and history of political science had a debate about the necessity to change the classic classification of political parties by M. Duverger from dichotomous to trichotomous. To a greater extent, this is due to the fact that more and more political parties have begun to take on the features of the opposite type, thus the cases that are not typical for the classical typology of political parties cannot be clearly attributed to either the elite-based parties or the mass-based parties.

G. Sartori tries to supplement M. Duverger's classification to eliminate its inability to classify all political parties and offers to separate the third type of political parties - the voter parties or the electoral parties. Before G. Sartori electoral political parties were singled out as a separate type by the French researcher J. Charlot in 1971. J. Charlot emphasized that there are political parties which do not have a clear ideological positioning, and use methods to maximize the involvement of the population in political activity.

G. Sartori considers electoral political parties not as a subtype of the mass-based parties, but as an independent, historically-formed type. The scientist attributes to the characteristic features of the voter parties: a program of a political party is built on national interests and contains a pluralism of ideas; the work of a party is focused on preparing and participating in elections on a territorial basis; absence of rigid discipline among its members; the primary objective of the party is to obtain the maximum number of mandates.

Contemporary research on the theory and history of political parties relies on the changes that were caused to political parties as political institutions under the dominance of the service, information and knowledge sectors of society. Most modern electoral political parties have been formed on the basis of dissenting views and movements that have switched to ideas of programmatic pluralism. A new tendency was set in the development and activity of the political party - creating the most favorable conditions for establishing relations between all social groups of the population, since the key role, the party's activity is directed to, has shifted from activists to voters.

Within the study of electoral political parties, the theory of "catch-all party" of the German theorist in the fields of political science and constitutionalism, Otto Kirchheimer, which was established in the mid-1950s, remains the key theory to this day. The scientist noted that there is a gradual process of "electoralisation" of political

parties caused by the transformation of mass parties into electoral ones. The process of "electoralization" of political parties is conditioned by two main factors: ideological and organizational. The essence of the first one is related to the reducing of the role of identification of a political party with a certain group, which in turn caused the orientation of political parties to a wide circle of the population, and therefore the satisfaction of the general interests, but not of the group interests. Although the ideological factor was the initial one, the organizational factor played a bigger role. The last factor is related to the diminishing of importance of membership and the strengthening of the role of political leaders [9].

In general, based on O. Kirchheimer's research, we can define the "catch-all" as a party where ideological positioning is minimized by targeting all voters, and party leaders play a key role in the party structure. Political parties more and more consider elections as a particular market where they quickly adapt to changes of electoral attitudes and preferences in order to maximize the number of popular votes.

O. Kirchheimer's approach describes electoral parties the most accurately, so to a greater extent his theory of "catch-all party" will be fundamental to describe electoral parties as a separate type. However, when studying the theory and history of political parties it is worth paying attention to the studies of A. Panebianco, R. Coulia, S. Eldersveld, R. Katz and P. Mair, S. Volinets, who tried to describe the sub-types of electoral parties to a greater extent. The following subtypes of electoral parties can be allocated:

- "Electoral-professional" (A. Panebianco). Parties that appeared as a result of the transition to a system of meeting the needs and interests of the maximum number of citizens. Such parties are targeted at all voters and seek to resolve urgent and acute problems, and professional politicians, not members of the party distancing themselves, play a decisive role in this case.

- "Cartel party" (R. Katz and P. Mair). The leading role in the formation of political parties in the "new democracies" is oriented to their funding from the state budget.

- "Stratarchy" (S. Eldersveld). The structure of such a political party is made up of "strat" leaders and committees, who act at the state, regional and local levels and who may act against the national level of the party in order to win votes.

- "Modern elite-based party" (R. Coulia) The elite-based parties are the ones transformed

according to current realities. They are adopting more and more features of mass parties in order to gain maximum support of the electorate.

- "Program party" (S. Volinets). This is an electoral political party that has typical programme provisions together with other parties to get votes from other parties .

- "The business-firm party" This type of political party appeared on the background of the professionalization of voter behavior and allowed the party to act as a "private firm" which is able to mobilize citizens for elections in short period of time. This type of political parties differs from cartel parties only because the main financial support and resource base comes from interest groups, not from the state [8] .

The notion "big tent" is also used to identify parties trying to reach the maximum electorate. Big tent is a mass-type political party that meets the following characteristics: it tries to attract the largest number of people to get the most votes; the ideological component of the party program is very scattered and resembles an "umbrella"; the party often compromises and it often uses populism in its activity, as it is mostly in favor of everything what is "good" and is against everything what is "bad", following popular slogans but not programme provisions. The formation of such a party can be represented in the form of a chain: intellectuals and politicians create a political party; the party aims at being the mass party, representatives of the party agree on compromises and that is why intellectuals leave the party, soon after that the ones who are left increase the populist tendencies in party's activity. The Liberal Party of Canada is a great example of such a party. Roland Kenneth Carty did the analysis of its activity in his work "Big Tent Politics: The Liberal Party's Long Mastery of Canada's Public Life", which used the slogans of the "left" and "right" ideological spectrum .

The current development of research of political parties suggests that the electoral function of a political party not only determines the fullness of the party system, the level of democratization of society, but also allows to distinguish a separate approach to understanding a political party, as well as to form a separate type of political parties.

Political parties are gradually losing their ideological and social course of activity, and eventually they become "parties for everyone". The electoral political parties serve to express the interests of the maximum number of voters as a result of competition between political and

business elites in democratic political systems. In undemocratic systems, the process of legitimization of the authorities of the ruling group happens with the help of voter parties.

Electoral political party is a modern type of political party characterized by blurring the boundaries of the social base, professionalization and personalization of politics, the de-ideologization of the party program, and recognition of the leading role of the electoral function.

Thus, a considerable corpus of theoretical foundations about electoral political parties was formed over the years of the researches by eminent theorists. Its peculiarities gave the possibility to distinguish several subtypes and become a classic type of political party, supplementing the dichotomous classification of M. Duverger. The increase in the number of electoral parties is related to facilitating the possibility of participation in elections, an increase in the level of political culture and consciousness of the electorate, integration of voters to jointly solve main problems.

In order to check whether Ukrainian political parties can be considered electoral, it is necessary to impose a theoretical model of an electoral political party developed during the study of its basic definitions on the political situation in Ukraine. Among the main features of Ukrainian political parties are the following:

- "Fluidity" and instability of development as a political institution;
- short-term goals in activity prevail;
- activity is aimed at participation in elections;
- underdevelopment of the organizational structure in the regions;
- the spread of populist tendencies;
- close relationship with NGOs and civil society in general;
- The "chieftain" or "personalist" nature of the activity and structure;
- updating and continuous rebranding;
- virtualization of activity;
- low level of ideological articulation.

Many researchers believe that most Ukrainian political parties are only electoral projects because they do not try to implement programmatic provisions and take responsibility for the political course of the country, but only seek to get a parliamentary mandate to realize the interests of certain groups, turning politics into performance. However, the features of Ukrainian political parties completely fall under the generalized definition of electoral parties and can be viewed

through perspective of their ideological and value positioning.

Although electoral political parties are characterized by weak ideological positioning, party ideology keeps playing a significant role in the desire of political parties to gain and retain power. Electoral political parties use ideological positioning to mobilize the electorate in elections. Political ideology helps to exert will of "professional" voters who have a high level of political culture and consciousness. Electoral political parties also try to take into account the ideological factor in order to detail their programmatic positions.

The ideological positioning of political parties is embodied with the intention of governing the state and controlling social processes for a clearly defined idea. The ideological foundations of Ukrainian political parties are formally stated in the party's program and can also be expressed through its ideological self-determination. This study analyzes the ideological positioning and articulation of Ukrainian parliamentary parties that overcame the 5% barrier in the elections in 2019 to the Verkhovna Rada of Ukraine and identifies the ideological spectrum of leading Ukrainian parties based on an analysis of their programs [7].

According to the results of the snap parliamentary elections in the national multi-mandate electoral district in 2019, 5 political parties overcame the barrier of 5%, which as a result were elected to the newly elected Verkhovna Rada of Ukraine of the 9th convocation, namely: Political party Sluha Narodu (Servant of the people), OPPOSITIONAL PLATFORM - Za Zhytia (For Life), Political party Vseukrainske obiednannia Bat'kivshchyna (Ukrainian Association Motherland), Political party Yevropeys'ka Solidarnist' (European Solidarity) and Political Party Holos (The Voice). These political forces received 11,448,559 electoral votes all in all, which is 78.31% of those who took part in the will [4].

POLITICAL PARTY "Sluha narodu" (hereinafter referred to as "Sluha narodu") is a party project of the President of Ukraine Volodymyr Zelenskyi, which resembles a typical prototype of the party in power in the post-Soviet space. Previously, this political force existed under the name Partiiia rishuchykh zmin (Party of decisive change), but in 2017 it rebranded and they borrowed the name of the Ukrainian TV series of the same name, and later the film Sluha narodu (Servant of the People) produced by the Ukrainian creative association Kvartal 95 Studio, where the main role, namely the president, was played by V. Zelenskyi. Before the participation

in presidential and parliamentary elections in 2019, the party remained virtual and had no local branch with legal personality. The phenomenon of party success in the election is explained by the specificity of forming a brand of a leader and a party through a series that has become a collective dream for many Ukrainians. The main task of the party is to challenge the system and to bring to power new qualitative politicians [1].

Formally, during the election campaign, the party identified its party ideology as libertarianism. After the election they set a course for combining liberal, conservative and social-democratic ideas under the common name "Ukrainian centrism." Sluha narodu participated in the national elections for the first time in 2019 and eventually it has been represented in all key institutions of state power: President V. Zelenskyi, a majority in the Verkhovna Rada, the right to form a government

and appoint its representatives of regional and district administrations. The party's website states that they are taking part in snap parliamentary elections in order to bring decent people to power and implement the program of the President of Ukraine V. Zelenskyi in creating the "Country of Dreams"[6]. The party's pre-election program consists of 16 blocks. It covers the following areas: power purification, destruction of corruption, security and defense, Ukraine's place in the world, judicial system, law enforcement system, economic strategy, business, innovative economy, energy and tariffs, infrastructure, environmental protection, education and science, medicine, national identity and social cohesion. Therefore, the analysis of the ideological positioning and articulation of the Sluha narodu will be carried out for the first time on the basis of these positions of the election program.

Table 1

**Ideological articulation and positioning of the Sluha narodu
(based on the 2019 election program)**

	Left	Right	Liberal	Conservative
Ideological articulation	0.26	0.23	0.33	0,18
Ideological positioning	0,03		0.15	

The content analysis of the election program of the Sluha Narodu and the definition of its ideological articulation and positioning allows us to make certain conclusions: the party is devoid of ideological dominant, since the program presents almost equally the statements concerning "left" and "right" ideologies, and liberalism prevails conservatism; the election program is poorly articulated, the liberal vector has increased significantly, because of the provisions regarding the independence of the individual from the state, the decreasing influence of the state in the spheres of economy, government and social policy.

The political party OPPOSITIONAL PLATFORM – Za Zhyttia (For Life) (hereinafter OPZZH) is the pro-Russian political force that took the second place in the 2019 parliamentary elections. This political force was created by the renaming of the Ukrainian association Center

in 2016 to a political party Za Zhyttia with the leader V. Rabinovich. In 2018 the political party united with the NGO Ukrains'kyi vybir (Ukrainian Choice, V. Medvedchuk) and a part of the former Opposition Bloc parties headed by Y. Boyko and S. Liovichkin. The party existed as a "television" for a long time, as it was actively promoted through such Ukrainian TV channels as "Inter", "NewsOne" and "112 Ukraine".

The ideological platform of the party has clearly expressed elements of social democracy. There are also signs of Russophilism, Euroscepticism and neutrality. In 2019 the party's pre-election program was entitled Peace! Responsibility! Care! was presented by a party as a social contract between them and the citizens. The program is divided into the following blocks: "Peace. Unity. Consolidation ", peaceful settlement of the conflict and reintegration of Donbas, Ukraine as a legal democratic state,

effective power, policy of economic pragmatism," No" to tariff of genocide, construction of a social state, accessible medicine, external policy of peace, partnership and security. These program provisions have become the basis for the analysis of the ideological positioning of OPZZH [5].

Table 2

**Ideological articulation and positioning of OPZZH
(based on the 2019 election program)**

	Left	Right	Liberal	Conservative
Ideological articulation	0.58	0.14	0.17	0,11
Ideological positioning	0.44		0,06	

Thus, the political program of the political party OPZZH can be defined as the most articulated in the direction of the "left" ideological positions, and the number of liberal and conservative slogans is not significantly different in the socio-cultural vector of the party. Such ideological positioning of the political force is due to the absence of a powerful left party in the electoral field. The decrease in conservative tendencies in the party's program is due to a shift of focus towards the "peace" issue.

Political force of Yuliia Tymoshenko – Vseukrainske obiednannia Bat'kivshchyna (Ukrainian Association Motherland) came to the Verkhovna Rada of Ukraine again. The political party was partly based on the center-left party "Hromada" Y. Tymoshenko has been the political leader of the party for 21 years. Bat'kivshchyna is an excellent example of an electoral political party, since it has been represented in the VRU since 2002, has an extensive system of centers in the regions, is characterized by weak ideological positioning and is traditionally leader-oriented.

In general, the political party relies on left-populist ideology and tends to be centrist.

The political force program was formed on the basis of Yulia Tymoshenko's election program in the presidential election in 2019, collectively called the Novyi kurs Ukrainy (New Direction of Ukraine). The integrated document was reformatted into a short program of the party and included the following main points: a new peace strategy, a new social doctrine, a new youth policy and a new economic strategy [Party program]. Content analysis of the political party Bat'kivshchyna in the elections to the Verkhovna Rada in 2019 revealed a large number of social-democratic ideas. They are referred to the left political ideology and are highlighted in the bloc of a new social doctrine on social welfare development, reduced population taxation and increasing social spending. As well as the growth of the share of "liberal" ideas in the program that are aimed at the development of civil society, the youth environment, the middle class and entrepreneurship[2].

Table 3

**Ideological articulation and positioning of Bat'kivshchyna
(based on the 2019 election program)**

	Left	Right	Liberal	Conservative
Ideological Articulatory	0.52	0,22	0.13	0,03
Ideological positioning	0,3		0.1	

Although Bat'kivshchyna has taken into account the demand of civil society for an increase in ideological positioning compared to populist positions, it still remains a poorly articulated electoral party with a predominance of left ideas and a slight preference for the political doctrine of liberalism. This result is explained by the party's desire to become public and an attempt to build a socially-oriented state while preserving Ukrainian values, but at the same time to focus on building an innovative economy.

The party of the Ukrainian ex-president P. Poroshenko also entered the Ukrainian parliament, but with a much smaller representation than in 2014. The rebranding of the Petro Poroshenko's Block Solidarnist' (Solidarity) deprived of the personal characteristics of a leader who had high anti-rating in the society. The party received a new name -

Yevropeys'ka Solidarnist' (European Solidarity), which in the form of an acronym corresponds to the shortened name of the European Union and indicates the direction of development of the state, which offers political force. In addition, the colors of the political force reproduce the national-patriotic colors of Ukraine and the European Union.

The ideological basis of the party was Christian democracy, liberal conservatism and pan-Europeanism. The new version of the EU Party Program, which contains provisions concerning the deregulation of the economy, reduction of social benefits, change of pension and health care, testifies to the transition of the party from social democracy to center-right [4]. Therefore, content analysis of the party's election program should confirm the general tendencies towards changing party ideology.

Table 4

**Ideological articulation and positioning of the EU political party
(based on the 2019 election program)**

	Left	Right	Liberal	Conservative
Ideological Articulatory	0,05	0.25	0.55	0.15
Ideological positioning		0.2	0.4	

The ideological positioning of the EU political party can be defined as a weakly positioned right liberalism. The dominant component of the electoral program is weakly articulated liberalism. In general, the party tried to successfully map its ideological coordinates in order to gain the support of the national-patriotic population and all supporters of pro-European and pro-American values.

The last political force to overcome the barrier was the party Holos (The Voice), which was created by the famous Ukrainian musician and performer Svyatoslav Vakarchuk in May 2019 by renaming the platform Platforma Initsiatyv (Initiative Platform). The party's main resource was directed at the branding of the political project and the image of its leader, namely the use of orange as a symbol of the ideals of the Orange

Revolution and the activities of S. Vakarchuk during the two Maydans in 2004 and 2013–14.

The self-identification of political power points to the center-right and pan-European ideological basis, where the person is at the center of public policy. The party consolidated its ideological positioning in the program Holos Zmin (The Voice of change), which is available on the site. It includes the following key points: fairness, justice, corruption, welfare, high-tech economy, demonopolization, financial system, state for people, high-quality and accessible medicine, social culture, social policy, education, new methods of government, parliament, state apparatus, European security and diplomacy, Donbas, Crimea, protection of internally displaced persons and Ukraine's place in the international arena [3].

Table 5

**Ideological articulation and positioning of the EU political party
(based on the 2019 election program)**

	Left	Right	Liberal	Conservative
Ideological Articulatory	0.19	0.25	0,3	0.25
Ideological positioning		0,06	0,05	

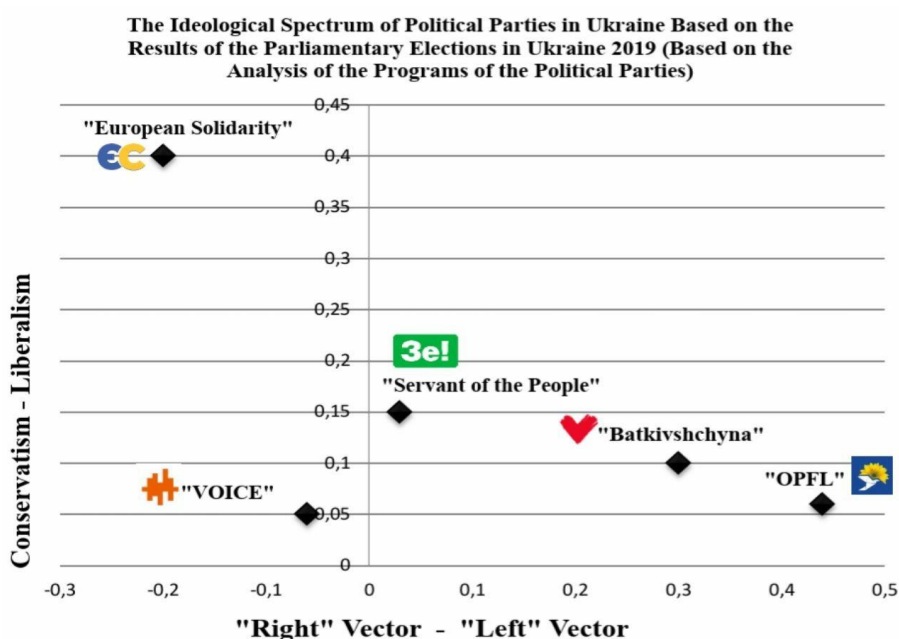
The results of the study of the ideological positioning of the political party Golos indicate a very weak ideological articulation of the election program, which does not have a dominant ideological and value vector, which is explained by the political party's aspirations to maximize association with civil society. The program contains almost the same connotation of all the proposed vectors. The right-liberal vector identified during the content analysis shows that the majority of the party's electorate is made up of residents of Western Ukraine.

The ideological positioning revealed during the analysis of the election programs of the Ukrainian parliamentary parties makes it possible to create the ideological spectrum of the Ukrainian party system, which was formed as a result of the snap parliamentary elections in

2019. The ideological spectrum of the leading Ukrainian parties will allow to compare and classify ideas and values spread in Ukrainian society, as well as to find common ground and differentiators in Ukrainian political parties trying to play a key role in the struggle for power. The ideological spectrum of the leading Ukrainian parties is based on the statement that political ideologies do not exist in pure form, and that Ukrainian political parties use the positions of different political doctrines in developing party ideology. So it is possible to isolate only the ideological positioning of the party in which the dominant system of ideas and values is distinguished. In general, Ukrainian political parties can be broadly classified as left-liberal, right-liberal, left-conservative and right-conservative.

Diagram 1

**The ideological spectrum of parliamentary political parties in Ukraine
(based on analysis of election programs)**

While analyzing the programs of the Ukrainian parliamentary parties, from the perspective of their ideological positioning, a general tendency towards the emergence of populist statements and an attempt to take a centrist position were revealed. The following trends were observed for all parliamentary parties:

- the program of the presidential party Sluha narodu was devoid of ideological dominance because it contained burning questions that answered the most popular queries of the population;
- a study of OPZZH program documents confirmed the party's movement toward a "left" ideology through the dominance of this political doctrine in eastern Ukraine;
- The Bat'kivshchyna maintains its tendencies towards populism and also strengthens the blockchain of social-democracy ideas in the program;
- The pro-European and pro-NATO

affirmations of the EU Party program, backed by a national-patriotic platform, demonstrated the party's orientation to Western values;

- The young political force Holos has a weak ideological articulation, which is connected with the party's desire to act on behalf of civil society;
- the ideological spectrum of the Ukrainian parliamentary parties has actually restored their potential for coalition, opposition and situational cooperation.

Thus, according to the results of the analysis of the programs of the parliamentary parties, it is possible to determine the ideological identity embodied in their ideological positioning: "EU" and "Holos" – weakly positioned right-wing parties, "Sluha Narodu" and "Bat'kivshchyna" – poorly positioned left-liberal, OPZZH-positioned left-liberal. The ideological spectrum of modern parliamentary parties is devoid of strong conservative tendencies.

REFERENCES

1. Partija "Sluga narodu" [Party "Servant of the People"]. *Sluga narodu: veb-sait – Servant of the People: website*. Retrieved from <https://sluga-narodu.com/> [in Ukrainian].
2. Prohrama partiji "VO" Batkivshyna [The program of the party "VO" Motherland]. *Centralna vyborcha komisija: veb-sait – Central Election Commission: website*. Retrieved from <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=328.html> [in Ukrainian]
3. Programa partiji «Golos» [Program of the party "GOLOS"]. *Centralna vyborcha komisija: veb-sait – Central Election Commission: website*. Retrieved from <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=389.html> [in Ukrainian]
4. Prohrama Partiji "Europejska Solidarnist" [The program of the party "European Solidarity"]. *Centralna vyborcha komisija: veb-sait – Central Election Commission: website*. Retrieved from <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=335.html> [in Ukrainian]
5. Programa partiji OPZZH [The program of the party OPZZH]. *Centralna vyborcha komisija: veb-sait – Central Election Commission: website*. Retrieved from <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=393.html> [in Ukrainian]
6. Programa partiji "Sluga narodu" [The program of the party "Servant of the People"]. *Centralna vyborcha komisija: veb-sait – Central Election Commission: website*. Retrieved from <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=403.html> [in Ukrainian]
7. Protocol Centralnoji vyborchoji komisiji pro rezultaty vyboriv narodnyh depytativ Ukrainy u zahalnodержавnomu bahatomandatnomu vyborchomu okruzi [Protocol of the Central Election Commission on the results of the elections of people's deputies of Ukraine in the national multi-member constituency]. Retrieved from https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputative-ukraini.html [in Ukrainian]
8. Slipetska, J.M. (2018). Elektoralni partii: ideolohichne pozytsionuvannia parlamentskykh partii v Ukraini [Electoral parties: ideological positioning of parliamentary parties in Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(12), 4–15 [in Ukrainian].
9. Shveda, Yu. (2013). Politychni partiji Ukrainy: vyborchi partiji chy vyborchi proekty? [Political parties of Ukraine: election parties or election projects?]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serija Filosofsko-politohichni studiji – Visnyk of the Lviv University Philosophical Political studies*, 3, 176–180. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2013_3_20 [in Ukrainian].
10. Shveda, Yu. R. (2004). *Teorija politychnykh partij i partijnykh system [Theory of political parties and party systems]*. Lviv: Triada Plus. Retrieved from http://filelibsnu.at.ua/navchalno-metod/uchebniki/Shveda_Yu-Teoriya_politychnyx_partij_ta_partijnyx_.pdf [in Ukrainian].

Сліпецька Юлія Миронівна

Кандидат політичних наук, доцент
Львівський національний університет
імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Січових Стрільців, 1

Email: slipetska.julija@gmail.com

Спересенко Микола Володимирович

Магістр
Львівський національний університет
імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Січових Стрільців, 1

Email: m.speresenko@gmail.com

Slipetska Julija

Ph.D. Political of Philosophical Sciences, Assoc. Prof.
Ivan Franko National University of Lviv
1, Sichovyh Strilciv st., Lviv, 79000, Ukraine

ORCID: 0000-0003-1234-134X

Speresenko Mykola

Master
Ivan Franko National University of Lviv
1, Sichovyh Strilciv st., Lviv, 79000, Ukraine

Цитування: Сліпецька Ю. М., Спересенко М. В. Електоральні партії: теоретико-методологічні засади та ідеологічне позиціонування на прикладі парламентських виборів 2019. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С. 45–56.

Citation: Slipetska, Ju.M. & Speresenko M. V. (2020). Elektoralni partii: teoretyko-metodolohichni zasady ta ideolohichne pozytsiuvannia na prykladi parlamentskykh vyboriv 2019 [Cath-all-party: theoretical-methodological framework of learning and ideology position on the example of parliamentary elections of 2019]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 45–56.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.03.2020

Вплив міжетнічних відносин на розвиток транскордонної співпраці

Олександр Соколовський, Національний університет «Львівська політехніка»

Досліджено особливості впливу міжетнічних відносин на розвиток транскордонної співпраці. Зазначається, що за умови реалізації ефективної етнонаціональної політики поліетнічні прикордонні регіони мають перевагу в тому, що національні громади сприяють налагодженню транскордонної співпраці, вони часто виконують роль посередників у міжрегіональних відносинах. Доведено, що міжетнічна співпраця має значний вплив на розвиток транскордонної співпраці, зокрема, важлива роль відводиться місцевим органам влади, які мають значну вагу приділяти питанням міжетнічних відносин у регіоні. Стверджується, що у розвитку транскордонної співпраці варто більше уваги надавати програмам та проектам, які спрямовані на покращення співіснування та розвиток національних меншин у прикордонних регіонах, де вони найчастіше проживають компактно, зокрема, представників національних меншин, національні товариства варто розглядати як партнерів у розвитку міждержавного діалогу, як чинник європейської інтеграції. Для успішного розвитку транскордонної співпраці важливим є розуміння потреб та інтересів етнічних спільнот того чи іншого регіону, врахування історичних, культурних чинників. Зазначається, що саме інтеграційна модель є ефективною у розвитку транскордонної співпраці, оскільки дає можливість різним етнічним групам та національним меншинам зберегти свою національну ідентичність, а також брати участь у регіональній та міждержавній співпраці. Наголошується, що для України важливим є європейський досвід використання можливостей співпраці з національними меншинами у поліетнічних регіонах, зокрема, корисними є напрацювання у цьому питанні Ради Європи, Стратегії ЄС для Дунайського регіону (EUSDR), Асоціації європейських прикордонних регіонів, які значну увагу приділяють дослідженню можливостей національних меншин у розвитку транскордонного співробітництва. Європейський досвід демонструє, що за правильної організації політики держави, а також врахування історичного досвіду участь міжетнічних груп у межах транскордонного співробітництва може мати позитивний вплив. Доведено, що транскордонна співпраця повинна обов'язково враховувати характер етнополітичних відносин у прикордонних регіонах, сприяти забезпеченню умов для розвитку етнокультурних особливостей національних меншин та вироблення механізмів міжетнічної взаємодії, співпраці органів місцевої влади та громадських організацій національних меншин.

Ключові слова: *транскордонна співпраця, міжетнічні відносини, національні меншини, Україна, ЄС, євро регіони, прикордонна співпраця*

The influence of interethnic relations on cross-border cooperation

Oleksandr Sokolovsky, National University "Lviv Polytechnic"

The research is based on the features of the influence of interethnic relations on the development of cross-border cooperation. It is noted that, provided effective ethno-national policies are implemented, multi-ethnic border regions have the advantage that national communities facilitate cross-border cooperation, and they often act as intermediaries in inter-regional relations. It has been proven that interethnic relations have a significant impact on the development of cross-border cooperation, in particular the importance of local authorities and national governments, which have a significant role to play in the issues of inter-ethnic relations in the region. It is argued that in the development of cross-border cooperation, greater emphasis should be placed on programs and projects aimed at improving the coexistence and development of national minorities in the border regions where they are most often living compactly, in particular representatives of national minorities; as a factor of European integration. For the successful development of cross-border cooperation, it is important to understand the needs and interests of the ethnic communities of a particular region, and to take into account historical, cultural factors. It is noted that the integration model is effective in the development of cross-border cooperation, since it enables different ethnic groups and national minorities to maintain their national identity, as

well as to participate in regional and inter-state cooperation. Each interethnic community in Europe has its own peculiarities, and therefore the general list of recommendations included in the European Charter does not list the granting of large permits to municipal regions. However, these documents formed the basis for cross-border cooperation in European regions, and the provisions contained therein strengthened activities in this field. An important fact is that most inter-ethnic cooperation activities are within the structures of the European Union. The most common term is "territorial cooperation" or "cross-border cooperation", which are understood as different types of cooperation programs. These programs support the promotion and implementation of joint projects of an international nature throughout the European Union and its neighbors. A specific form of cross-border cooperation is Euroregional. Its characteristic feature is the institutionalization of cross-border cooperation structures. These structures may be: interethnic associations, councils, secretariats, committees, working groups, etc. Euroregional cooperation is carried out within the Euroregion. The Euroregion can be seen as a formal structure of cooperation, adopted on the basis of agreements between interethnic local and regional authorities in order to deepen economic and social cooperation. It is emphasized that the European experience of using the opportunities of cooperation with national minorities in multiethnic regions is of great importance for Ukraine, in particular, the work of the Council of Europe, the EU Strategy for the Danube Region (EUSDR), the Association of European Border Regions, which receive considerable attention, is useful. national minorities in the development of cross-border cooperation. European experience demonstrates that, with proper organization of state policy and historical experience, the involvement of ethnic groups in cross-border cooperation can have a positive impact. Interethnic cooperation promotes political stability and reduces tensions in border areas, and has a positive impact on economic cooperation, development of education, science and culture. It is proved that cross-border cooperation must take into account the nature of ethno-political relations in the border regions, promote the provision of conditions for the development of ethno-cultural characteristics of national minorities and develop mechanisms of interethnic interaction, cooperation of local authorities and public organizations of national minorities.

Keywords: *cross-border cooperation, interethnic relations, national minorities, Ukraine, EU, Euroregions, trans-border cooperation*

Влияние межэтнических отношений на развитие трансграничного сотрудничества

Александр Соколовский, Национальный университет «Львовская политехника»

Исследованы особенности влияния межэтнических отношений на развитие трансграничного сотрудничества. Отмечается, что при реализации эффективной этнонациональной политики полиэтнические приграничные регионы имеют преимущество в том, что национальные общины способствуют налаживанию трансграничного сотрудничества, они часто выполняют роль посредников в межрегиональных отношениях. Доказано, что межэтнические отношения оказывают значительное влияние на развитие трансграничного сотрудничества, в частности, важная роль отводится местным органам власти. Утверждается, что в развитии трансграничного сотрудничества стоит больше внимания уделять программам и проектам, которые направлены на улучшение сосуществования и развитие национальных меньшинств в приграничных регионах, где они чаще всего проживают компактно, в частности, представителей национальных меньшинств, национальные общества следует рассматривать как партнеров в развитии межгосударственного диалога как фактор европейской интеграции. Для успешного развития трансграничного сотрудничества важно понимание потребностей и интересов этнических сообществ того или иного региона, учета исторических, культурных факторов. Отмечается, что именно интеграционная модель является эффективной в развитии трансграничного сотрудничества, поскольку дает возможность различным этническим группам и национальным меньшинствам сохранить свою национальную идентичность. Отмечается, что для Украины важным является европейский опыт использования возможностей сотрудничества с национальными меньшинствами в полиэтнических регионах, в частности, полезны наработки в этом вопросе Совета Европы, Стратегии ЕС для Дунайского региона (EUSDR), Ассоциации европейских приграничных

регионов, значительное внимание уделяют исследованию возможностей национальных меньшинств в развитии трансграничного сотрудничества. Межэтническое сотрудничество способствует политической стабильности и уменьшает напряженность в приграничных зонах, а также положительно влияет на экономическое сотрудничество, развитие образования, науки и культуры. Доказано, что для трансграничного сотрудничества важно учитывать характер этнополитических отношений в приграничных регионах, способствовать обеспечению условий для развития национальных меньшинств и выработки механизмов межэтнического взаимодействия, сотрудничества органов местной власти и общественных организаций национальных меньшинств.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, межэтнические отношения, национальные меньшинства, Украина, ЕС, еврорегионы, приграничное сотрудничество

Постановка проблеми.

Питання розвитку транскордонної співпраці стало особливо актуальним в умовах реалізації євроінтеграційної стратегії України. На розвиток транскордонної співпраці впливає багато чинників, зокрема, характер міждержавних відносин, економічні, культурні, історичні чинники, а також важливу роль відіграють міжетнічні відносини, які змінюються під впливом як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних подій. Транскордонна співпраця передбачає врахування характеру етнополітичних відносин у прикордонних регіонах, забезпечення умов для розвитку етнокультурних особливостей національних меншин та вироблення механізмів міжетнічної взаємодії, забезпечення умов для вільного розвитку етнокультурної самобутності національних меншин, співпраці органів місцевої влади та громадських організацій національних меншин.

Транскордонна співпраця почала відігравати важливу роль у політиці ЄС ще з 60-х рр. XX ст. Саме з цього часу європейські дослідники привернули увагу до проблематики транскордонної співпраці. Розвиток транскордонної співпраці активізувався у 90-х рр. XX ст. і активно розвивається до сьогодні. Причиною значного зацікавлення транскордонною співпрацею стали геополітичні зміни на карті Європи та світу, а також складна система, в якій опинилися національні меншини.

Для того щоб уникнути можливих прикордонних конфліктів, держави Центрально-Східної та Східної Європи вирішили розпочати плідну транскордонну співпрацю, у якій активну участь беруть національні меншини. Україна є також важливим актором у розвитку транскордонної співпраці, а саму співпрацю держава розглядає як один із інструментів інтеграційної політики. Звичайно, що Україна лише перейшла до фази активної співпраці і почала залучати до неї і національні меншини, зокрема це відчутно в прикордонних регіонах України (Закарпатська, Одеська, Чернівецька, Львівська, Волинська, Івано-Франківська області).

Аналіз досліджень та публікацій.

Питання впливу міжетнічних відносин на розвиток транскордонної співпраці є малодослідженим, оскільки науковці більшу увагу приділяють вивченню політико-правових аспектів розвитку транскордонної співпраці. Значну увагу вивченню цього питання присвятили такі вчені, як В. Гоблик [1], А. Куцина [3], Н. Мікули [5], Я. Калат [2], Ю. Мателешко [4], Р. Чмелик [6] та інших. Значна частина науковців акцентує увагу на проблематиці розвитку прикордонних територій, діяльності євро-регіонів, культурному розвитку та співпраці прикордонних територій.

Серед зарубіжних дослідників особлива увага приділяється питанням ролі національних меншин у міжнародних та транскордонних відносинах у Центральній та Східній Європі, політичній участі та самоврядуванню національних меншин у державах-членах ЄС, зокрема, це праці М. Грети [10], М. Перкмана [12], М. Слюсарсіус [15], Г. Попеску [13], Е. Олівейра [11].

Значна частина європейських дослідників зазначає, що в сучасних умовах поглиблена транскордонна співпраця сприяє транспарентності кордонів, а тому зумовлює відсутність будь-яких конфліктів за умови, якщо не порушується внутрішнє законодавство жодної з держав-учасниць. Історично прийнято вважати, що наявність міжетнічних груп є передумовою до конфліктів та прикордонних сутичок, проте такі судження побудовані на стереотипах та неправильному втіленню зовнішньої політики держав. Сьогодні ЄС стала прикладом відкритості та інтегрованості, а національні меншини стали важливим рушієм розвитку в регіонах не тільки економіки, але і освіти та культури. На активність національних меншин у транскордонній співпраці впливають такі чинники, як зв'язки із етнічною батьківщиною, участь у міжнародних організаціях, функціонування між-державних інституцій (міжпарламентські групи, міжурядові комісії), налагодження системи культурного та інформаційного обміну. Національні меншини та місцеве самоврядування є основни-

ми рушіями транскордонної співпраці, і чим більш відкритою є політика держави, тим ефективнішою буде ця співпраця. Місцеві органи влади найближчі до міжетнічних груп, а тому їм найлегше зрозуміти суть проблеми та визначити перспективи і сфери розвитку співпраці. Найбільш ефективно в умовах України це відчутно в межах програми Польща-Україна-Білорусь, а також Україна-Словаччина-Угорщина-Румунія, а також у межах програм євро регіону Карпати, які виступають важливими інструментами політики сусідства ЄС.

Україна як учасниця багатьох програм ЄС повинна правильно розставити пріоритети та поглибити транскордонну співпрацю із максимальним залученням національних меншин. Правильне ведення політики зі сторони України не тільки стане запорукою успіху в умовах євроінтеграції з ЄС, але відкриє можливості національним меншинам активно працювати та розвиватися.

Актуальність дослідження також зумовлена недостатнім вивченням впливу міжетнічних відносин на транскордонну співпрацю, а також пошук основних механізмів здійснення ефективної транскордонної співпраці України в межах програми Східного партнерства, прикордонної співпраці та євро регіонів.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз впливу міжетнічних відносин на розвиток транскордонної співпраці.

Методи дослідження.

У статті використано комплекс загальнонаукових методів, зокрема, теоретичного узагальнення, контент-аналіз, структурно-функціональний та інші. Методологічною основою дослідження транскордонного співробітництва є міждисциплінарний підхід, зокрема, поєднання системного і структурно-функціонального аналізу; інституціональний підхід – дослідження впливу міжетнічних відносин на транскордонне співробітництво.

Виклад основного матеріалу.

Європейське територіальне співробітництво на зовнішніх кордонах Європейського Союзу має два основні компоненти: політику згуртованості та європейську політику сусідства. Політика згуртованості призначена для зменшення розбіжностей між більш розвиненими регіонами та державами-членами Європейського Союзу та менш розвиненими, у той час як Європейська політика сусідства – це новий підхід у відносинах між ЄС та його сусідами, підхід, що містить глибоку міжетнічну транскордонну співпрацю. Україна також бере участь у міжетнічному транскордонному співробітництві, що були запропоновані у

межах Європейських інструментів сусідства та партнерства.

Утворення міжетнічних груп на кордонах є наслідком історичного розвитку. Різноманітність Європи вважається цінною характеристикою, яку слід використовувати і просувати. Це різноманіття можна помітити в соціальному та культурному житті всіх країн та регіонів з Європи. Протягом усієї історії Європи ці соціальні та культурні системи призвели до формування деяких політичних та адміністративних структур, а також до різних політичних акцій. Етнічні групи Європи народилися і прожили своє життя в найрізноманітніших соціальних і культурних ситуаціях. Тому вони не готові пожертвувати своїми звичаями лише для того, щоб гармоніювати з рештою Європи, особливо якщо це призведе до втрати різноманітності [5].

Незважаючи на свободу пересування всією Європою та ліквідацію кордонів, соціальні та культурні відмінності (зокрема, різні структури та адміністративні системи) будуть продовжувати існувати та відігравати важливу роль у міждержавних відносинах. Жодна країна в межах Європейського Союзу або поза ним не намагатиметься змінити свої традиційні структури, владу чи компетенцію через проблеми навколо прикордонної зони. Більше того, жодна країна ніколи не зможе повністю узгодити свої закони із законами сусідніх країн, і наслідки будуть відчуватися протягом більш тривалого періоду: економічні, соціальні та юридичні проблеми та перешкоди, що виникають у цьому процесі співпраці вплине на людей з обох боків кордону [3].

Транскордонна співпраця – це не нове явище, до якого залучаються міжетнічні групи. Люди та товари переміщувались через змінені кордони Європи з різною мірою легкості протягом останніх кількох століть. Однак після Другої світової війни Західна та Східна Європа були розділені на дві протилежні ідеологічні, а також географічні утворення. У Східній Європі посилювалася політична роль міжнародних кордонів, а, відповідно, й ступінь їхньої відкритості. Перетин кордонів став важким, якщо не неможливим; кордони стали майже непрохідними бар'єрами між народами. І навпаки, у Західній Європі політична та економічна функція міжнародних кордонів поступово зменшувалася в міру прийняття концепції Європейського співтовариства. Таким чином, двостороння або тристороння місцева або регіональна міжетнічна співпраця є ключовим моментом у запобіганні не тільки конфліктів чи психологічних бар'єрів, а насамперед для полегшення заснування партнерських відносин, що зменшить розбіжності, що існують в євро регіонах або подібних структурах [8].

На переконання українського дослідника Романа Чмелика, який у своїй дисертації «Сучасне українсько-польське пограниччя: державний кордон та ідентичність населення», стверджує що одним з найважливіших чинників, які вплинули на формування образу пограниччя стала національна ідентичність населення, яка безпосередньо пов'язана з мовою, релігією, історично, пам'яттю та міжетнічними відносинами. Динаміка міжетнічних відносин тісно пов'язана на трансформації категорій «свій/інший/чужий». До «чужих», у випадку польсько-українських відносин, стали зараховувати усіх, хто приїхав у післявоєнний час, зокрема й українців з-за Збруча. Проте згодом така категорія перестала бути визначальною у транскордонній співпраці [6].

Транскордонне співробітництво міжетнічних груп, як наслідок, є європейською метою, яку слід здійснювати на місцевому та регіональному рівні у вигляді партнерства. Поява єврорегіонального явища в Європі пов'язана з розвитком місцевої автономії та регіоналізації, співпраця в межах єврорегіонів полягає у створенні прямих відносин між регіонами та міжетнічними громадами з одної та іншої сторони кордону. У Західній Європі ці єврорегіони працюють дуже ефективно, і переваги такої співпраці можна побачити у збільшенні економічних і комерційних відносин між країнами-членами, культурному, мистецькому та науковому обмінах, контактах між людьми, співпраці в галузі навколишнього середовища, розвитку транскордонного співробітництва в різних сферах. Важливу роль у цій співпраці відіграє надходження від Європейського Союзу та інших фінансових міжнародних організацій коштів на інвестиції та програми співпраці в цих регіонах [4].

Загальні правові принципи міжетнічної транскордонної співпраці були встановлені Радою Європи. Основи співпраці включені до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами чи органами влади. Вони були визначені на конференції в Мадриді 21 травня 1980 р. Зокрема, Стаття 2 пункту 1 Конвенції визначає «транскордонне співробітництво» як будь-які спільні дії, спрямовані на зміцнення та подальший розвиток відносин сусідів між територіальними громадами чи владою двох або більше договірних Сторін, а також укладення угод та домовленостей, необхідних для досягнення спільних цілей [9].

Транскордонна співпраця дещо обмежує громади та місцеві органи влади, оскільки змушена рахуватися і брати за основу внутрішнє законодавство держав. Під терміном «громада та територіальна

влада» Конвенція визначає як: «... окремих осіб, установи та органи влади, які реалізують місцеві та регіональні завдання та розглядаються національним законодавством кожної держави» [11].

Ця конвенція стала широко відомою як «Мадридська конвенція», що також включила в себе шаблони та контури угод, статутів та договорів, які можуть укладатися між територіальними громадами чи органами влади. Будь-яка держава, яка прийняла Конвенцію, зобов'язується сприяти та підтримувати транскордонне співробітництво між етнічними групами і громадами та тим самим сприяти економічному і соціальному прогресу прикордонних районів, а також зміцнювати почуття спільності в Європі.

Не менш важливим для міжетнічної транскордонної співпраці стала Європейська хартія прикордонних та транскордонних регіонів [8]. Документ був прийнятий Радою Європи 20 листопада 1981 р. під назвою Європейська хартія прикордонних регіонів, яка містила єврорегіональну співпрацю на кордоні Німеччини та Нідерландів. Документ не є актом міжнародного права і розглядається як своєрідний список настанов щодо подальшої співпраці із зазначенням спільного напрямку розвитку та основних цінностей, які відповідають цінностям та цілям Договору про створення Європейського Союзу, а також Конституції ЄС.

Як додаток до цього Рада Європи прийняла Європейську хартію місцевого самоврядування 15 жовтня 1985 р. Хартія є вкрай важливою, оскільки дозволяє органам місцевого самоврядування та місцевим міжетнічним громадам право встановлювати співпрацю з підрозділами з інших країн та приналежність до них на принципах, визначених національним законодавством.

Слід зауважити, що кожна міжетнічна громада в Європі має свої специфічні особливості, а тому загальний список рекомендацій, який входить в Європейську Хартію, не перераховує надання великих дозволів муніципальним регіонам. Проте ці документи створили основу транскордонної співпраці в європейських регіонах, а положення, що містяться в них, посилили діяльність у цій галузі. Важливим фактом є те, що більшість заходів міжетнічної співпраці знаходиться в структурах Європейського Союзу. У ЄС міжетнічне транскордонне співробітництво є однією з декількох визначених форм співробітництва та взаємодії між регіонами різних країн. Найбільш загальним терміном є «територіальне співробітництво» або «прикордонне співробітництво», які розуміються як різні види програм співпраці. Ці програми підтримують просування та реалізацію спільних проектів міжнарод-

ного характеру по всьому Європейському Союзу та його сусідами [1].

У межах територіального співробітництва можна виокремити: транскордонне співробітництво – це співпраця регіональних та безпосередньо сусідніх держав на місцевому рівні; міжрегіональне співробітництво – проводиться на місцевих та регіональних великих територіях; транснаціональна співпраця – включає райони, безпосередньо не сусідні один одному через державний кордон, здійснювані місцевими органами влади та іншими сторонами на місцевому та регіональному рівнях.

Програми співпраці посилюють інтеграційний процес та сприяють сталому розвитку Європейського Союзу. Реалізація запланованих заходів здійснюється за кількістю проектів, що виконуються за окремими програмами.

Специфічною формою міжетнічного транскордонного співробітництва є єврорегіональна співпраця. Її характерною особливістю є інституціоналізація структур транскордонного співробітництва. Ці структури можуть являти собою: міжетнічні асоціації, ради, секретаріати, комітети, робочі групи тощо. Єврорегіональне співробітництво здійснюється в межах Євро регіону. Хоча слід відмітити, що назва «Євро регіон» є лише терміном, який зазвичай використовується в транскордонному співробітництві, а також літературі, проте офіційного застосування в міжнародному законодавстві воно немає і відповідно немає законодавчо прийнятого визначення [15].

У визначенні євро регіону європейські дослідники вказують різні підходи. Для професора Антоні Гумера, викладача Університету в Барселоні, Євро регіон вважається обмеженою географічною територією, яка складається з частин території кордону, де місцеві органи влади координують та проводять спільні дії. Влада також координує проекти багатьма способами, не підриваючи внутрішнє законодавство. Умовою співпраці є реалізація проектів, вигідних для обох (або якщо учасників більше, то для всіх) сторін, які беруть участь у транскордонному співробітництві [7].

З іншого боку, деякі інституціоналісти, зокрема Маркус Перкман, мають інше бачення щодо євро регіонів. Згідно з визначенням, це робоча міжетнічна спільнота міст і сіл, інституціоналізована форма співробітництва в прикордонному регіоні. Вона має свою правосуб'єктність, є об'єднанням, зареєстрованим за законами країни, і не має окремої наднаціональної структури. Члени регіону є територіальними підрозділами, що утворюють робочу громаду, що проводяться Асамблеєю Євро регіону. Євро регіональне співробітництво задля розвитку

також сприятиме профспілкам, асоціаціям та окремим громадянам [12].

Але в будь-якому випадку, Євро регіон можна розглядати як формальну структуру співпраці, прийняту на основі угод між міжетнічною місцевою владою та регіональними органами влади з метою поглиблення співпраці у економічній та соціальній сфері. Нині прикордонні регіони, де взаємодіють між собою міжетнічні групи, включають більшість країн Європейського Союзу. На даний момент слід зазначити, що законодавство, що стосується транскордонного співробітництва, не виключає співробітництва євро регіональних держав, які не входять до Європейського Союзу, для регіонів, розташованих на зовнішніх кордонах Союзу. Існує можливість співпраці з країнами, що знаходяться за межами Співтовариства, які є особливо важливим на зовнішніх кордонах Союзу.

Також позитивну роль відіграють програми фінансової допомоги від Європейського Союзу, які підтримують транскордонну співпрацю в цих сферах. Створення нових євро регіонів базується на моделях співпраці, розроблених у Західній Європі, які вважаються найбільш ефективними та сталим зразком для багатьох нових проектів міжетнічного транскордонного співробітництва. На думку Едуарда Олівера, така співпраця буде вкрай ефективною за умови, якщо транскордонна співпраця міститиме всі аспекти суспільного життя. А також робить особливий акцент на тому, що найбільш ефективно євро регіони співпрацюють там, де не існує більше 3–4 етнічних груп [11].

На думку польської дослідниці Барбри Мроз, транскордонна міжетнічна група має вплив на такі ефекти: соціально-економічний розвиток, спільні проекти щодо захисту навколишнього середовища, постійне поліпшення умов життя людей, сприяння взаємним контактам між громадами, розвиток спілкування між сусідніми країнами. Звичайно, що деталі та більш конкретні цілі та шляхи їх реалізації визначені в угодах про створення статутів євро регіонів. Такий вид діяльності має значний вплив на створення безпеки в зонах, що входять до структур. Завдяки позитивним діям у багатьох сферах життя вплив міжетнічних відносин на транскордонну співпрацю містять такі аспекти:

- політичний – міжетнічна співпраця в межах Євро регіону стимулює розвиток контактів та добросусідських відносин як між місцевими громадами, так і на інституційному рівні;
- економічний – стосується розвитку громад та регіонів через усунення бар'єрів на шляху розвитку підприємництва. Відбувається зміцнення

наявної економіки, співпраця в межах просторової економіки;

- соціальний – характеризується прагненням підвищити рівень суспільства шляхом: зменшення рівня безробіття у зв'язку з розвитком транскордонного економічного співробітництва, сприяння діяльності, що сприяє створенню прямих робочих місць, та безпосередній допомозі людям, що займаються економічними ініціативами;

- екологічний – стосується вирішення загальних екологічних проблем, охорони та покращення навколишнього середовища, просторового планування, співпраці у запобіганні та боротьбі з катастрофами та стихійними лихами;

- культурний – стосується співпраці у просуванні регіону та зближення етнічних груп регіону між собою. Основними напрямками діяльності в цьому плані є використання та охорона спільної культурної спадщини, культурний обмін, співпраця в галузі освіти та розвитку освіти. У районах, де мешкають місцеві громади зі змішаною етнічною структурою, відбувається інтеграція громад, яка дотримується традицій та ідентичності [14].

З іншого боку, у процесі взаємодії етнічних груп між собою при транскордонному співробітництві виникали занепокоєння щодо заперечення національної ідентичності в цих регіонах через виникнення єврорегіональної ідентичності, що переносить на другий план поняття національної ідентичності. Єврорегіональна ідентичність не є загрозою для національної ідентичності, оскільки:

- поява регіональної ідентичності не супроводжується політичними рухами, спрямованими на встановлення чіткого національного або заміщення його;

- почуття зв'язку з регіоном та індивідуальної ідентифікації. Вони відіграють другорядну роль стосовно національної ідентичності або можуть і взагалі не виникати;

- почуття ідентичності, що зростає, дає відчуття вкоріненості євро регіону та належності до національної держави, що надає реальний вимір громадянства і не протиставляється національній ідентичності;

- зменшення розриву між членами різних націй, яке відбувається в євро регіонах, а також зародження національної ідентичності поза межами визначають національну ідентичність, роблячи їх більш відкритими. Національна ідентифікація, підсилюючи її сприйняття відмінностей етнічної, релігійної, мовної, моральної тощо, більш орієнтована на сприйняття традицій та історії громади, ніж на вираження відмінностей [2].

Євро регіони, безперечно, сприяють міжетнічній інтеграції. Співпраця між сусідніми прикордонними районами дозволяє ефективно долати наявні перешкоди у співпраці та замінити їх взаємною довірою та добрими сусідськими відносинами, сприяючи толерантності до різних систем цінностей. Це супроводжується високою соціальною мобільністю, посиленням взаємного пізнання та розуміння різноманітності.

Висновки

Отже, міжетнічні відносини мають значний вплив на розвиток транскордонної співпраці, і тому місцеві органи влади та національні уряди, поряд із економічними, політичними проблемами, мають значну вагу приділяти питанням міжетнічних відносин у регіоні. У межах транскордонної співпраці варто більше уваги приділяти програмам та проектам, які спрямовані на покращення співіснування та розвиток національних меншин у прикордонних регіонах, де вони найчастіше проживають компактно. Варто розглядати представників національних меншин як партнерів у розвитку міждержавного діалогу, як чинник європейської інтеграції. Для успішного розвитку транскордонної співпраці важливим є розуміння потреб та інтересів етнічних спільнот того чи іншого регіону. Саме інтеграційна модель є ефективною у розвитку транскордонної співпраці, оскільки дає можливість різним етнічним групам та національним меншинам зберегти свою національну ідентичність, а також брати участь у регіональній та міждержавній співпраці. Важливо, щоб національні меншини мали усі умови для збереження етнокультурної самобутності. Для України важливим є європейський досвід використання можливостей співпраці з національними меншинами у поліетнічних регіонах, зокрема, корисним є напрацювання у цьому питанні Ради Європи, Стратегії ЄС для Дунайського регіону (EUSDR), Асоціації європейських прикордонних регіонів, які значну увагу приділяють дослідженню можливостей національних меншин у розвитку транскордонного співробітництва.

Варто відзначити, що європейський досвід демонструє, що за правильної організації політики держави, а також врахування історичного досвіду участь національних меншин у межах транскордонної співпраці є важливою та корисною. Практика показує, що міжетнічна співпраця сприяє політичній стабільності, а тому зменшує напруженість у прикордонних зонах, також позитивно впливає на економічну співпрацю, розвиток освіти, науки та культури, що дозволяє більш швидкому та ефективному обміну знаннями у прикордонних регіонах. Разом з тим можуть виникнути певні за-

грози, зокрема, посилений вплив сусідніх держав на окремі регіони через представників власної діаспори, втручання у внутрішні справи сусідніх держав. У межах ЄС поглибленість транскордон-

ної співпраці із повним залученням національних меншин сприяє транспарентності кордонів та економічному вирівнюванню регіонів та прикордонних областей.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Гоблик В. Роль євро регіонів у розвитку економічного співробітництва прикордонних регіонів України та країн-членів ЄС. *Економічна наука*. 2015. С. 14–17. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/7_2015/5.pdf.
2. Імплементация европейского досвіду функціонування інституціоналізованих структур транскордонного співробітництва в Україні: проблеми та перспективи : доповідна записка / редкол.: Калат Я., Демедюк. Львів : Інститут регіональних досліджень ім. М. Долишнього НАН України, 2017. 16 с.
3. Куцин А. Р. Євро регіони: характеристика та принципи функціонування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 851. С. 174–178.
4. Мателешко Ю. Головні аспекти і проблеми дослідження Карпатського євро регіону в українській науці (1993–2013). *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2013. № 2(31). С. 177–183.
5. Мікула Н. Євро регіони: досвід та перспективи. Львів : ІРД НАН України, 2003. 222 с.
6. Чмелик Р. Сучасне українсько-польське пограниччя: державний кордон та ідентичність населення : дис... на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. 413 с.
7. Eurointegration, excellence and innovation across EU borders: a catalogue of good practices / Autonomus University of Barcelona. Department of Geography. 2018. 129 p. URL: https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/recot_crii_catalogue_0.pdf.
8. European charter for border and cross-border regions. Gronau. 2011. URL: https://www.aebr.eu/files/publications/110915_Charta_EN_clean.pdf.
9. European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities. Council of Europe. 1981. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/106>.
10. Greta M. Euroregion in the role of management of structural aid and as a natural cluster. *Zeszyty naukowopolitechnij lodzkiej*. 2016. URL: http://repozytorium.p.lodz.pl/bitstream/handle/11652/1664/EUROREGION_RO-LE_MANAGEMENT_Greta_2016.pdf?sequence=1.
11. Oliveira E. Constructing regional advantage in branding the cross-border Euroregion Galicia-northern Portugal. *Regional Science*. 2015. № 1. P. 341–349. URL: <https://rsa.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/21681376.2015.1044020>.
12. Perkmann M. The rise of the Euroregion. A bird's eye perspective on European cross-border co-operation. Lancaster University. 2002. URL: <https://www.lancaster.ac.uk/fass/resources/sociology-online-papers/papers/perkmann-rise-of-euroregion.pdf>.
13. Popescu G. Transborder state reterritorialization in Eastern Europe: The Lower Danube Euroregion. 2006. URL: https://www.academia.edu/19171342/Transborder_State_Reterritorialization_in_Eastern_Europe_The_Lower_Danube_Euroregion.
14. Sitek B., Ukleja A. National Security – definition, character and determinants. *Studies on the quality of security*. 2012. 596 p. URL: https://www.researchgate.net/profile/Aleksandra_Ukleja2/publication/235984788_National_security_-_definition_character_and_determinants_Studies_on_the_quality_of_security_Bronislaw_Sitek_Aleksandra_Ukleja_ed ISBN_978-83-62753-208_Publisher_Alcide_De_Gasperi_University_of_Euro/links/0c96051531d1cd478d000000.pdf#page=145.
15. Slusarciuc M. Partnership and cooperation models in cross-border areas. *Acta Universitatis Danubis*. 2013. № 4. P. 267–279. URL: https://www.academia.edu/29588686/Partnership_and_Cooperation_Models_in_Cross-Border_Areas_The_Role_of_Borders_and_Cross-Border_Cooperation.

REFERENCES

1. Hoblyk, V. (2015). Rol yevrorehioniv u rozvytku ekonomichnoho spivrobitnytstva prykordonykh rehioniv Ukrainy ta krain-chleniv YeS [The role of the Euroregions fosters economic cooperation between Ukraine's border regions and EU Member States]. *Ekonomichna nauka – Economic sciences*. Retrieved from http://www.economy.in.ua/pdf/7_2015/5.pdf [in Ukrainian].
2. Implementatsiia yevropeiskoho dosvidu funktsionuvannia instytutsionalizovanykh struktur transkordonnoho spivrobitnytstva v Ukraini: problemy ta perspektyvy [Implementation of the European experience of functioning of institutionalized structures of cross-border cooperation in Ukraine: problems and perspectives]. (2017). Memorandum. Lviv: Instytut rehionalnykh doslidzhen im. M. Dolishnoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Kutsyn, A. R. (2016). Yevrorehiony: kharakterystyka ta pryntsyipy funktsionuvannia [Euroregions: characteristics and principles of functioning]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika" – Bulletin of Lviv Polytechnic National University*, 851, 174–178 [in Ukrainian].

4. Mateleshko, Yu. (2013). Holovni aspekty i problemy doslidzhennia Karpatskoho yevrorehionu v ukrainskii nauksi (1993-2013) [Main aspects and problems of Carpathian Euroregion research in Ukrainian science (1993-2013)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific Herald of Uzhhorod University*, 2(31), 177–183 [in Ukrainian].
5. Mikula, N. (2003). *Yevrorehiony: dosvid ta perspektyvy [Euroregions: experience and perspectives]*. Lviv: IRD NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Chmelyk, R. (2018). Suchasne ukrainsko-polske pohranychchia: derzhavnyi kordon ta identychnist naselennia [The contemporary Ukrainian-Polish border: the state border and population identity]. *Candidate's thesis*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv [in Ukrainian].
7. Eurointegration, excellence and innovation across EU borders: a catalogue of good practices. (2018). Autonomus University of Barcelona. Department of Geography. Retrieved from https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/recot_crii_catalogue_0.pdf.
8. European charter for border and cross-border regions. (2011). Gronau. Retrieved from https://www.aebr.eu/files/publications/110915_Charta_EN_clean.pdf.
9. European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities. (1980). Council of Europe. Retrieved from: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/106>.
10. Greta, M. (2016). Euroregion in the role of management of structural aid and as a natural cluster. *Zeszyty naukowepolitechniji lodzkiej*. Retrieved from http://repozytorium.p.lodz.pl/bitstream/handle/11652/1664/EUROREGION_RO-LE_MANAGEMENT_Greta_2016.pdf?sequence=1.
11. Oliveira, E. (2015). Constructing regional advantage in branding the cross-border Euroregion Galicia-northern Portugal. *Regional Science*, 1, 341–349. Retrieved from <https://rsa.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/21681376.2015.1044020>.
12. Perkmann, M. (2002). The rise of the Euroregion. A bird's eye perspective on European cross-border co-operation. Lancaster University. Retrieved from <https://www.lancaster.ac.uk/fass/resources/sociology-online-papers/papers/perkmann-rise-of-euroregion.pdf>.
13. Popescu, G. (2006). Transborder state reterritorialization in Eastern Europe: The Lower Danube Euroregion. Retrieved from https://www.academia.edu/19171342/Transborder_State_Reterritorialization_in_Eastern_Europe_The_Lower_Danube_Euroregion.
14. Sitek, B., & Ukleja, A. (2012). National Security – definition, character and determinants. *Studies on the quality of security*. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Aleksandra_Ukleja2/publication/235984788_National_security_-_definition_character_and_determinants_Studies_on_the_quality_of_security_Bronislaw_Sitek_Aleksandra_Ukleja_ed ISBN_978-83-62753-208_Publisher_Alcide_De_Gasperi_University_of_Euro/links/0c96051531d1cd478d000000.pdf#page=145.
15. Slusarciuc, M. (2013). Partnership and cooperation models in cross-border areas. *Acta Universitatis Danubis*, 4, 267–279. Retrieved from https://www.academia.edu/29588686/Partnership_and_Cooperation_Models_in_Cross-Border_Areas_The_Role_of_Borders_and_Cross-Border_Cooperation.

Соколовський Олександр Богданович
 Аспірант
 Національний університет «Львівська політехніка»
 79000, Львів, вул. Степана Бандери, 12

Sokolovskyy Oleksandr
 Ph.D.student
 National University "Lviv Polytechnic"
 12, Stepan Bandera st., Lviv, 79000, Ukraine

Email: sokolovskyylesyk95@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0515-2367

Цитування: Соколовський О. Б. Вплив міжетнічних відносин на розвиток транскордонної співпраці. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С.57–65.

Citation: Sokolovskyy, O.B. (2020). Vplyv mizhetnichnykh vidnosyn na rozvytok transkordonnoi spivpratsi [The influence of interethnic relations on cross-border cooperation]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 57–65.

Стаття надійшла / Article arrived: 02.03.2020

Евреи-ашкеназы в Азербайджане: о некоторых проблемах этнической идентичности в иноэтнической среде

Айгюн Назаралиева, Институт археологии и этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана

Статья посвящена исследованию некоторых вопросов этнической идентичности у евреев-ашкеназов Азербайджана. Актуальность статьи обуславливается тем, что численность евреев-ашкеназов, более 200 лет живущих на территории Азербайджана, к началу XXI в. существенно сократилась. Наряду с этим произошли значительные изменения в возрастной структуре, профессиональном и социальном составе евреев-ашкеназов. Установлено, что положение еврейского населения Азербайджана, особенно евреев-ашкеназов, в значительной степени было отличной от положения евреев в остальной части СССР. Это было связано с тем, что в Азербайджане исторически сложилось толерантное отношение к представителям различных этносов и религий. Во многом благодаря этому обстоятельству, несмотря на антисемитизм, характерный как для политики царской России, так и политики советского руководства, евреям Азербайджана удавалось сохранить свою этническую идентичность. Выяснено, что на формирование и становление этнической идентичности евреев-ашкеназов Азербайджана оказывают влияние ряд традиционных факторов, в частности, семья и воспитание. О сохранении высокого статуса семьи в системе социально-культурных ценностей этой этнической общности свидетельствуют результаты интервью с представителями общины евреев-ашкеназов в Баку. Так, установлено что для большинства респондентов евреев-ашкеназов выбор жены или мужа из представителей своего этноса представляется важным условием сохранения и развития еврейской идентичности. Выявлено, что на формирование и становление этнической идентичности евреев-ашкеназов Азербайджана большое влияние оказывают и культурные традиции. Предполагается, что особая роль традиций в формировании этнической идентичности у евреев связана с существенной ролью иудаизма в этом процессе. При этом интервью с представителями различных возрастных групп дают основание полагать, что знание национальных еврейских традиций большинством ашкеназских евреев не так высоко.

Ключевые слова: *евреи-ашкеназы, Азербайджан, этнос, этническая идентичность, антисемитизм, культурные традиции, иудаизм*

Ashkenazi jews in Azerbaijan: on some problems of ethnic identity in a foreign ethnic environment

Aygun Nazariyeva, Institute of archeology and ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan

The article established that the formation and becoming of the ethnic identity of the ashkenazi jews of Azerbaijan is influenced by a number of traditional factors, in particular, family, upbringing and cultural traditions. In particular, the special role of traditions in the formation of ethnic identity among jews is associated with the essential role of judaism in this process. The article also notes that one of the most important elements of ethnic culture and the sustainability of ethnic identity is the mother tongue. The mother tongue of ashkenazi jews is yiddish. It is established that at present the functional significance of yiddish has significantly decreased. The almost complete oblivion of yiddish and the transition of the vast majority of ashkenazi jews of Azerbaijan to the russian language created favorable conditions for the transition of this community to hebrew. In addition to the desire to revive historical memory, the revival of traditional culture and religion, the strengthening of the dominant position of hebrew among ashkenazi jews was also associated with an increase in migration sentiments, the desire of many of them to leave for their historical homeland in Israel. The desire to study hebrew, characteristic of many ashkenazi in Azerbaijan, especially middle and young age, does not mean that this language has become functionally significant for intra-community and everyday communication. For these purposes, the russian language continues to be widely used. For example, while an older generation of ashkenazi jews owned yiddish, the middle generation speaks mainly russian, and the relatively young generation already speaks three languages – azerbaijani, russian and hebrew. In

the article, summing up some results of the study of ethnic identity among ashkenazi jews of Azerbaijan, it is stated that, despite the unspoken, and sometimes vowed anti-semitism of the rulers of tsarist Russia and the Soviet Union, ashkenazi jews of Azerbaijan have largely preserved their ethnic identity, traditional holidays and rituals. Moreover, the activity of various jewish schools in Azerbaijan, the education of jewish children in hebrew determines the stability of ethnic identity among various age groups of the jewish population. The stability of the ethnic identity of ashkenazi jews in Azerbaijan is also influenced by such traditional factors as family, upbringing and cultural traditions. It is likely that this is due to the fact that for most jews, following the customs and traditions in everyday life is an important element of the national mentality. Moreover, judaism plays a major role in maintaining ethnic identity among ashkenazi jews.

Keywords: Ashkenazi Jews, Azerbaijan, ethnos, ethnic identity, anti-Semitism, cultural traditions, Judaism

Євреї-ашкеназі в Азербайджані: про деякі проблеми етнічної ідентичності в іноетнічному середовищі

Айгюн Назаралієва, Інститут археології та етнографії Національної Академії Наук Азербайджану

Стаття присвячена дослідженню деяких питань етнічної ідентичності у євреїв-ашкеназі Азербайджану. Актуальність статті зумовлюється тим, що чисельність євреїв-ашкеназі, які понад 200 років живуть на території Азербайджану, до початку ХХІ ст. істотно скоротилася. Поряд з цим відбулися значні зміни у віковій структурі, професійному та соціальному складі євреїв-ашкеназі. Встановлено, що становище єврейського населення Азербайджану, особливо євреїв-ашкеназі, значною мірою було відмінним від положення євреїв в іншій частині СРСР. Це було пов'язано з тим, що в Азербайджані історично склалося толерантне ставлення до представників різних етносів і релігій. Багато в чому завдяки цій обставині, незважаючи на антисемітизм, характерний як для політики царської Росії, так і політики радянського керівництва, євреям Азербайджану вдавалося зберегти свою етнічну ідентичність. З'ясовано, що на формування і становлення національної ідентичності євреїв-ашкеназі Азербайджану впливає низка традиційних факторів, зокрема, сім'я і виховання. Про збереження високого статусу сім'ї в системі соціально-культурних цінностей цієї етнічної спільності свідчать результати інтерв'ю з представниками громади євреїв-ашкеназі в Баку. Так, встановлено, що для більшості респондентів євреїв-ашкеназі вибір дружини або чоловіка з представників свого етносу видається важливою умовою збереження і розвитку єврейської ідентичності. Виявлено, що на формування і становлення національної ідентичності євреїв-ашкеназі Азербайджану великий вплив мають і культурні традиції. Передбачається, що особлива роль традицій у формуванні етнічної ідентичності у євреїв пов'язана з істотною роллю іудаїзму в цьому процесі. При цьому інтерв'ю з представниками різних вікових груп дають підставу вважати, що знання національних єврейських традицій більшістю ашкеназських євреїв не так високо.

Ключові слова: євреї-ашкеназі, Азербайджан, етнос, етнічна ідентичність, антисемітизм, культурні традиції, іудаїзм

В современных социальных и гуманитарных науках одной из самых актуальных, но в то же время и дискуссионных тем является идентичность и та роль, которую она играет в социальном сознании современного человека. Существенное осложнение общественных структур и человеческой жизнедеятельности во многом обуславливает проблему определения человеком самого себя, своей социальной, этнической, культурной идентичности. Очень часто это непростая зада-

ча. Видимо, не случайно нарастающие темпы общественных изменений во многом определяют появление такого понятия, как кризис идентичности. В этих условиях очень часто именно одна из форм социальной идентичности – этническая идентичность – привлекает повышенное внимание идеологов, политических деятелей, не редко пытающихся применить этнокультурные ценности в своих политических программах для получения широкой социальной поддержки.

Постановка проблемы.

Проблема становления этнической идентичности и самоидентификации народов, живущих в иноэтнической среде и в полиэтнических государствах, часто сталкивающихся с проблемами этнокультурной и социальной интеграции, представляет большой научный интерес. Неслучайно, для современного человека осознание своей принадлежности к тому или иному этносу, стремление к выявлению его особенностей играют большую роль и оказывают влияние на межличностные отношения. Выявление факторов, оказывающих влияние на становление этнической самоидентификации, может способствовать выявлению сущности интеграционных процессов в современном обществе, механизмов формирования различных этнических стереотипов и даже причин обострения межэтнической напряженности.

Цель исследования.

Исследование вопросов этнической идентичности у евреев-ашкеназов Азербайджана представляет актуальную научную проблему по ряду причин. Еврей-ашкеназы более 200 лет живут на территории Азербайджана, и к началу XXI в. их численность постепенно стала сокращаться. Кроме того, происходят значительные изменения в возрастной структуре, профессиональном и социальном составе. Наблюдаются также процессы интеграции и ассимиляции.

При исследовании проблемы этнической идентичности различных групп еврейского населения, в том числе и евреев-ашкеназов, следует отметить один немаловажный нюанс, который, в общем-то, имеет достаточно принципиальное значение. Это связано с вопросом о том, кого считать евреем [11]. Отметим, что этот вопрос остается дискуссионным и вокруг него продолжают идти споры. В соответствии с советской догматикой, этническая принадлежность определялась на основе происхождения, зафиксированного в разных документах и, прежде всего, в паспорте гражданина СССР. Этот принцип касался и детей, родившихся в смешанных браках, которые должны были выбирать этническую принадлежность одного из родителей. В то же время ортодоксальные евреи и вместе с ними руководители еврейских организаций считают, что евреем может считаться человек, рожденный еврейкой или исповедующий иудаизм. Следовательно, люди, у которых отец, будучи евреем, исповедует другую религию или не исповедует никакой, не считается евреем, если даже по са-

мосознанию считает себя таковым. Поскольку в современной этнологии доминирующим подходом является принцип, в соответствии с которым этническое самоопределение является результатом субъективного решения самого человека, мы будем исходить именно из этого принципа.

Для формирования этнической идентичности большое значение имеет набор исторически сложившихся символов. В процессе формирования еврейской идентичности очень значимыми являются иудаизм, община, память о Холокосте, государство Израиль. Согласно мнению некоторых исследователей, немаловажное значение в формировании еврейской идентичности у ашкеназов имеет фактор антисемитизма [10]. И это вполне объяснимо. Длительный опыт аккультурации, а затем ассимиляции, а также негативный фактор – дискриминация или преследование по этническому признаку нередко становятся основными факторами, которые формируют этническую самоидентификацию ряда этнических меньшинств, включая евреев.

Обращает на себя внимание тот факт, что в разных странах, где имеются многочисленные еврейские общины, определение этнической идентичности в некоторой степени отличается друг от друга. В некоторых исследованиях относительно еврейской идентичности в США утверждается, что для американских евреев «быть евреем» значимый фактор для их идентичности. При этом понятие «быть евреем» включает в себя такие значения, как «чувство принадлежности к конкретной группе», «иудаизм», «тесные семейные узы» [19]. Согласно ряду исследователей, в США религиозная принадлежность и приверженность к традиционной ритуальной практике часто обусловлены, особенно в среде ортодоксальных евреев. В то же время среди тех, кто назвал себя «просто евреем» значительна доля отмечающих некоторые еврейские праздники [16, с.185].

В то же время в Британии для многих евреев самоопределение и воспитание значат больше, чем происхождение [18]. В Советском Союзе же у значительной части евреев существовала уверенность относительно того, что быть евреем есть что-то постыдное [17, с. 59]. При этом интересно, что согласно некоторым исследованиям, для советских евреев еврейство в значительно большей степени означало национальность, чем религию [8]. По данным этого исследования, «быть евреем» для них означало принадлежность к этнической общности, определяемую

официальной регистрацией, а также по факту рождения.

Изложение основного материала. Хотя этнокультурные процессы среди еврейского населения Азербайджана, особенно евреев-ашкеназов, были тесно взаимосвязаны с положением евреев по всему Советскому Союзу, тем не менее, ситуация в Азербайджане, в значительной степени, была отличной. Прежде всего, это связано с тем, что в Азербайджане исторически сложилось толерантное отношение к представителям различных этносов и религий. Во многом благодаря этому обстоятельству, несмотря на антисемитизм, характерный как для политики царской России, так и политики советского руководства, евреям Азербайджана удавалось сохранить свою этническую идентичность. В то время как многие евреи Советского Союза подвергались интенсивным процессам ассимиляции, и из их жизни постепенно исчезали традиционные праздники и ритуалы, евреи Азербайджана никогда не знали, что такое антисемитизм и погромы, преследование по этническому признаку.

В СССР и, следовательно, в Азербайджане, исследование истории, этнографии евреев долгое время находилось под негласным запретом. Неудивительно, что большинство исследований, касающихся этнической идентичности евреев, были проведены учеными Европы и Америки. Одними из первых в этой области были научные труды М. Альтшулер, Ц. Гительмана [14; 15; 5].

Проблема формирования этнической идентичности среди отдельных групп населения в полиэтнических государствах часто связывается с различными аспектами социально-культурной интеграции этнических меньшинств. Очевидно, что эта проблема имеет большое значение не только для представителей самих этнических меньшинств, но и для всего общества, поскольку этническая идентичность очень часто влияет на поведенческие нормы, в частности миграционное поведение, поведение в отношении других этносов, что может ослаблять или наоборот усиливать межэтническую напряженность. Не случайно некоторые авторы вполне справедливо отмечают, что евреи, особенно ашкеназы, представляя собой этническое меньшинство во всех странах проживания, в силу известных исторических обстоятельств, в частности, «больной исторической памяти», – весьма чувствительно реагируют на социально-экономическую и политическую ситуацию в обществе [9].

Резюмируя различные подходы к вопросу эт-

нической идентичности евреев-ашкеназов, можно выделить ряд характерных особенностей, дающих основание говорить в целом о еврейской идентичности. Прежде всего, одной из таких особенностей можно считать нормы поведения, опирающиеся на так называемую еврейскую традицию. К людям, придерживающимся такой поведенческой модели можно отнести тех, кто соблюдает в основном предписания традиционной культуры и активно вовлечен в жизнь еврейской общины. Именно поэтому некоторые исследователи считают, что традиционная еврейская идентичность сохраняется главным образом среди религиозных евреев [9].

Тема этнической идентичности евреев, процесса ее формирования продолжает оставаться во многом спорным. По этому поводу написано очень много научной и публицистической литературы, однако говорить о том, что есть какие-то продвижения в этом вопросе, не приходится. Во многом открытыми остаются такие вопросы, как «что такое еврейская идентичность» и «в чем заключаются ее основные признаки». Все эти проблемы обусловлены тем, что этническая идентичность евреев существенно отличается от характерных для других этносов принципов при определении этнической идентичности. Так, расселяясь по территории многих стран на протяжении почти двух тысяч лет, евреи не представляют собой единой в языковом, расовом, культурном отношении социальной общности. Наличие различных групп евреев, существенно отличающихся друг от друга в этнокультурном плане, наглядное тому свидетельство. Даже иудаизм, будучи фактором, объединяющим различных по языку и культуре евреев, в последние десятилетия в результате процессов секуляризации, постепенно теряет свое определяющее значение. Однако, несмотря на эти современные процессы, у значительной части евреев сохранилось осознание своей принадлежности к еврейскому народу [9]. По словам одного из крупнейших современных еврейских мыслителей Мартина Бубера, «еврейство вообще находится вне каких-либо классификаций». Он считает, что «его не удастся подвести ни под одну историческую категорию или общее понятие, оно уникально» [2].

На формирование и становление этнической идентичности евреев-ашкеназов Азербайджана оказывают влияние ряд традиционных факторов. В частности, семья и воспитание. Многие ученые особо выделяют фактор семьи как очень

важной традиционной ценности для евреев. Семья является одной из традиционных ценностей, на которой основывается этническая идентичность многих этносов. Однако у евреев, из-за определенных социально-исторических условий, она приобрела символическое значение [20, с. 613]. Характерной особенностью этнической идентичности евреев является наличие своеобразного культа матери и ее большая роль в социализации детей. Неслучайно, этническая принадлежность у евреев традиционно определяется по матери.

В ходе интервью с представителями общины евреев-ашкеназов в Баку мы получили подтверждение гипотезы о сохранении высокого статуса семьи в системе социально-культурных ценностей этой этнической общности. В связи с этим обращает на себя внимание фактор выбора жены или мужа, что во многом определяется этническим самосознанием интервьюируемых. Для большинства опрошенных нами представителей евреев-ашкеназов выбор жены или мужа из представителей своего этноса представляется важным условием сохранения и развития еврейской идентичности. Правда, обращает на себя внимание тот факт, что подобным образом отвечали, как правило, лица из моноэтнических семей, там, где и муж и жена являются чистокровными евреями. В опрошенной нами группе, где один из супругов не является евреем, ситуация складывается несколько иначе, и здесь примерно треть респондентов считают обязательным заключение брака евреев с евреями. Хотя очевидно, что становление этнической идентичности происходит не под влиянием одного из супругов, тем не менее, это играет важную роль в формировании этнического самосознания у будущего поколения этой семьи. Именно поэтому следует полагать, что основным фактором для формирования этнической идентичности становится не собственная семья, а семья родителей, где собственно и происходил процесс этнической социализации [6]. Неслучайно, в некоторых социологических исследованиях, посвященных евреям, отмечается, что сформированные с детских лет ценностные ориентации не только воплощаются во многом в той модели семьи, которую создает человек, но и передаются в определенной степени следующему поколению, становясь основой воспитания собственных детей [4]. Часть респондентов обращали внимание на тот факт, что преемственность традиций между поколениями внутри семьи способствовала сохранению

своеобразного «национального духа» в доме, в котором прошло их детство. Многие опрошиваемые отмечали, что они в своих семьях пытаются сохранить атмосферу, в которой они выросли в своих родительских семьях. Те из респондентов, вспоминая свое детство, отмечали приверженность родителей еврейским традициям и говорили о стремлении сохранить такую же обстановку в своих семьях. Они же стремятся воспитывать своих детей в традициях еврейской культуры. В то же время, те из респондентов, детство которых прошло без существенного влияния еврейских традиций и сегодня в своих собственных семьях не отводят доминирующую роль еврейской традиционной культуре.

На формирование и становление этнической идентичности евреев-ашкеназов Азербайджана большое влияние оказывают и культурные традиции. Это обусловлено тем, что в этнической идентификации большую роль играют символические и ритуальные элементы. Очевидно, такой поход связан с тем, что человек, считающий себя евреем, обязан в поведенческих нормах следовать обычаям и предписаниям, сохраняющимся в национальном менталитете. Не исключено, что особая роль традиций в формировании этнической идентичности у евреев связана и с существенной ролью иудаизма в этом процессе. Хотя наши интервью с представителями различных возрастных групп дают основание полагать, что знание национальных еврейских традиций большинством ашкеназских евреев не так высоко. Если люди пожилого возраста и отмечали знание отдельных элементов традиционной культуры, то люди молодого возраста имеют лишь общее представление о них. Это обстоятельство достаточно противоречиво, поскольку в постсоветское время значительно активизировалась жизнь общины евреев-ашкеназов и регулярно проводились празднования знаменательных дат еврейского календаря.

Практически все опрошенные нами респонденты в той или иной мере участвовали в праздновании различных еврейских праздников. Очевидно, что традиционные праздники являются одним из самых важных способов приобщения к этническим традициям. Большинство людей, с которыми нам пришлось побеседовать, участвовали в проведении популярного еврейского праздника Песах. В то же время обращает на себя внимание тот факт, что религиозный смысл большинства праздников для многих опрошенных нами членов общины евреев-ашкеназов

сводится к минимуму. Однако, участвуя в этом торжестве, они становятся участниками совместного действия, способствующего этнической солидарности. Кроме того, следует отметить, что большинство опрошенных нами респондентов считают, что роль иудаизма в сохранении евреями своей этнической идентичности очень важна. При этом иудаизм воспринимается ими, помимо религиозного мировоззрения, и как средство трансляции этнических традиций, исторической памяти. В связи с этим можно полагать, что приоритетность для большинства азербайджанских евреев-ашкеназов обрядового аспекта иудаизма во многом обуславливает факт не исполнения ими в повседневной жизни всего комплекса его норм и предписаний. Тем самым отдельные элементы традиционной культуры и, прежде всего, обряды и обычаи, связанные с иудаизмом, способствуют формированию этнической идентичности и чувства общности общины.

Родной язык является одним из важнейших элементов этнической культуры и устойчивости этнической идентичности. Современные процессы глобализации ярко обозначили вопросы сохранения самобытности народов, их этнокультурной специфики, полноценного функционирования языков. Этническое возрождение, характерное для многих народов, особенно проживающих в иноэтнической среде, инициировало вопрос о мотивации к изучению родного языка не только как средства внутриобщинного общения, но и важного элемента сохранения этнической идентичности.

Родным языком евреев-ашкеназов является идиш. Согласно лингвистической классификации идиш относится к германской группе индоевропейской семьи языков. Как полагают многие исследователи, он сложился в X–XIV вв. на базе одного из верхненемецких диалектов [12]. По мнению многих языковедов, пока на идише говорили только в Германии, он не считался самостоятельным языком, а был всего лишь одним из диалектов немецкого. Идиш стал самостоятельным языком в основном начиная с XV–XVI вв., когда началось активное переселение евреев-ашкеназов из Германии на славянские земли [12]. В настоящее время функциональная значимость идиша существенно снизилась. По оценкам Электронной еврейской энциклопедии, общее число говорящих на идише к концу 70-х гг. XX ст. составляло не более чем два миллиона человек (в основном люди старшего поколения) [13].

Тенденция постепенного снижения степе-

ни использования идиша была характерна и для Российской империи, и в последующем для СССР. Так, по данным Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, около 97% ашкеназских евреев назвали родным языком идиш [7, с. 28]. Очевидно, что эти данные можно отнести и к ашкеназским евреям, обосновавшимся на территории современного Азербайджана.

В начале XX в. сохранению и функционированию идиша в Азербайджане способствовало развитие образования на этом языке. Согласно данным М. Беккера, в Баку в тот период функционировала школа-иешива для изучения Торы, Талмуда и Мишны. В еврейской школе с обучением на языке идиш и иврит преподавал знаменитый Феликс Шапиро – автор и составитель первого иврит-русского словаря [1, с. 29]. Распространению и развитию идиша способствовали и еврейские клубы им. Леккерта и им. Ильева. В городе функционировали и специальные частные еврейские женские гимназии и училища. В 1910–1913 гг. в Баку функционировало пять еврейских благотворительных обществ. Бакинское еврейское общество содержало на свои средства синагогу, мужское и женское училища, субботние вечерние классы и общественную библиотеку. Все учебные заведения общества помещались в синагоге, при этом дети из малоимущих семей бесплатно получали одежду, обувь и учебные пособия [1, с.29]. В этот же период издавались различные газеты и журналы на языке идиш. Так, в 1917 г. в Баку выходил еженедельник «Кавказер вохенблат» (на идише), в 1917–1918 гг. – еженедельник «Кавказский еврейский вестник» с приложением «Палестина».

Однако уже данные переписи 1926 года свидетельствуют о том, что число ашкеназов, назвавших родным языком идиш, существенно снизилось. Так, в целом по СССР доля таковых составила 72 %, в том числе на Южном Кавказе – 50 % [7, с. 28]. Эти данные дают основание полагать, что и среди ашкеназов, проживавших в Азербайджане, нарастала тенденция снижения уровня владения языком идиш. Указанная тенденция еще более усилилась в 30-е гг. XX ст., когда нарастание ассимиляционных процессов и концентрация евреев-ашкеназов в крупных городах привела к тому, что доля евреев-ашкеназов по всему СССР с родным языком идиш сократилось до 39 % [7, с. 28]. При этом обращает на себя внимание тот факт, что по данным переписи 1939 г. среди всех евреев Азербайджана 53 % назвали

родным языком русский [8, с. 29]. По данным Константинова, тщательно исследовавшего демографические процессы среди еврейского населения СССР, к 1959 г. среди ашкеназских евреев, проживавших на территории Азербайджана, доля назвавших родным языком идиш составила всего около 20 % [7, с. 30].

Таким образом, вторая половина XX ст. характеризовалась тенденция забвения языка идиш, сфера функционирования которого интенсивно сужалась. Очевидно, что это было обусловлено усилением ассимиляционных тенденций среди евреев-ашкеназов, резким снижением функциональной значимости языка идиш и, наконец, повышением значимости в процессе возрождения еврейского национального движения древнееврейского языка иврита. Как отмечают Вайнштейн и Захарьяев, когда в середине 1960-х гг. у определенного числа азербайджанских евреев усиливается интерес к собственной истории и культуре, возникают нелегальные кружки по изучению еврейской истории и традиций, были организованы подпольные курсы иврита [3, с. 137]. Еще более активизировался интерес к этнической культуре, языку с наступлением перестроечных времен в СССР. В Баку в 1989 г. открылись легальные курсы по изучению иврита, начинают действовать сионистские организации. В 1989 г. по инициативе группы еврейской молодежи открылся клуб Алеф, при котором начали действовать постоянные курсы иврита [3, с. 137]. Таким образом, этническое возрождение и обусловленное этим возрождение интереса к родному языку имело одно направление – рост интереса и организация образования на иврите. Можно полагать, что практически полное забвение идиша и переход подавляющего большинства ашкеназских евреев Азербайджана на русский язык создало благоприятные условия для перехода этой общины на иврит. Помимо стремления к возрождению исторической памяти, возрождения традиционной культуры и религии, усиление доминирующего положения иврита среди ашкеназских евреев было связано и с усилением миграционных настроений, желанием многих из них уехать на историческую родину в Израиль.

Стремление к изучению иврита, характерное для многих ашкеназов в Азербайджане, особенно среднего и молодого возраста, не значит, что этот язык стал функционально значимым для внутриобщинного и бытового общения. Для этих целей продолжает широко использоваться

русский язык. Многочисленные интервью, проведенные нами среди представителей различных возрастных групп этой общины, дают основание утверждать, что если еще старое поколение ашкеназских евреев владело идишом, то среднее поколение говорит в основном на русском языке, а относительно молодое поколение уже владеет тремя языками – азербайджанским, русским и ивритом.

В ходе проведенных нами интервью среди представителей ашкеназской общины Баку было установлено, что около половины респондентов пожилого возраста помнят, что в детстве в их семьях, среди близких и знакомых их родителей можно было иногда услышать речь на идише. Среди представителей же среднего и молодого возраста таких людей уже нет. В то же время обращает на себя внимание тот факт, что практически во всех возрастных группах чтение литературы на еврейские темы в родительских семьях было своеобразной семейной традицией. Исходя из этих наблюдений, можно полагать, что идиш, некогда являвшийся родным языком для евреев-ашкеназов, на сегодня перестал быть таковым. Это явление характерно не только для Азербайджана, но и для стран, где имеются многочисленные ашкеназские общины.

Выводы.

Таким образом, подводя некоторые итоги изучения этнической идентичности среди евреев-ашкеназов Азербайджана, можно констатировать, что, несмотря на негласный, а порой и гласный антисемитизм правителей царской России и Советского Союза, еврей-ашкеназы Азербайджана во многом сохранили свою этническую идентичность, традиционные праздники и ритуалы. Можно полагать, что деятельность различных еврейских школ в Азербайджане, обучение еврейских детей ивриту обуславливает устойчивость этнической идентичности среди различных возрастных групп еврейского населения. На устойчивость этнической идентичности евреев-ашкеназов Азербайджана влияют и такие традиционные факторы, как семья, воспитание и культурные традиции. Вполне вероятно, что это связано с тем, что для большинства евреев следование обычаям и традициям в повседневной жизни является важным элементом национального менталитета. При этом большую роль в сохранении этнической идентичности у евреев-ашкеназов играет иудаизм.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Беккер М. Евреи Азербайджана: История и современность. Баку : CBS, 2000. 80 с.
2. Бубер М. Еврей в мире. Речь в Еврейском учебном центре во Франкфурте-на-Майне. *Сионизм в контексте истории. Хрестоматия по истории сионизма* / под редакцией А. Херцберга. Библиотека Алия, 1992. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Judaizm/Article/Buber_Evrei.php.
3. Вайнштейн С., Захарьяев Г. Еврейская община Азербайджана в современную эпоху. Евреи Кавказа, Грузии и Центральной Азии: Исследования по истории, социологии и культуре / под ред. Ахизер Г., Эноха Р., Вайнштейна С. Ариэль, 2014. С.126–139.
4. Гительман Ц., Червяков В. Д., Шапиро В. Национальное самосознание российских евреев. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Sjapiro_naz_sam.pdf.
5. Гительман Ц. Беспокойный век. Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней. Москва : Новое литературное обозрение, 2008. 512 с.
6. Кон И. С. Ребёнок и общество. Москва : Наука, 1988. 336 с.
7. Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке. Иерусалим : ЛИРА, 2007. 305 с.
8. Милитарёв А.Ю. Идентичность и судьбы еврейской диаспоры в России. *Диаспоры/Diasporas*. 2002. № 4. С. 138–152. Москва.
9. Носенко-Штейн Е. Э. Основные направления изучения еврейской идентичности в России и за рубежом. URL: <http://berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer13/Nosenko1.htm>
10. Носенко-Штейн Е. Э. Формирование этнической самоидентификации у потомков русско-еврейских браков современной России: автореф. дисс... д-ра истор. наук. Москва, 2005. 56 с.
11. Осовцев А. А., Яковенко И. Я. Еврейский народ в России: кто, как и зачем к нему принадлежит. Москва : Дом еврейской книги, 2011. 256 с.
12. Пиевский М. Идиш – германский язык, но также и еврейский. Дордмунд: Партнер. 2005. № 10 (97). URL: <https://www.partner-inform.de/partner/detail/2005/10/235/1918/idish-germanskij-jazyk-no-takzhe-i-evrejskij?lang=ru>.
13. Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/jewish-languages/yiddish/11686/>.
14. Altshuler M. Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile. Jerusalem : Yad Vashem, 1998. 346 p.
15. Altshuler M. Soviet Jewry since the Second World War: Population and Social Structure. New York : Praeger, 1987. 296 p.
16. Goldstein S. Jews on the Move / S. Goldstein, A. Goldstein. Albany : State University of New York Press, 1996. 428 p.
17. Iukhneva N. Urgent Issues of Inter-Ethnic Relations in Leningrad. On the Growth of Aggressive-Chauvinistic and anti-Semitic Attitudes in Contemporary Russian Society. Jews and the Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe (ed. by Dymerskaya-Tsigelman L. and Cohen Y.). Jerusalem : The Hebrew University, Centre for Research and Documentation of East European Jewry. 1989. No 1 (18).
18. Klein E. Lost Jews. The Struggle for Identity Today. London : McMillan Press, 1996. 255 p.
19. Liebman Ch. S. The Ambivalent American Jew. Politics, Religion and Family in American Jewish Life. Philadelphia : The Jewish Publication Society of America, 1973. 215 p.
20. Rosen E. J., Weltman S. F. Jewish Families: An Overview. Ethnicity and Family Therapy. New York : Guilford Press, 1996. P. 611–630.

REFERENCES

1. Bekker, M. (2000). *Evrei Azerbajdzhana: Istorija i sovremennost'* [Jews of Azerbaijan: History and Present]. Baku: CBS [in Russian].
2. Buber, M. (1992). *Evrej v mire. Rech' v Evrejskom uchebnoem centre vo Frankfurte-na-Majne* [Jew in the world. Speech at the Jewish Training Center in Frankfurt]. *Sionizm v kontekste istorii. Hrestomatija po istorii sionizma – Zionism in the context of history. A reader on the history of Zionism*. A. Herberg (Ed.). Biblioteka Alija. Retrieved from https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Judaizm/Article/Buber_Evrei.php [in Russian].
3. Vajnshtejn, S., & Zahar'jaev, G. (2014). *Evrejskaja obshhina Azerbajdzhana v sovremennuju jepohu* [The Jewish community of Azerbaijan in the modern era]. *Evrei Kavkaza, Gruzii i Central'noj Azii: Issledovanija po istorii, sociologii i kul'ture – Jews of the Caucasus, Georgia and Central Asia: Studies in History, Sociology and Culture*. Ahiezer G., Jenoh R., Vajnshtejn (Eds.). (pp. 126–139). Arijel' [in Russian].
4. Gitel'man, C., Chervjakov, V. D., & Shapiro, V. *Nacional'noe samosoznanie rossijskikh evreev* [National identity of Russian Jews]. Retrieved from http://www.civisbook.ru/files/File/Sjapiro_naz_sam.pdf [in Russian].
5. Gitel'man, C. (2008). *Bespokojnij vek. Evrei Rossii i Sovetskogo Sojuza s 1881 g. do nashih dnei* [Restless century. Jews of Russia and the Soviet Union from 1881 to the present day]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
6. Kon, I. S. (1988). *Rebjonok i obshhestvo* [Child and society]. Moskva: Nauka [in Russian].
7. Konstantinov, V. (2007). *Evrejskoe naselenie byvshego SSSR v XX veke* [The Jewish population of the former USSR in the XX century]. Ierusalim: LIRA [in Russian].

8. Militarjov, A. Ju. (2002). Identichnost' i sud'by evrejskoj diaspory v Rossii [The identity and fate of the Jewish diaspora in Russia]. *Diaspory – Diasporas*, 4, 138–152. Moskva [in Russian].
9. Nosenko-Shtejn, E. Je. *Osnovnye napravlenija izuchenija evrejskoj identichnosti v Rossii i za rubezhom [The main directions of the study of Jewish identity in Russia and abroad]*. Retrieved from <http://berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer13/Nosenko1.htm> [in Russian]
10. Nosenko-Shtejn, E. Je. (2005). Formirovanie jetnicheskoj samoidentifikacii u potomkov russko-evrejskih brakov sovremennoj Rossii [Formation of ethnic self-identification among the descendants of Russian-Jewish marriages of modern Russia]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moskva [in Russian].
11. Osovcev, A. A., & Jakovenko, I. Ja. (2011). *Evrejskij narod v Rossii: kto, kak i zachem k nemu prinadlezhit [The Jewish people in Russia: who, how and why belongs to it]*. Moskva: Dom evrejskoj knigi [in Russian].
12. Pievskij, M. (2005). *Idish – germanskij jazyk, no takzhe i evrejskij [Yiddish – Germanic, but also Hebrew]*. *Dordmund: Partner*, 10 (97). Retrieved from <https://www.partner-inform.de/partner/detail/2005/10/235/1918/idish-germanskij-jazyk-no-takzhe-i-evrejskij?lang=ru> [in Russian].
13. Jelektronnaja evrejskaja jenciklopedija [Electronic Jewish Encyclopedia]. Retrieved from <https://eleven.co.il/jewish-languages/yiddish/11686/> [in Russian].
14. Altshuler, M. (1998). *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*. Jerusalem: Yad Vashem [in English].
15. Altshuler, M. (1987). *Soviet Jewry since the Second World War: Population and Social Structure*. New York: Praeger [in English].
16. Goldstein, S., & Goldstein, A. (1996). *Jews on the Move*. Albany: State University of New York Press [in English].
17. Iukhneva, N. (1989). Urgent Issues of Inter-Ethnic Relations in Leningrad. On the Growth of Aggressive-Chauvinistic and anti-Semitic Attitudes in Contemporary Russian Society. *Jews and the Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe* (ed. by Dymerskaya-Tsigelman L. and Cohen Y.). No. 1 (18). Jerusalem: The Hebrew University, Centre for Research and Documentation of East European Jewry [in English].
18. Klein, E. (1996). *Lost Jews. The Struggle for Identity Today*. London: McMillan Press [in English].
19. Liebman, Ch. S. (1973). *The Ambivalent American Jew. Politics, Religion and Family in American Jewish Life*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America [in English].
20. Rosen, E. J., & Weltman, S. F. (1996). *Jewish Families: An Overview. Ethnicity and Family Therapy*. (pp. 611–630). New York: Guilford Press [in English].

Назаралієва Айгюн Магеррам кизи

Докторант

Інститут археології та етнографії Національної Академії Наук Азербайджану
AZ1141, Азербайджан, Баку, пр. Джавіда Гусейна, 31

Email: rus_rahimli@yahoo.com

Nazaraliyeva Aygun Maharram kizi

Doctoral Candidate

Institute of archeology and ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
31, Huseyn Cavid Ave., Baku, AZ1141, Azerbaijan

Цитування: Назаралієва А. М. Євреї-ашкеназі в Азербайджані: про деякі проблеми етнічної ідентичності в іноетнічному середовищі. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С. 66–74.

Citation: Nazaraliyeva, A.M. (2020). Yevrei-ashkenazi v Azerbaidzhani: pro deiaki problemy etnichnoi identychnosti v inoetnichnomu seredovyshchi [Ashkenazi jews in Azerbaijan: on some problems of ethnic identity in a foreign ethnic environment]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 66–74.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.03.2020

Ядерные и радиационные угрозы как ресурсы для моделирования сообщества безопасности на примере Абхазского политического кризиса

Александр Русецкий, Лаборатория геополитического моделирования Кавказского Международного Университета

Ольга Дорохина, Тбилисский институт международных отношений

Статья посвящается памяти тех людей, которые отдали свою жизнь за защиту жителей планеты от ядерных и радиационных угроз.

Статья подготовлена при поддержке Грузинского Фонда поддержки науки имени Шота Руставели в рамках проекта поддержки исследования «Сопоставительный анализ комплексной системы абхазского конфликта 4D-RAV-17 методом» (номер гранта PHDF-18-1147) для соискания докторской степени. В рамках исследования ставилась задача оценки тех политических технологий, которые не были использованы в процессе урегулирования Абхазского конфликта. В ходе исследования установлено, что такой ресурс миротворчества как осознание конфликтующими сторонами «общих угроз» и консолидация общих усилий по их превенции или ликвидации был использован не в достаточной степени. На основании этого была сформулирована и представлена Концепция осознания системы общих угроз (КОСОУ) как методологическая основа усиления созданной Карлом Дойчем Теории сообщества безопасности [43].

КОСОУ была описана в первой статье – «Абхазский кризис: от Концепции осознания системы общих угроз к построению “Абхазского сообщества безопасности”», опубликованной в Научно-теоретическом альманахе «Грани» (Том 23, №3, 2020) [34].

За основу создания начального уровня доверия между участниками конфликта мы берем их политику осознания системы общих угроз и идентификации себя (и друг друга) с возможными жертвами этих угроз. Уровень доверия может расти в процессе получения обеими сторонами удовлетворения от процесса сотрудничества.

В данной статье, которая является второй из цикла статей, посвященных осознанию общих угроз и построению сообщества безопасности сторонами конфликта, нами представлена одна из практических возможностей для усиления процесса моделирования нового многомерного миротворческого формата.

В частности, это – развитие сотрудничества между участниками Абхазского политического кризиса по уменьшению ядерных и радиоактивных угроз. В исследовании обращено внимание не только на физические, но и на психологические опасности, порождаемые ядерными и радиационными угрозами.

На основе анализа выявлен целый ряд конкретных инициатив для возможного развития сотрудничества между участниками многомерного Абхазского политического кризиса.

Особое внимание уделено в статье роли научной дипломатии в позитивной трансформации кризиса и интеграции в миротворческий процесс представителей науки из сферы естествознания, в частности – физиков, энергетиков и экологов.

В качестве одного из ресурсов миротворческого процесса рассмотрены перспективы сотрудничества между гражданскими институтами, выражающими интересы жертв ядерных и радиационных катастроф из разных групп конфликтного сообщества.

В статье сконцентрировано внимание на создание общих подходов по вопросам энергетической политики для стран Кавказского региона. В особенности касательно атомной энергетики. Несмотря на то, что инициатива ориентирована на урегулирование Абхазского конфликта, меры по сближению сторон, представленные в рамках данного проекта могли бы позитивно повлиять на развитие уровня доверия в других конфликтах постсоветского пространства.

Работа основана на холистическом подходе, предполагающем ревизию доминирующего в научном и в политическом дискурсах редукционистского подхода, искажающего реальную картину конфликта и сводящего его образ к квазинаучной концепции «абхазско-грузинского» урегулирования. Наше видение сложной и многомерной структуры Абхазского политического кризиса приведено в первой статье упомянутого цикла.

Структура данной статьи состоит из трех основных частей.

Первая часть статьи – введение, в котором представлена идея антиядерной и антирадиационной консолидации участников Абхазского политического кризиса на основании Концепции Осознания Системы Общих Угроз

(КОСОУ) и концепции Карла Дойча, адаптированной для Абхазского сообщества безопасности (АСБ). Одна из подсистем КОСОУ (в данной статье) – ядерные, радиационные и связанные с ними информационно-психологические угрозы.

Во-второй части статьи представлен анализ ситуации, связанной с ядерными, радиационными, информационно-психологическими угрозами. Данный анализ ставит целью показать важность рассматриваемой темы и разнообразие реальных угроз.

Ядерные угрозы. Авторы разделяют их на угрозы, имеющие военный характер, а также угрозы, связанные со строительством, эксплуатацией, консервацией и ликвидацией реакторов и других ядерных объектов.

Радиационные угрозы. Предложена статистика, составленная на основе открытых источников, по инцидентам, связанным с незаконными операциями по перевозке/продаже радиационных/радиоактивных веществ. Приведены примеры угроз, связанных с незаконной торговлей облученными радиацией продуктами питания.

Информационно-психологические угрозы. При рассмотрении информационно-психологических угроз, имеющих отношение к ядерным и радиационным угрозам, особое внимание уделяется такому вопросу как скрывание достоверной информации от граждан или манипуляция информацией, что является основой формирования недоверия к собственному государству и исходящие из этого психосоматические проблемы.

Третья часть статьи предлагает модель фрагмента миротворческого процесса по урегулированию Абхазского политического кризиса, в которой задействован компонент, включающий обсуждение КОСОУ по вопросам ядерной и радиационной безопасности и построение Абхазского Сообщества Безопасности, как подсистемы Кавказского и Черноморско-Каспийского Сообщества Безопасности.

Ключевые слова: безъядерные зоны, ресурсы миротворчества, моделирование миротворческих процессов, общая идентичность, доверие

Nuclear and radiation threats as resources for modeling the security community on the example of the Abkhaz political crisis

Alexander Rusetsky, Laboratory of Geopolitical Modelling of Caucasus International University

Olga Dorokhina, Tbilisi Institute of International Relations

This article is part of a research conducted as part of the Support Program for Doctoral Studies of Shota Rustaveli Georgian National Science Foundation.

Name of the research – “Interdisciplinary analysis of the complex system of the Abkhazian conflict by the method 4D-RAV-17 (grant number – PHDF-18-1147).

As part of the study, the task was to assess those political technologies that were not used in the process of resolving the Abkhazian conflict.

The study identified that such a peacemaking resource as the recognition by the conflicting parties of “common threats” and the consolidation of common efforts to prevent or eliminate them, was not used to an adequate extent. Based on this, the Concept of Awareness of the Common Threat System (CACTS) were formulated and presented as a methodological basis for reinforcing the Security Community Theory created by Karl Deutsch.

CACTS was described in the article “Abkhazian crisis: from the Concept of Awareness of Common Threats to the Building of an “Abkhazian Security Community”” published in the Scientific and Theoretical Almanac "Grani", Volume 23 №3, 2020.

As a basis for creating an initial level of trust between the parties to the conflict, we take their policy of recognizing the system of common threats and identifying ourselves (and each other) with possible victims of these threats. The level of trust can grow as both parties gain satisfaction from the process of cooperation.

In this article, which is the second of a series of articles devoted to the recognition of common threats and the construction of a security community by the parties to the conflict, we present one of the practical possibilities for strengthening the modeling process of a new multidimensional peacemaking format.

In particular, this is the development of cooperation between the participants in the Abkhazian political crisis to reduce nuclear and radioactive threats. The research drew attention not only to physical, but also to psychological dangers posed by nuclear and radiation threats.

Based on the analysis, a number of specific initiatives were identified for the possible development of cooperation between participants in the multidimensional Abkhazian political crisis.

Particular attention in the article is paid to the role of scientific diplomacy in the positive transformation of the

crisis and the integration into the peacemaking process representatives of natural sciences, in particular physicists, power engineers and ecologists.

As one of the resources of the peace process, the prospects of cooperation between civil society institutions expressing the interests of victims of nuclear and radiation disasters from different sides of the conflict community are considered.

The article focuses on the creation of common approaches on energy policy for the countries of the Caucasus region, especially, regarding nuclear energy. Despite the fact that the initiative is aimed at resolving the Abkhazian conflict, the measures to bring the parties closer, presented in the framework of this project, could positively affect the development of the level of trust in other conflicts of the post-Soviet space.

The work is based on a holistic approach, which involves revising the reductionist approach that dominates the scientific and political discourses, distorting the real picture of the conflict and reducing its image to the quasi-scientific concept of the "Abkhaz-Georgian" resolution. Our vision of the complex and multidimensional structure of the Abkhazian political crisis is given in the first article of the mentioned cycle.

The structure of this article consists of three main parts.

The first part of the article is an introduction, which presents the idea of anti-nuclear and anti-radiation consolidation of participants in the Abkhazian political crisis on the basis of the Concept of Awareness of the Common Threat System (CACTS) and the concept of Karl Deutsch, adapted for the Abkhazian Security Community (ASB). One of the CACTS subsystems (in this article) is nuclear, radiation, and related to them information-psychological threats.

The second part of the article presents an analysis of the situation associated with nuclear, radiation, information and psychological threats. This analysis aims to demonstrate the importance of the topic under consideration and the variety of real threats.

Nuclear threats. The authors divide them into threats of a military nature, as well as threats associated with the construction, operation, conservation and liquidation of reactors and other nuclear facilities.

Radiation threats. Statistics of incidents related to illegal operations in the transportation/sale of radiation/radioactive substances based on open sources are proposed. Examples of threats associated with the illicit trade of irradiated food products are given.

Information and psychological threats. When considering information and psychological threats related to nuclear and radiation threats, special attention is paid to such a question as hiding of reliable information from citizens or manipulating information, which is the basis for the formation of distrust towards one's own state and the psychosomatic problems arising from this.

The third part of the article offers a model of a fragment of the peacemaking process to resolve the Abkhazian political crisis, in which a component is involved that includes a discussion of (CACTS) on nuclear and radiation safety and the construction of the Abkhazian Security Community as a subsystem of the Caucasian and Black Sea-Caspian Sea Security Community.

Keywords: nuclear-free zones, peacemaking resources, modeling of peace processes, common identity, confidence

Ядерні та радіаційні загрози як ресурси для моделювання спільноти безпеки на прикладі Абхазького політичної кризи

Олександр Русецький, Лабораторія геополітичного моделювання Кавказького Міжнародного Університету

Ольга Дорохіна, Кавказький міжнародний університет

Стаття підготовлена за підтримки Грузинського Фонду підтримки науки імені Шота Руставелі в межах проекту підтримки дослідження «Порівняльний аналіз комплексної системи абхазького конфлікту 4D-RAV-17 методом» (номер гранту PHDF-18-1147) для здобуття докторського ступеня. У межах дослідження ставилося завдання оцінити ті політичні технології, які не були використані в процесі врегулювання абхазького конфлікту. У ході дослідження встановлено, що такий ресурс миротворчості як усвідомлення конфлікту сторонами «загальних загроз» і консолідація спільних зусиль по їх превенції або ліквідації, був використаний не достатньою мірою. На підставі цього була сформульована і представлена Концепція Усвідомлення Системи Спільних Загроз (КУССЗ) як методологічна основа посилення створеної Карлом Дойчем Теорії спільноти безпеки. [42]

КУССЗ була описана в першій статті – «Абхазька криза: від Концепції усвідомлення системи спільних загроз до побудови "Абхазького спільноти безпеки"», опублікованій в Науково-теоретичному альманасі «Грани» (Том 23, №3, 2020). [33]

За основу створення початкового рівня довіри між учасниками конфлікту ми беремо їх політику усвідомлення системи спільних загроз та ідентифікації себе (і один одного) з можливими жертвами цих загроз. Рівень довіри може збільшуватись у процесі отримання обома сторонами задоволення від процесу співпраці.

У даній статті, яка є другою з циклу статей, присвячених усвідомленню спільних загроз і побудови спільноти безпеки сторонами конфлікту, нами представлена одна з практичних можливостей для посилення процесу моделювання нового багатовимірної миротворчого формату.

Зокрема, це – розвиток співпраці між учасниками Абхазької політичної кризи по зменшенню ядерних і радіоактивних загроз. У дослідженні акцентується не тільки на фізичних, а й на психологічних небезпеках, породжуваних ядерними і радіаційними загрозами.

На основі аналізу виявлено цілу низку конкретних ініціатив для можливого розвитку співробітництва між учасниками багатовимірної Абхазької політичної кризи.

Особливу увагу приділено в статті ролі наукової дипломатії в позитивній трансформації кризи й інтеграції в миротворчий процес представників науки зі сфери природознавства, зокрема – фізиків, енергетиків і екологів.

В якості одного з ресурсів миротворчого процесу розглянуті перспективи співпраці між цивільними інститутами, що виражають інтереси жертв ядерних і радіаційних катастроф з різних груп конфліктного спільноти.

У статті сконцентровано увагу на створенні спільних підходів щодо питань енергетичної політики для країн Кавказького регіону. Особливо щодо атомної енергетики. Незважаючи на те, що ініціатива орієнтована на врегулювання абхазького конфлікту, заходи щодо зближення сторін, представлені в межах даного проекту могли б позитивно вплинути на розвиток рівня довіри в інших конфліктах пострадянського простору.

Робота заснована на холистичному підході, який передбачає ревізію домінуючого в науковому і в політичному дискурсах редуccionістичного підходу, який спотворює реальну картину конфлікту і зводить його образ до квазінаукових концепцій «абхазько-грузинського» врегулювання. Наше бачення складної і багатовимірної структури Абхазької політичної кризи наведено в першій статті згаданого циклу.

Структура даної статті складається з трьох основних частин.

Перша частина статті – вступ, в якому представлено ідею антиядерної і антирадіаційної консолідації учасників абхазької політичної кризи на підставі Концепція Усвідомлення Системи Спільних Загроз (КУССЗ) і концепції Карла Дойча, адаптованої для Абхазької спільноти безпеки (АСБ). Одна з підсистем КССЗ (у даній статті) – ядерні, радіаційні і пов'язані з ними інформаційно-психологічні загрози.

У другій частині статті представлений аналіз ситуації, пов'язаної з ядерними, радіаційними, інформаційно-психологічними загрозами. Даний аналіз має на меті показати важливість даної теми і різноманітність реальних загроз.

Ядерні загрози. Автори поділяють їх на загрози, які мають військовий характер, а також загрози, пов'язані з будівництвом, експлуатацією, консервацією та ліквідацією реакторів та інших ядерних об'єктів.

Радіаційні загрози. Запропоновано статистика, складена на основі відкритих джерел, по інцидентах, пов'язаних з незаконними операціями з перевезення/продажу радіаційних/радіоактивних речовин. Наведені приклади загроз, пов'язаних з незаконною торгівлею опроміненими радіацією продуктами харчування.

Інформаційно-психологічні загрози. При розгляді інформаційно-психологічних загроз, що мають стосуються ядерних і радіаційних загроз, особлива увага приділяється такому питанню як приховування достовірної інформації від громадян або маніпуляція інформацією, що є основою формування недовіри до власної держави і похідні з цього психосоматичні проблеми.

Третя частина статті пропонує модель фрагмента миротворчого процесу з врегулювання абхазької політичної кризи, в якій задіяний компонент, що включає обговорення КССЗ з питань ядерної та радіаційної безпеки і побудова Абхазької Спільноти Безпеки, як підсистеми Кавказького і –Чорноморсько-Каспійської Спільноти Безпеки.

Ключові слова: без'ядерні зони, ресурси миротворчості, моделювання миротворчих процесів, загальна ідентичність, довіра

Введение: антиядерная и антирадиационная консолидация как ресурс миротворчества

В статье акцент делается на консолидацию усилий противоборствующих сторон вокруг одних угроз для сдерживания других угроз. Например, угроза эскалации Абхазского конфликта – представлена как проблема, а ядерные и радиационные угрозы – как ресурс для урегулирования.

Важным является то, что стороны, втянутые в конфликт, настолько им увлечены, что не обращают внимания на то, что они имеют общие угрозы. С другой стороны, понимание общей угрозы может сконцентрировать их усилия и сменить установку с конфронтации на сотрудничество по ликвидации или уменьшению общих угроз. Ситуация с пандемией, вызванной распространением в мире вируса COVID-19, в 2020 году наглядно показала, что стороны, вовлеченные в конфликты, начали оказывать друг другу помощь.

Подобный опыт, полученный в случае достижения успеха конфликтующими сторонами, может повлиять на позитивную трансформацию самого конфликта.

Таким образом, можно предположить, что обеспечение перманентной «занятости» сторон конфликта процессом ликвидации разносторонних угроз общего характера может усиливать уровень доверия между ними.

Более того, на определенном этапе у них может появиться общее сопереживание за те – психологические, физические или экономические потери, которые они уже понесли во время активной фазы конфронтации, а также от того, что не могли порознь противостоять этим общим угрозам. Этот феномен описан у нас в статье «Памятники скорби: инструменты для укоренения конфликтов и миростроительства на примере постсоветской Грузии» [50].

Согласно данному подходу, ядерные и радиационные угрозы могут сыграть позитивную роль в деле урегулирования конфликтов. Это вполне осознаваемые общие угрозы, которые могут содействовать сближению сторон, находящихся в конфронтации. Несмотря на то, что они не рассматриваются сторонами как угрозы первой степени, они с определенной частотой присутствуют в дискурсе.

www.grani.org.ua

Политика сближения зависит от уровня осознания этих угроз. А уровень их осознания напрямую зависит от того, насколько развита в том или в ином обществе политика информирования общественности о ядерных и радиационных угрозах. Это зависит от существования соответствующих государственных структур, а также от гражданских организаций, работающих в этой сфере и не допускающих либо бездействие, либо распространение лживой информации со стороны государственных учреждений. Проводниками подобной политики являются прежде всего группы гражданских активистов. К сожалению, ни на локальном, ни на национальном, ни на региональном уровне подобная активность не наблюдается.

Важным также является уровень межгосударственного сотрудничества, уровень интегрированности страны в соответствующие международные организации, а также существование региональных структур, объединяющих усилия на уровне нескольких государств региона. По мнению независимых экспертов, на Кавказе в целом данная культура безопасности развита не в достаточной степени, в том числе и из-за военно-политических конфликтов.

«Антиядерная волна» мобилизации гражданских организаций на международном уровне ушла с окончанием «холодной войны». Сегодня эти угрозы вновь возросли, но это ни коим образом не отражается на росте гражданского сопротивления. Таким образом, данная проблема имеет международный характер и требует серьезной ревизии.

Важным является именно информационно-психологическое измерение данной проблематики. Здесь необходимо четко разделить угрозы реальные и угрозы мнимые. Пропаганда мнимых угроз, даже в благих целях не может иметь серьезного основания для построения систем сотрудничества. Практика использования лжи может иметь лишь незначительный успех в оперативной или в тактической ситуации. При этом вред от нее очевиден, так как он не укрепляет, а подрывает доверие.

Поэтому при планировании стратегических программ для восстановления доверия и развития сотрудничества сторон, разделен-

ных в результате конфликта, необходимо опираться на достоверную информацию.

Таким образом, объектом нашего внимания в рамках настоящего исследования является информация о ядерных и радиационных угрозах для Абхазского конфликтного сообщества, объединяющего всех участников данного политического кризиса на локальном и международном уровнях.

Наша задача, с одной стороны, – показать, что данная проблема существенна и значима, а с другой стороны, то, что она может быть использована в процессе моделирования миротворческого процесса.

Исторически роль Грузии и, в частности Абхазии, в вопросе международного ядерного противостояния является весьма значимой. Прежде всего это касается двух исторических фигур, бывших лидеров СССР – Иосифа Сталина и Лаврентия Берии, которые являлись выходцами из Грузии. Является символическим, что Абхазия являлась после Второй Мировой войны, по инициативе Лаврентия Берия, одним из самых важных в мире центров по разработке и изготовлению ядерного и термоядерного оружия. В лабораториях работали пленные элитарные немецкие ученые-ядерщики [20].

Были подготовлены местные кадры и создана инфраструктура, в том числе Сухумский физико-технический институт, который после Абхазского противостояния распался на две части. Одна часть продолжает существовать на территории Абхазии [12], а изгнанные из Абхазии ученые создали в Тбилиси параллельную структуру. Им удалось, в отличие от других научных учреждений в Грузии, успешно пройти постсоветскую «школу выживания» [46].

В 1969 году в Грузии был запущен Мцхетский научно-исследовательский реактор, который просуществовал 30 лет. Сегодня этот уникальный объект, обслуживавший в том числе и развитие советской космической промышленности, находится в плачевном состоянии.

Оценка ядерных, радиационных и информационно-психологических угроз и их значимости для абхазского конфликтного сообщества

Угрозы, которые мы рассматриваем в данной статье, можно разделить на прямые и косвенные. К прямым относятся угрозы ядерного удара [48] и радиационного облучения [49]. К косвенным относятся угрозы, связанные с психологическим состоянием человека и общества.

Ядерные угрозы военного характера

Ядерные угрозы можно разложить на две основные категории – военные угрозы и угрозы, связанные с использованием ядерных объектов (главным образом – энергетических). Эскалация геополитических конфликтов между старыми и новыми центрами сил создает условия для дополнительного беспокойства данной проблематикой, в том числе и в Черноморско-Каспийском бассейне. Особенно это касается причерноморских территорий Украины и Грузии, на которых РФ в одностороннем порядке размещает свои военные базы и объекты.

В случае установки российских ядерных боеголовок эти территории могут стать объектом превентивного удара со стороны НАТО, а население окружающего пространства может стать жертвой подобного исхода.

Установка ядерных боеголовок в Абхазии и в Цхинвали весьма вероятно по той причине, что в Грузии в советское время они хранились в Вазиани (Восточная Грузия), а также в Копитнари (Западная Грузия). Можно предположить, что это вполне может быть частью и нынешней (или будущей) военной стратегии, декларирующей восстановление Россией мощи бывшего СССР [2].

С этой точки зрения весьма интересна политика РФ в Крыму. Согласно наблюдениям экспертов, «взяты под контроль и восстанавливаются базы хранения и обслуживания ядерного оружия на территории Крымского полуострова, сохранившиеся со времен СССР» [21].

Тактика РФ на Северном Причерноморье предполагает как минимум – подготовку инфраструктуры для их размещения.

Исходя из этого, можно рассматривать два типа угроз – возможный ядерный удар по этим объектам либо случайная или направленная (посредством кибератаки) аварийная ситуация.

Подобная угроза существует и на суше, и на море, и в воздухе. Другая проблема – существование угроз при транспортировке действующих или вышедших из строя ядерных установок и их утилизации. Естественно, не меньшую угрозу будут нести и ответные меры НАТО по наращиванию своего ядерного потенциала в данном регионе.

В данный момент времени, согласно международным договоренностям, атомные подводные лодки в Черном Море не присутствуют [15]. Несмотря на это, на данный момент Черное море не имеет статуса «зоны, свободной от ядерного оружия». На международном уровне понятие и основные положения зоны, свободной от ядерного оружия были закреплены в Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 3472 от 1975 года. Создание таких зон, согласно Резолюции, было направлено на поддержку процесса ядерного нераспространения и консолидации усилий международного сообщества в процессе достижения мира и безопасности [47]. На сегодняшний день заключено пять договоров о таких региональных зонах – Латинская Америка в Карибском бассейне, Южная часть Тихого океана, Юго-Восточная Азия, Африка, Центральная Азия [19]. Существуют также еще три зоны, свободные от ядерного оружия: Антарктика, морское дно и космос. В настоящее время рассматриваются предложения о создании зон, свободных от ядерного оружия, в Центральной Европе и Южной Азии, а также о создании зоны, свободной от оружия массового поражения на Ближнем Востоке.

В свое время намерения «на превращение Черного моря в безъядерную зону, зону мира и сотрудничества» были закреплены в статье 12 Соглашении между Российской Федерацией и Украиной о принципах формирования ВМФ России и ВМС Украины от 1999 года [36]. РФ обязывалась не иметь ядерных вооружений на территории Украины. 2.04.2014 г. РФ денонсировала эти соглашения.

Механизм защиты Черного моря от ядерных материалов также представлен в Конвенции о защите Черного моря от загрязнения (26.02.93) [23], подписанной 6 причерноморскими странами (Грузией, Украиной, Росси-

ей, Турцией, Болгарией, Румынией).

Примечательно, что намерения об объявлении Черного моря безъядерной зоной звучали в свое время со стороны российских правозащитников [15] и военных экспертов [29].

В данном контексте Абхазия представляет зону особого интереса, так как дело может касаться Очамчирского порта, который сегодня находится в распоряжении ФСБ РФ и может быть использован в интересах подводного флота. Во время Второй Мировой Войны здесь существовала специальная система укрытия и ремонта подводного флота СССР.

Данный порт и сегодня является объектом тройного назначения – (система пограничной службы; незаконные торговые операции, проводимые совместно со страной НАТО – Турцией; обновленная инфраструктура для обслуживания подводных лодок).

В случае, если РФ использует в Черном Море атомные подводные лодки, то угрозы возрастают в разы. Атомная подводная лодка может иметь как проблемы, связанные с изначальным взрывом атомной энергетической установки, так и проблемы, связанные со взрывом атомного боезаряда. В любом случае мы получаем двойной взрыв.

Ядерные боезаряды могут быть также и на обыкновенных подводных и надводных судах.

В порту Очамчире и недалеко от него в Потти произошли две аварии подлодок (в 1943 и в 1945 гг.) [24]. В общей сложности известно о 11 авариях на американских (2), советских (5) и российских (4) атомных подводных лодках, в результате которых 9 случаев завершились затоплением военных субмарин [9; 11; 18; 22; 30; 38; 52; 53].

Атомные лодки могут быть объектом атаки противника. Например, немецкая авиация не без успеха атаковала советские подлодки в период Второй Мировой Войны. Порт Очамчире именно был уникален тем, что он позволял укрывать подводные лодки от авиации противника.

Активность немецких подводных лодок во время Второй Мировой Войны, в районе Черноморского побережья Грузии также была весьма высокой и продуктивной [28]. В аква-

тории Кавказского побережья были потоплены или повреждены многие советские суда разного типа и водоизмещения.

Ядерные угрозы «мирного» характера

Ядерные угрозы для Абхазии, Грузии и Кавказа берут начало в эпоху СССР. Строительство ядерных объектов было одним из направлений военной, политической и экономической деятельности. Соответственно, эксплуатация этих объектов не обходилась без чрезвычайных ситуаций, аварий и крупных катастроф. Первая признанная в СССР крупная авария – Кыштымская трагедия, которая произошла в Челябинске-40, на химическом заводе «Маяк» 29 сентября 1957 года. В зону загрязнения попали 270 000 человек. В общей сложности на территории бывшего СССР произошло 11 крупных аварий и катастроф. Если говорить о Кавказе, то здесь также имели место внештатные ситуации, в частности, пожар на Армянской АЭС в 1982 году. Этот пожар не был отнесен к разряду крупных аварий, однако от общественности скрыли информацию о реальных жертвах и угрозах, в том числе и для Грузии [37].

В целом нам мало известна информация о том, как влияли аварии в СССР, Канаде, США, Японии, Великобритании, Дании, Чехословакии, Испании, Германии на жителей планеты, а в частности Кавказа. То же самое касается проводимых по всему миру испытательных или показательных ядерных взрывов. Данные об этих исследованиях – мало доступны. На сегодняшний день обстановка в контексте ядерных и радиационных угроз намного более сложная и опасная, так как возросло количество ядерных объектов, а также технологий, использующих радиоактивные изотопы.

Грузия в 1986 году стала одной из жертв Чернобыльской катастрофы. Согласно данным радиологов Грузии, на пятый день после катастрофы радиационная пыль проникла в Западную Грузию с юга. Дальнейшее ее продвижение по суше было остановлено благодаря дождям, которые смыли определенную часть радиоактивной пыли в Черное море. Самый высокий уровень радиации в те дни был зафиксирован на территории Абхазии. В то время радиологами был проведен учет мест с радиоактивным загрязнением, на основе чего

были составлены карты [14].

По данным экс-министра безопасности Абхазии, генерала Левана Кикнадзе, после аварии на Чернобыльской атомной электростанции и выпадения осадков в ряде районов Абхазии были отмечены зоны довольно сильного радиоактивного заражения (Новый Афон, Пицунда). Эта информация в то время была засекречена. Для ликвидации мест заражения была создана комиссия, в которую входили специалисты СФТИ. В этих местах был снят слой радиоактивной почвы, которую поместили в могильник, расположенный в Агудзерской зоне Сухумского физико-технического института. Оттуда ее должны были вывезти в Россию, что тогда осуществить не удалось.

Фактическими жертвами Чернобыля в Абхазии были не только местные жители, но и приезжавшие сюда на отдых миллионные армии отдыхающих. Радиационная пыль была не единственным источником радиации в Грузии. В разных городах Грузии появились беженцы (временные переселенцы) из Чернобыля. Они компактно жили на туристических базах. В Грузию целыми партиями поступали грузы, облученные радиацией. Так, по словам специалиста по радиационной безопасности, руководителя кладбища радиоактивных отходов – В. Г. Русецкого, их группе удалось остановить радиоактивный груз на железнодорожной станции города Гори. Это был целый эшелон замороженной говядины, которую везли не для захоронения, а для того, чтобы её ел народ Грузии и гости со всего СССР.

Никому не известно, в каком количестве не удалось задержать попадание радиоактивных грузов и, в частности, пищевых продуктов на территорию Грузии. Зараженные радиацией пищевые продукты распространялись по всей территории СССР и со стороны Грузии. В частности, произошло распространение пострадавшего от радиации грузинского чая. В особенности, он распространялся в малых и в средних городах СССР [39].

До сегодняшнего дня урон, нанесенный Грузии от Чернобыля, никем не был оценен. Председатель парламентского комитета Грузии по вопросам здравоохранения Отар Тоидзе обращает внимание на тот факт, что до сих

пор нет официальных исследований о том, как последствия трагедии в Чернобыле сказались на экологии Грузии и на здоровье её жителей [40].

Согласно информации Союза чернобыльцев Грузии, в общей сложности в Припять из Грузии были отправлены более 2000 человека (по другим данным – около 3000). В основном это были военные, но были также гражданские летчики, медсестры, журналисты, студенты вузов. Эти люди пострадали в разной степени. Документы многих из них, подтверждающие их участие в ликвидации, были утеряны, соответственно, сегодня выжившие имеют проблемы с получением медицинской помощи на льготных условиях и социальных пособий.

Спустя несколько лет после катастрофы лица, пострадавшие от ее последствий и оставшиеся один на один со своими многочисленными проблемами, стали создавать организации на постсоветском пространстве. В Грузии зарегистрированы «Союз чернобыльцев Грузии», возглавляемый Важой Чадунели, «Союз чернобыльцев Западной Грузии», действующий под руководством Джамбула Джикия. Еще одна организация «Инвалиды Чернобыля в Абхазии» была создана в 2004 году в Сухум/и. Задачи, которые пытаются решить эти организации, во многом схожи – сохранение памяти о людях, пострадавших в результате облучения, защита социальных прав, в частности льгот на специальное медицинское обслуживание, получение лекарств. Вместе с тем надо отметить, что связи между ними (под воздействием политического конфликта) крайне слабые.

Несмотря на некоторые попытки международной консолидации усилий для превенции подобных аварий, 25 лет спустя после Чернобыльской катастрофы, события 11 марта 2011 года на атомном объекте в Фукусима-1 (Япония), еще раз поставили под вопрос необходимость поиска новых и более безопасных для Человечества источников энергии.

Однако опасность для всего региона Кавказа продолжает нарастать. На юге России с 2001 года постепенно вводятся в эксплуатацию 4 энергоблока Ростовской АЭС [35].

Строительство Синопской атомной стан-

ции, на Черноморском побережье Турции, на данный момент приостановлено, в связи с резко возросшими затратами, вызванными необходимостью включения дополнительных мер безопасности, после трагедии на Фукусиме [44].

Особую угрозу для международной безопасности представляет из себя Армянская атомная электростанция и находящееся на ее территории хранилище сухих и жидких радиоактивных отходов. На строительство планируемого нового объекта необходимо до 5 млрд долларов, 300 млн дол затрачивается сегодня на продления срока ее эксплуатации [16]. При этом она покрывает по разным данным всего 30–50 % расходов электроэнергии Армении [17]. Серьезную угрозу представляет ввоз радиоактивного топлива и вывоз отходов.

Еще в советские годы планировалось строительство атомной электростанции и в Азербайджане, но после Чернобыльской катастрофы, а также распада Советского союза эти идеи не были осуществлены. В 2007 году дискуссии по строительству АЭС возобновились вплоть до того, что Азербайджан получил согласие от МАГАТЭ на строительство первого ядерно-исследовательского реактора. В 2014 году по распоряжению Президента страны И. Алиева на базе Министерства связи и высоких технологий было создано ЗАО «Национальный центр ядерных исследований», которое должно отвечать за возобновление строительства атомных объектов в Азербайджане [1]. Планы эти до сих пор не получили практического воплощения, но очевидно, что их обсуждение будет продолжаться. В конце 2019 года РОСАТОМ, опираясь на предложение Путина Алиеву, сделанного в рамках заседания Дискуссионного клуба «Валдай», предложил Азербайджану свою поддержку в строительстве АЭС большой мощности [5].

Эта инициатива увеличивает угрозы для Кавказского региона и окружающего пространства и требует незамедлительной оценки и реагирования.

Имеет страна атомную энергетику или не имеет, руководство страны и ее интеллектуальная элита должны четко определить свою политику по всей совокупности вопросов, связанных с атомной энергетикой. К сожа-

лению, Грузия подобной политики не имеет. Она потеряла в этой сфере лидерства, которым обладала как в сфере исследований и подготовки кадров, так и в сфере производства. По нашей инициативе в 2007 году была создана государственная комиссия по данному вопросу, которая прекратила существование, не проведя ни одного заседания.

Ни одна из стран Южного Кавказа в одиночку, без внешней помощи, реактор построить и его безопасно эксплуатировать не сможет. Принимая во внимание, что ядерная безопасность является понятием системным, необходимо развитие сотрудничества в этой сфере на региональном и международном уровнях. В рамках проведенных исследований нами создан подход, позволяющий уменьшить угрозы со стороны ядерных объектов. Это – интернационализация этих объектов. В нашем случае речь идет о проведении общей Кавказской политики по ядерной энергетике и создании объектов с участием сторон, находящихся в конфронтации. Это уменьшает как минимум угрозы атаки этих объектов со стороны противника, включая – террористические атаки.

Радиационные угрозы: Абхазия, Грузия в контексте криминальных и террористических угроз, связанных с радиоактивными материалами и отходами

Для того чтобы показать, насколько проблема радиоактивных материалов реально представлена в Грузии и какие она несет угрозы, нами был проведен анализ СМИ с 1997-го, по 2019 гг. [4; 6; 7; 8; 13; 32; 33; 51]. Анализ показывает, что за этот период в средствах массовой информации, зафиксировано более 40 различного типа случаев, связанных с радиоактивными веществами. По большей части это намеренные хищения и транспортировка через территорию Грузии радиоактивных веществ, но есть случаи, когда жертвы не были осведомлены о том, с насколько опасным веществом они взаимодействуют. География инцидентов и происхождения материалов (в установленных случаях) также довольно обширна и включает Сухуми, Тбилиси, Батуми, Кобулет, Зугдиди, Самтредиа, Бетания, Садахло, Агаиани. Среди объектов происхождения материалов (в установленных

случаях) фигурируют Физико-Технологический Институт в Абхазии, Мецморская АЭС, временное хранилище на бывшем атомном реакторе во Мцхета, бывшая российская военная база в селении Вазиани.

Анализ СМИ показал картину тех инцидентов, которые были предотвращены, но не показал те случаи, которые нами не зафиксированы или вообще были успешными для криминальных группировок или отдельных нарушителей. Следовательно, реальная угроза требует дополнительных и системных оценок.

Не исключено участие в данном процессе и международных террористических организаций, заинтересованных в создании «грязных бомб» [42].

Данная тематика стала орудием информационного противостояния в СМИ.

Абхазскими сепаратистскими СМИ распространялась информация о неудавшейся попытке применения Грузией против Абхазии «ядерного оружия» [2].

А по мнению журналиста из Абхазии, главного редактора газеты «Чегемская правда» Инала Хашига, грузинская сторона использует тему радиоактивных отходов в пропагандистских целях и преувеличивает масштабы проблемы. По данным И. Хашига, благодаря поддержке рожденного в Абхазии российского политика Сергея Кириенко, который являлся (до 2016 года) руководителем АТОМПРОМА, радиоактивные отходы и химические вещества с территории Абхазии были вывезены в 2008 году [27].

Действительно, с 2008 по 2010 гг., инцидентов, напрямую связанных с Абхазией, мы в СМИ не зафиксировали. Однако, с 2012 года проблема вновь появляется.

Подобный информационный фон негативно влияет на конфликтное сообщество и существует необходимость заполнения информационного пространства новыми и позитивными информационными потоками касающимися данной проблематики.

Территория Абхазии была усеяна очагами радиации разного рода.

По мнению петербургских экспертов, которые в 2005 году проводили замеры радиационного фона в Абхазии, город Гудаута

оказался самым радиоактивно загрязненным (после Чернобыльской зоны) местом всего бывшего СССР [25].

Одной из самых опасных зон, был Сухумский обезьяний питомник. Там проводились эксперименты над обезьянами, в том числе, связанные с их искусственным осеменением друг с другом, а также с человеком. Позже обезьян облучали, а их трупы вывозили на специальное кладбище радиоактивных отходов в Восточной Грузии. Какова радиационная обстановка в питомнике и насколько она безопасна сегодня, достаточной и достоверной информации нет. Нет информации и о том, продолжают или нет эксперименты с облучением приматов и в каком состоянии находится существующий там мощный источник облучения.

Особой проблемой являются угрозы, связанные с хранением радиоактивных веществ и отходов, а также проблем контрабанды и террористических угроз, связанных с этим.

Угрозы с воздуха

Это касается и радиоактивных угроз, связанных с внешними катастрофами, например, такими как облако рутения-106, возникшее в 2017 году в виду аварии объекта «Маяк» в Челябинской области (РФ) (необходимо отме-

тить, что этот «юбилейный» выброс произошел ровно 60 лет спустя после первой аварии в Челябинске) [3]. Проблемой также являются воздушные перевозки опасных грузов над территорией Грузии и Кавказа в целом.

Информационно-психологические угрозы и их жертвы

Скрытие достоверной информации о взрыве на ядерном реакторе в Чернобыле (26.04.1986 г.) и об угрозе облучения, привели к мучительной смерти от онкологических заболеваний до сих пор неизвестного количества граждан СССР. Речь идет о радиоактивном загрязнении огромных территорий Европы (200 600 кв. км).

Власти СССР совершили Преступление против человечности. От населения страны и международного сообщества была скрыта информация об угрозе радиоактивного облучения, зараженным молоком, мясом и другими продуктами обеспечивались миллионы граждан по всей стране. Количественные и качественные характеристики жертв были скрыты. Мотивы скрытия информации можно рассматривать как политические, идеологические и экономические. Данные о жертвах рознятся в тысячи раз (см. таблицу №1).

И они не ограничиваются странами бывшего СССР.

Таблица 1

Данные о жертвах Чернобыльской катастрофы из разных источников

Источник	Данные
Официальные данные СССР (1986)	31 человек
ВОЗ/МАГАТЕ/ПРООН (2005)	до 4000 человек
Гринпис [45]	десятки тысяч человек
Чернобыльский союз (2016) [41]	всего погибли и умерли от болезней до 60 тысяч ликвидаторов 165 тысяч стали инвалидами

Несмотря на попытки скрытия информации и агрессии против собственных граждан, миф о могуществе СССР рухнул, население советской империи еще раз и наглядно убедилось в том, что государство, созданное для обороны их интересов, пронизано ложью и

создает обществу реальную угрозу. Коммунистическая Партия, вывела на парад в праздник 1 Мая – Дня Трудящихся – своих граждан, включая детей. Даже своих детей.

«...1 мая Украина как ни в чем не бывало торжественно отмечала День международной

солидарности трудящихся. На Крещатике на центральной трибуне собралось все политическое руководство республики. Первый секретарь ЦК Владимир Васильевич Щербицкий привел с собой внука, чтобы показать всем, что обстановка нормальная...» [26].

И это для того, чтобы показать геополитическим противникам, что в СССР все в порядке. Люди пострадали не только от радиации. Они массово стали жертвами психологического насилия в форме обмана со стороны собственного государства. Интересы их семей были игнорированы. От них была скрыта информация об угрозах. Их фактически обманули. Они осознали свою незащищенность и беспомощность.

Ученые разделяют жертв Чернобыля на: жертв радиоактивного облучения и жертв психологического воздействия. В одном из научных докладов, подготовленных для ООН, мы обнаружили следующее:

«45. ... Однако в случае чернобыльской аварии известны масштабные эффекты, не связанные с дозой излучения. К ним относятся последствия, связанные с беспокойством относительно будущего и угнетенным состоянием... [U3]. 46. На Чернобыльском форуме [W5] был сделан вывод о том, что, в отличие от контрольных групп, среди групп населения, подвергшихся облучению, отмечались симптомы стресса, повышенные уровни депрессии и беспокойства (в том числе симптомы посттравматического стресса), а также физические симптомы, необъяснимые с точки зрения медицины. В большинстве случаев эти условия были субклиническими и не удовлетворяли критериям их классификации в качестве психических расстройств. Однако такие субклинические симптомы оказывали большое влияние на поведение, например, на диету, курение, употребление алкоголя и другие факторы, связанные с образом жизни.

Экспертная группа «Здоровье» Чернобыльского форума пришла к заключению, что она не могла с определенностью разделить причины такого рода эффектов между боязнью радиации, проблемами, связанными с недоверием к государству, недостаточным информированием, распадом Советского Союза, экономическими проблемами и другими

факторами. Тем не менее очевидно, что значительная часть последствий может объясняться чернобыльской аварией, если не непосредственно радиационным воздействием» [31].

Как мы видим из текста, психологическая травма состоит из нескольких компонент, одна из них – недоверие к собственному государству.

Ложь, исходящая из центральных структур власти, дорого обошлась советской системе. Страна, готовящаяся десятки лет для отражения ядерной угрозы и затрачивающая на это миллиарды, оказалась неспособной к адекватным действиям по ликвидации аварии на Чернобыльской АЭС. Всего лишь через 5 лет после Чернобыльской катастрофы, 26 декабря 1991 года это государство прекратило своё существование. Власть в СССР полностью потеряла доверие народа и нелегитимный коммунистический режим рухнул. Можно с полной уверенностью заявить, что политика руководства СССР после аварии сыграла большую роль в уничтожении Советской империи, чем сам чернобыльский взрыв.

Чернобыльская катастрофа показала возможную связь распада политической системы с психологической травмой, которую пережил обманутый собственным руководством народ СССР.

Фрагмент модели миротворческого процесса – измерение ядерной и радиационной безопасности

На основании выше перечисленных угроз, можно предположить, что возможно создание соответствующей междисциплинарной группы экспертов, которые смогли бы создать на основании представленной нам «провокации» более компетентную карту данных угроз для того, чтобы организовать соответствующий международный процесс по их превенции. В частности, создание международных групп экспертов для:

- Определения рисков и угроз, исходящих из политики сохранения или развития атомной энергетики в регионе Южного Кавказа (в радиусе 1000 км от условного центра – Тбилиси). Выявление текущих тенденций развития атомной энергетики в регионе Южного Кавказа и определение возможных мо-

делей регионального сотрудничества в этой сфере. Исследование перспектив формирования общего подхода и программы по использованию атомной энергии на Кавказе с участием различных региональных и нерезидентных игроков. Внедрение разработанного нами подхода – интернационализации ядерных объектов (энергетическая дипломатия).

- Проведение оценки ущерба с интеграцией в исследовательский процесс всех сторон представляет собой инициативу для совместной работы ученых, представляющих общества, разделенные в результате Абхазского конфликта. В частности, инициаторами проекта могут выступить представители разделенного войной Сухумского физико-технического института (научная дипломатия).

- Развитие межвузовского сотрудничества между разделенными университетами (университетская дипломатия).

- Создание Кавказского форума жертв радиации и оказание помощи пострадавшим семьям, информирование общественности об существующих угрозах (гуманитарная дипломатия).

- По созданию общих подходов и многоуровневой системы ядерной и радиационной безопасности, как важнейшей компоненты концепции Кавказского и Черноморско-Каспийского сообщества безопасности. Создание нового формата сотрудничества в сфере ядерной и радиационной безопасности и объявление Кавказа и Черноморско-Каспийского бассейна безъядерной зоной (зеленая дипломатия).

- Создание на бывшем ядерном реакторе во Мцхета – Международного исследовательского центра по предупреждению ядерных и радиационных угроз и соответствующего музея ядерных и радиационных катастроф. Центр может содействовать международным переговорным процессам. Является весьма символическим, что после создания данного реактора, его называли «Мирным реактором». 21.11.2019 года исполнилось 60 лет со дня его открытия. Он проработал 30 лет.

Основными проводниками данных инициатив могут стать: де-факто власти в Абхазии и Верховный Совет Абхазии в изгнании.

Это политические системы, которые обременены сегодня весьма низким уровнем легитимности относительно всей Абхазии. Их влияние на принятие решений международного характера может и казаться незначительным, однако их совместное предложение будет иметь не только символическое значение.

Реализация данного проекта может позитивно сказаться на урегулировании как локальных, так и международных конфликтов.

Заключение

В данной статье мы предложили практический план реализации Теории сообществ безопасности Карла Дойча, адаптировав их для Абхазского конфликтного сообщества, объединяющего всех участников данного политического кризиса. Разработанная нами Концепция Осознания Системы Общих Угроз (КОСОУ) подкрепляет Теорию Карла Дойча посредством усиления общей идентичности участников конфликта со статусом потенциальной жертвы. До сегодняшнего дня эта техника не была использована в миротворческом процессе. Множество проектов, направленных на восстановление доверия имели незначительный успех, так как не учитывалась в достаточной степени компонента идентичности. Данный подход определяет «пучок целей» для лиц, принимающих решения и это – «пучок двойного назначения». Он решает конкретную задачу по усилению мер по безопасности всех членов конфликтного сообщества, а также косвенно влияет на восстановление доверия и выход из политического кризиса. С этой точки зрения крайне важным ресурсом является также Теория Коммуникаций Карла Дойча. Хотя она направлена не столько на результат, сколько на процесс принятия решения, тем не менее, она может ориентировать политиков на взаимовыгодный миротворческий процесс, ориентированный на взаимный выигрыш, а не на победу, за счет противной стороны.

Данная работа имеет особую ценность для международных организаций, для которых Концепция Осознания Общих Угроз создаёт условия для моделирования и реализации нового кластера миротворческих инициатив.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Атомная электростанция в Азербайджане: необходимость или создание имиджа? URL: <https://minval.az/news/71038>.
2. Абхазия заявляет о том, что Грузия планировала нанести ядерный удар. 2008. URL: https://www.zhitomir.info/news_23968.html.
3. Берг Евгений. Росгидромет признал тысячекратное превышение уровня рутения-106 в Челябинской области. Месяц назад о возможной аварии говорили в Европе. 22.11.2017. *Meduza*. URL: <https://meduza.io/feature/2017/11/21/rosgidromet-priznal-tysyachekratnoe-prevyshenie-urovnya-ruteniya-106-v-chelyabinskoy-oblasti-mesyats-nazad-o-vozmozhno-avarii-govorili-v-evrope>.
4. В Турции пойманы граждане Грузии с радиоактивными материалами. 2015. URL: <http://www.atomic-energy.ru/news/2015/06/25/57940>.
5. Вопрос строительства Россией в Азербайджане атомной электростанции изучается – министр. URL: <https://az.sputniknews.ru/tech/20191009/421981194/azerbaijan-stroitelstvo-atomnoj-jelektrostantsii.html>.
6. В Абхазии недовольны заявлением президента Грузии о контрабанде радиоактивных веществ. 2017. URL: <https://sova.news/2017/02/22/de-fakto-mid-abhazii/>.
7. В Грузии пытались продать уран. 13.03.2019. URL: <https://ru.euronews.com/2019/03/13/georgia-uranium>.
8. Гражданин Армении задержан в Грузии за провоз ядерных материалов. 15.07.2019. URL: <https://www.apsny.ge/2019/mil/1563226616.php>.
9. Гибель атомной подводной лодки «К-8». Справка. 2010. URL: <https://ria.ru/20100408/219096903.html>.
10. Гибель атомной подводной лодки «Курск». 2019. URL: <https://ria.ru/20190812/1557340444.html>.
11. Крупные аварии на советских и российских подводных лодках. 2019. URL: <https://www.rbc.ru/photoreport/02/07/2019/5d1b64a29a7947dea2abcb64>.
12. Государственное Научно-производственное объединение «Сухумский физико-технический институт» (ГНПО «СФТИ»). URL: <http://gnpo-sfti.narod.ru/>.
13. Грузия должна взять на себя охрану ядерных объектов Армении! 2019. URL: <https://kavkazplus.com/news.php?id=25765#.Xe0HaugzbIV>.
14. Грузия и Чернобыль: формула крови. 2016. URL: <https://sputnik-georgia.ru/interview/20160426/231328010.html>.
15. Демонстранты в Новороссийске будут требовать безъядерного статуса Черного моря. *Кавказский Узел*. 2009. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/160779/>.
16. Есаянц А. ГОЭРЛО по-армянски: когда начнется грандиозная стройка новой АЭС – предположение эксперта. 17.07.2019. URL: <https://ru.armeniasputnik.am/economy/20190717/19658765/GOERLO-po-armyanski-kogda-nachnetsya-grandioznaaya-stroyka-novoy-AES---predpolozhenie-eksperta.html>.
17. Зарафян И. Атомная энергетика в Армении: риски, ответственность и безопасность, Отчет проекта «Навстречу энергетической парадигме на Южном Кавказе», суб-грант НПО «Зеленая альтернатива» (Грузия), донос – Brot für die Welt Protestant Development Service (Германия). URL: <https://www.ecolur.org/files/uploads/pdf/ANPP,%20EcoLur10112017/briefpolicyrusnew.pdf>.
18. Затопленную в Карском море АПЛ «К-27» могут поднять в 2022 году. 2017. URL: <https://tass.ru/armiya-i-oprk/4344095>.
19. Зоны, свободные от ядерного оружия. URL: <https://www.iaea.org/ru/temy/zony-svobodnye-ot-yadernogo-oruzhiya>.
20. Когда изобрели атомную бомбу в СССР. Кто придумал атомную бомбу. URL: <https://hanyndra.ru/molodaya-semya/kogda-izobrel-i-atomnyu-bombu-v-sssr-kto-privdumal-atomnyu-bombu.html>.
21. Клименко А. Военно-морское присутствие НАТО в Черном море и милитаризация Крыма. URL: <https://www.mfa.ua.org/publications/voenno-morskoe-prysutstvye-nato-v-chernom-more-y-mylytaryzatsiya-kryma>.
22. К-219: 30 ядерных боеголовок лежат в Атлантике 30 лет, 30 лет назад в водах Атлантики произошла авария на АПЛ К-219. 2016. https://www.gazeta.ru/science/2016/10/03_a_10228655.shtml.
23. Конвенции о защите Черного моря от загрязнения. URL: http://www.businesseco.ru/BPravo/DocumShow_DocumID_55315.html.
24. Лукин М., Урбан К. Катастрофы под водой. Журнал «Коммерсантъ Власть». № 31. 08.08.2005. С. 59.
25. Ломидзе Иракли. В чем опасность для всей страны с неконтролируемой территории Абхазии? (на грузинском). Центр Большого Радиационного Загрязнения на территории Грузии. URL: <https://cutt.ly/ArcTNvO>.
26. Млечин Л. М. Горбачёв и Ельцин. Революция, реформы и контрреволюция. СПб.: Питер, 2012. 448 с.
27. Могильники радиоактивных отходов в Абхазии? 2010. URL: <https://www.ekhokavkaza.com/a/1934086.html>.
28. Нинов А. Действия немецких подводных лодок на восточном фронте. Немецкие подводные лодки во Второй мировой войне. *U-Boote.ru*. URL: http://www.u-boote.ru/operate/areal_e.html.
29. Подводный флот РФ. Не заслать ли нам гонца? 2014. URL: <https://militarypravda.ru/1213720-submarina/>.
30. Парню просто не повезло «Матрос "Подольска» погиб по чьей-то халатности. *Газета «Коммерсантъ»*. № 220. 24.11.2004. С. 5.
31. «Последствия облучения для здоровья человека в результате Чернобыльской аварии». Научное приложение Д к Докладу НКДАР ООН 2008 года Генеральной Ассамблеи ООН. Д. Психологическая травма и другие связанные с этим эффекты. С. 10.

32. Парфитт Том. Ядерный кошмар, Путин — молод и силен. *The Times*. 03.03.2004. URL: <https://inosmi.ru/world/20040303/208226.html>.
33. Попытка вывоза из Грузии «урана-235». 2001. URL: <https://neftegaz.ru/news/incidental/324157-popytka-vyvoza-iz-gruzii-urana-235/>.
34. Русецкий О., Дорохина О. Абхазька криза: від Концепції усвідомлення спільних загроз до побудови «Абхазької спільноти безпеки». *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 118–134.
35. Ростовская АЭС. URL: https://www.rosenergoatom.ru/stations_projects/sayt-rostovskoy-aes/.
36. Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о статусе и условиях пребывания Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины (прекратило действие). URL: <http://docs.cntd.ru/document/901737969>.
37. «Темная» авария 1982 года на Мецморской АЭС. 30.03.2018. URL: <https://www.lragir.am/ru/2018/03/30/61898/>.
38. «Ушла за минуты»: выжившие моряки рассказали о гибели АПЛ «Комсомолец». 2019. URL: <https://ria.ru/20190407/1552427815.html>.
39. Чайная история с географией. К 24-й годовщине аварии на ЧАЭС. 2010. URL: <https://echo.msk.ru/blog/echomsk/2415253-echo/>.
40. Что тогда там творилось! URL: <https://www.ekhokavkaza.com/a/16794745.html>.
41. 30 лет спустя: Украина вспоминает Чернобыльскую катастрофу. BBC news. Русская служба URL: https://www.bbc.com/russian/news/2016/04/160426_ukraine_chernobyl_30.
42. Backgrounder on Dirty Bombs. URL: <https://www.nrc.gov/reading-rm/doc-collections/fact-sheets/fs-dirty-bombs.html>.
43. Deutsch K. W. et al. Political community and the North Atlantic area: International Organization in the Light of Historical Experience. Princeton: Princeton University Press, 1957. 228 p.
44. Erdoğan: Sinop Nuclear Plant Project Halted. İstanbul. *BIA News Desk*. 27 June 2019. URL: <http://bianet.org/english/environment/209842-erdogan-sinop-nuclear-plant-project-halted>.
45. "Greenpeace rejects Chernobyl toll". 2006. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4917526.stm>.
46. Iliia Vekua Sukhumi Institute of Physics and Technology (SIPT). URL: <http://www.sipt.org.ge/ka/chvens-shesakheb/zogadi-informacia>.
47. Nuclear-Weapon-Free Zones. URL: <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/nwzf/>.
48. Nuclear attack, News and terrorism, communicating in a crises. A fact sheet from the National Academies and the U.S. Department of Homeland Security. URL: https://www.dhs.gov/xlibrary/assets/prep_nuclear_fact_sheet.pdf.
49. Radiation Exposure: Risks and Health Effects. URL: <https://www.uwhealth.org/health/topic/special/radiation-exposure-risks-and-health-effects/abl0600.html>.
50. Rusetsky A., Dorokhina O. Monuments of sorrow: tools for rooting conflicts and peacebuilding on the example of post-Soviet Georgia, under consideration for publishing in journal "Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe". 2020.
51. Three people arrested at Turkish border for chemical smuggling worth \$2.5 million. *Artvin-Doğan News Agency*. June 2015. URL: <http://www.hurriyetdailynews.com/three-people-arrested-at-turkish-border-for-chemical-smuggling-worth-25-million-84239>.
52. USS Thresher (SSN-593). URL: <https://www.history.navy.mil/browse-by-topic/ships/submarines/uss-thresher--ssn-593-.html>.
53. 50 Years Ago, Navy Sub USS Scorpion Sank with 99 Crewmen. URL: <https://www.military.com/daily-news/2018/05/28/navy-submarine-uss-scorpion-mysteriously-disappeared-50-years-ago.html>

REFERENCES

1. *Atomnaja jelektrostantsija v Azerbajdzhane: neobhodimost' ili sozdanie imidzha? [Nuclear power plant in Azerbaijan: need or image building?]*. Retrieved from <https://minval.az/news/71038> [in Russian].
2. *Abhazija zajavljaet o tom, chto Gruzija planirovala nanesti jadernyj udar [Abkhazia states that Georgia planned to launch a nuclear strike]*. (2008). Retrieved from https://www.zhitomir.info/news_23968.html.
3. Berg, E. (2017, November 22). Rosgidromet priznal tysjachekratnoe prevyshenie urovnja rutenija-106 v Cheljabinskoy oblasti. Mesjac nazad o vozmozhnoj avarii govorili v Evrope [Roshydromet recognized a thousand-fold excess of the level of ruthenium-106 in the Chelyabinsk region. A month ago, a possible accident was discussed in Europe]. *Meduza*. Retrieved from <https://meduza.io/feature/2017/11/21/rosgidromet-priznal-tysjachekratnoe-prevyshenie-urovnya-ruteniya-106-v-chelyabinskoy-oblasti-mesyats-nazad-o-vozmozhno-avarii-govorili-v-evrope> [in Russian].
4. *V Turcii pojmany grazhdane Gruzii s radioaktivnymi materialami [In Turkey Georgian citizens with radioactive materials were caught]*. (2015). <http://www.atomic-energy.ru/news/2015/06/25/57940> [in Russian].
5. *Vopros stroitel'stva Rossiej v Azerbajdzhane atomnoj jelektrostantsii izuchaetsja – ministr [The issue of building a nuclear power plant in Azerbaijan in Azerbaijan is being studied – the Minister]*. Retrieved from <https://az.sputniknews.ru/tech/20191009/421981194/azerbajdzhan-stroitelstvo-atomnoj-jelektrostantsii.html> [in Russian].
6. *V Abhazii nedovol'ny zajavleniem prezidenta Gruzii o kontrabande radioaktivnyh veshhestv [In Abkhazia, they are dissatisfied with the statement of the President of Georgia on the smuggling of radioactive substances]*. (2017). Retrieved

- from <https://sova.news/2017/02/22/de-fakto-mid-abhazii/> [in Russian].
7. *V Gruzii pytalys' prodat' uran [In Georgia, they tried to sell uranium]*. (2019, March 13). Retrieved from <https://ru.euronews.com/2019/03/13/georgia-uranium> [in Russian].
 8. *Grazhdanin Armenii zaderzhan v Gruzii za provoz jadernyh materialov [A citizen of Armenia was detained in Georgia for the transport of nuclear materials]*. (2019, July 15). Retrieved from <https://www.apsny.ge/2019/mil/1563226616.php> [in Russian].
 9. *Gibel' atomnoj podvodnoj lodki «K-8». Spravka [The death of the nuclear submarine "K-8". Reference]*. (2010). Retrieved from <https://ria.ru/20100408/219096903.html>,
 10. *Gibel' atomnoj podvodnoj lodki «Kursk» [The death of the nuclear submarine "Kursk"]*. (2019). Retrieved from <https://ria.ru/20190812/1557340444.html> [in Russian].
 11. *Krupnye avarii na sovetskikh i rossijskikh podvodnykh lodkah [Major accidents in Soviet and Russian submarines]*. (2019). Retrieved from <https://www.rbc.ru/photoreport/02/07/2019/5d1b64a29a7947dea2abcb64> [in Russian].
 12. Gosudarstvennoe Nauchno-proizvodstvennoe obedinenie «Suhumskij fiziko-tehnicheskij institut» (GNPO «SFTI»). Retrieved from <http://gnpo-sfti.narod.ru/> [in Russian].
 13. *Gruzija dolzhna vzjat' na sebja ohranu jadernyh ob'ektov Armenii! [Georgia must take on the protection of Armenia's nuclear facilities!]*. (2019). Retrieved from <https://kavkazplus.com/news.php?id=25765#.Xe0HaugzbIV> [in Russian].
 14. *Gruzija i Chernobyl': formula krovi [Georgia and Chernobyl: blood formula]*. (2016). Retrieved from <https://sputnik-georgia.ru/interview/20160426/231328010.html> [in Russian].
 15. *Demonstranty v Novorossijske budut trebovat' bezjadernogo statusa Chernogo morja [Demonstrators in Novorossiysk will demand a nuclear-free status of the Black Sea]*. (2009). *Kavkazskij Uzel – Caucasian Knot*. Retrieved from <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/160779/> [in Russian].
 16. Esajanc, A. (2019, July 17). *GOERLO po-armjanski: kogda nachnetsja grandioznaja strojka novoj AJeS – predpolozhenie jeksperta [GOERLO in Armenian: when the grandiose construction of a new nuclear power plant begins – expert's suggestion]*. Retrieved from <https://ru.armeniasputnik.am/economy/20190717/19658765/GOERLO-po-armjanski-kogda-nachnetsya-grandioznaya-strojka-novoy-AES---predpolozhenie-eksperta.html> [in Russian].
 17. Zarafjan, I. *Atomnaja jenergetika v Armenii: riski, otvetstvennost' i bezopasnost', Otchet proekta «Navstrechu jenergeticheskoy paradigme na Juzhnom Kavkaze», sub-grant NPO «Zelenaja al'ternativa» (Gruzija), donor – Brot für die Welt Protestant Development Service (Germanija) [Nuclear Energy in Armenia: Risks, Responsibility and Security, Project Report Towards an Energy Paradigm in the South Caucasus, Sub-grant of Green Alternative NGO (Georgia), Donor – Brot für die Welt Protestant Development Service (Germany)]*. Retrieved from <https://www.ecolor.org/files/uploads/pdf/ANPP,%20EcoLur10112017/briefpolicyrusnew.pdf> [in Russian].
 18. *Zatoplennuju v Karskom more APL «K-27» mogut podnjat' v 2022 godu [The K-27 nuclear submarines sunk in the Kara Sea may be lifted in 2022]*. Retrieved from <https://tass.ru/armiya-i-opk/4344095> [In Russian].
 19. *Zony, svobodnye ot jadernogo oruzhija [Nuclear-weapon-free zones]*. Retrieved from <https://www.iaea.org/ru/temy/zony-svobodnye-ot-yadernogo-oruzhiya> [in Russian].
 20. *Kogda izobrelili atomnuju bombu v SSSR. Kto pridumal atomnuju bombu [When they invented the atomic bomb in the USSR. Who invented the atomic bomb]*. Retrieved from <https://hanyndra.ru/molodaya-semya/kogda-izobrelili-atomnuyu-bombu-v-sssr-kto-pridumal-atomnuyu-bombu.html> [in Russian].
 21. *Klimenko, A. Voенno-morskoe prisutstvie NATO v Chernom more i militarizacija Kryma [NATO's naval presence in the Black Sea and the militarization of Crimea]*. Retrieved from <https://www.mfa.ua.org/publications/voенno-morskoe-prysutstvyje-nato-v-chernom-more-y-mylytaryzatsiya-kryma> [in Russian].
 22. *K-219: 30 jadernyh boegolovok lezhat v Atlantike 30 let, 30 let nazad v vodah Atlantiki proizoshla avarija na APL K-219 [K-219: 30 nuclear warheads lie in the Atlantic 30 years, 30 years ago, an accident on the K-219 nuclear submarine occurred in the waters of the Atlantic]*. (2016). Retrieved from https://www.gazeta.ru/science/2016/10/03_a_10228655.shtml [in Russian].
 23. *Konvencii o zashhite Chernogo morja ot zagryznenija [Convention for the Protection of the Black Sea from Pollution]*. Retrieved from http://www.businessco.ru/BPravo/DocumShow_DocumID_55315.html [in Russian].
 24. Lukin, M., & Urban, K. (2005, August 08). *Katastrofy pod vodoj. "Kommersant Vlast" – "Kommersant Power", 31, 59* [in Russian].
 25. Lomidze, I. (2019, December 3). *Centr Bol'shogo Radiacionnogo Zagryznenija na territorii Gruzii. V chem opasnost' dlja vsej strany s nekontroliruemoj territorii Abhazii? [What is the danger for the whole country from the uncontrolled territory of Abkhazia?]*. Retrieved from <https://cutt.ly/ArcTNvO> [in Georgian].
 26. Mlechin, L. M. (2012). *Gorbachjov i El'cin. Revoljucija, reformy i kontrrevoljucija [Gorbachev and Yeltsin. Revolution, reform and counter-revolution]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
 27. *Mogil'niki radioaktivnyh othodov v Abhazii? [Repositories of radioactive waste in Abkhazia?]*. (2010). Retrieved from <https://www.ekhokavkaza.com/a/1934086.html>
 28. Ninov, A. *Dejstvija nemeckij podvodnyh lodok na vostochnom fronte, Nemeckie podvodnye lodki vo Vtoroj mirovoj vojne [Actions of German submarines on the eastern front. German submarines in the second world war]*. *U-Boote.ru*. Retrieved from http://www.u-boote.ru/operate/areal_e.html [in Russian].
 29. *Podvodnyj flot RF. Ne zaslat' li nam gonca? [The submarine fleet of the Russian Federation. Could you send us a messenger?]*. (2014). Retrieved from <https://militarypravda.ru/1213720-submarina/> [in Russian].
 30. *Parnju prosto ne povezlo "Matros" Podol'ska" pogib po ch'ej-to halatnosti [The guy was simply unlucky "Sailor" Podolsk "died due to someone's negligence]*. (2004, November 24). *Gazeta "Kommersant", 220, 5* [in Russian].

31. «Posledstviya obluchenija dlja zdorov'ja cheloveka v rezul'tate Chernobyl'skoj avarii» [“Consequences of exposure on human health as a result of the Chernobyl accident”]. Nauchnoe prilozhenie D k Dokladu NKDAR OON 2008 goda General'noj Assamblei OON. Str. 10. D. Psihologicheskaja travma i drugie svjazannye s jetim jeffekty [in Russian].
32. Parfitt, T. (2004, March 3). Jadernyj koshmar, Putin — molod i silen [A nuclear nightmare, Putin is young and strong]. *The Times*. Retrieved from <https://inosmi.ru/world/20040303/208226.html> [in Russian].
33. Popytka vyvoza iz Gruzii «urana-235» [An attempt to export "uranium-235" from Georgia]. (2001). Retrieved from <https://neftegaz.ru/news/incidental/324157-popytka-vyvoza-iz-gruzii-urana-235/> [in Russian].
34. Rusetsky, A. & Dorokhina, O. (2020). Abkhazka kryza: vid Kontseptsii usvidomlennia spilnykh zahroz do pobudovy «Abkhazkoj spilnoty bezpeky» [Abkhazian crisis: from the Concept of Awareness of Common Threats to the Building of an "Abkhazian Security Community"]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 23 (3)*, 118–134 [in Russian].
35. Rostovskaja AES [Rostov NPP]. Retrieved from https://www.rosenergoatom.ru/stations_projects/sayt-rostovskoy-aes/ [in Russian].
36. Soglashenie mezhdru Rossijskoj Federaciej i Ukrainoj o statuse i uslovijah prebyvanija Chernomorskogo flota Rossijskoj Federacii na territorii Ukrainy (prekratilo dejstvie) [Agreement between the Russian Federation and Ukraine on the status and conditions of the Black Sea Fleet of the Russian Federation on the territory of Ukraine (terminated)]. Retrieved from <http://docs.cntd.ru/document/901737969> [in Russian].
37. «Temnaja» avarija 1982 goda na Mecamorskoj AES [The "dark" accident of 1982 at the Metsamor NPP]. (2018, March 30). Retrieved from <https://www.lragir.am/ru/2018/03/30/61898/> [in Russian].
38. «Ushlazaminuty»: vyzhivshie morjaki rasskazali o gibelj APL "Komsomolec" [“Left in minutes”: surviving sailors talked about the death of the Komsomolets nuclear submarine]. (2019). Retrieved from <https://ria.ru/20190407/1552427815.html> [in Russian].
39. Chajnaja istorija s geografiej. K 24-j godovshhine avarii na ChAJeS [Tea story with geography. To the 24th anniversary of the Chernobyl accident]. (2010). Retrieved from <https://echo.msk.ru/blog/echomsk/2415253-echo/> [in Russian].
40. Chto togda tam tvorilos'! [What was going on there then!]. Retrieved from <https://www.ekhokavkaza.com/a/16794745.html> [in Russian].
41. 30 let spustja: Ukraina vspominaet Chernobyl'skuju katastrofu [30 years later: Ukraine recalls the Chernobyl disaster]. *BBC news. Russkaja sluzhba*. Retrieved from https://www.bbc.com/russian/news/2016/04/160426_ukraine_chernobyl_30 [in Russian].
42. Backgrounder on Dirty Bombs. Retrieved from <https://www.nrc.gov/reading-rm/doc-collections/fact-sheets/fs-dirty-bombs.html>.
43. Deutsch, K. W. et al. (1957). *Political community and the North Atlantic area: International Organization in the Light of Historical Experience*. Princeton: Princeton University Press.
44. Erdoğan: Sinop Nuclear Plant Project Halted. İstanbul. (2019, June 27). *BIA News Desk*. Retrieved from <http://bianet.org/english/environment/209842-erdogan-sinop-nuclear-plant-project-halted>.
45. «Greenpeace rejects Chernobyl toll». (2006). Retrieved from <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4917526.stm>.
46. Ilia Vekua Sukhumi Institute of Physics and Technology (SIPT). Retrieved from <http://www.sipt.org.ge/ka/chvensshesakheb/zogadi-informacia>.
47. Nuclear-Weapon-Free Zones. Retrieved from <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/nwzfz/>.
48. Nuclear attack, News and terrorism, communicating in a crises. A fact sheet from the National Academies and the U.S. Department of Homeland Security. Retrieved from https://www.dhs.gov/xlibrary/assets/prep_nuclear_fact_sheet.pdf.
49. Radiation Exposure: Risks and Health Effects. Retrieved from <https://www.uwhealth.org/health/topic/special/radiation-exposure-risks-and-health-effects/abl0600.html>.
50. Rusetsky, A., & Dorokhina, O. (2020). Monuments of sorrow: tools for rooting conflicts and peacebuilding on the example of post-Soviet Georgia, under consideration for publishing in journal "*Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe*".
51. Three people arrested at Turkish border for chemical smuggling worth \$2.5 million. (2015, June). *Artvin-Doğan News Agency*. Retrieved from <http://www.hurriyetdailynews.com/three-people-arrested-at-turkish-border-for-chemical-smuggling-worth-25-million-84239>.
52. USS Thresher (SSN-593). Retrieved from <https://www.history.navy.mil/browse-by-topic/ships/submarines/uss-thresher--ssn-593-.html>.
53. 50 Years Ago, Navy Sub USS Scorpion Sank with 99 Crewmen. Retrieved from <https://www.military.com/daily-news/2018/05/28/navy-submarine-uss-scorpion-mysteriously-disappeared-50-years-ago.html>.

Русецький Олександр

Доктор психологічних наук, докторант
Лабораторія Геополітичного моделювання Кав-
казького Міжнародного Університету
0173, Грузія, Тбілісі, вул. Чаргальська, 73

Email: alex_scirs@yahoo.com

Rusetsky Alexander

Doctor of Psychological Science, Doctoral Candidate
Laboratory of Geopolitical Modelling of Caucasus
International University
73, Chargali Sq., Tbilisi, 0173, Georgia

Дорохіна Ольга

Доктор міжнародних відносин
Кавказький міжнародний університет
0173, Грузія, Тбілісі, вул. Чаргальська, 73

Email: olga_dorokhina@ciu.edu.ge

Dorokhina Olga

Doctor of International Relations
Caucasus International University
73, Chargali Sq., Tbilisi, 0173, Georgia

Цитування: Русецький О., Дорохіна О. Ядерні та радіаційні загрози як ресурси для моделювання спільноти безпеки на прикладі Абхазького політичної кризи. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С. 75–92.

Citation: Rusetsky, A. & Dorokhina, O. (2020). Yaderni ta radiatsiini zahrozy yak resursy dlia modeliuvannia spilnoty bezpeky na prykladi Abkhazkoho politychnoi kryzy. [Nuclear and radiation threats as resources for modeling the security community on the example of the Abkhaz political crisis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 75–92.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.03.2020

Історія

DOI: 10.15421/172044

УДК: 94: 001 (477)»18/19»(092)

Український інтелектуал Олександр Русов.**Ч. 1. Входження у світ української національної еліти***Сергій Світленко, Дніпровський національний університет ім. Олесея Гончара*

Стаття має на меті дослідити формування й становлення особистості О. О. Русова як українського інтелектуала і його входження у світ української національної еліти в пореформений період 60-х–70-х рр. XIX ст. У дослідженні використано персоналістичний підхід, історико-генетичний та історико-типологічний методи. На основі широкого архівного та опублікованого документального матеріалу показано, що основи інтересу до інтелектуальної праці закладалися у О. О. Русова в юнацтві та ранній молодості. Помітними чинниками формування його світогляду стали впливи батьків, навчання в гімназії, викладацьке та студентське середовище Університету Св. Володимира в Києві. З'ясовано, що в процесі інтелектуальних студій славістикою Олександр Олександрович, росіянин за етнічним походженням, зацікавився вивченням українського народу, його мовою, фольклором, етнографією, культурою загалом і став свідомим українцем, який долучився до українського національного руху. Розкрита участь О. О. Русова в різноманітній національно-культурницькій діяльності Київської Старої громади та її легального прикриття – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Простежено, що в 1870-х рр. визначились основні вектори інтелектуальних зацікавлень ученого та громадського діяча – спочатку славістика і педагогічна та науково-педагогічна діяльність, потім місцеві й регіональні статистичні дослідження, зумовлені інтересом до всебічного вивчення українського народу в контексті світогляду вітчизняного народолюбства. Доведено, що наприкінці 1870-х рр. О. О. Русов став помітною постаттю в українському національному русі, учасником ідейних дискусій між українськими народолюбцями, земцями-лібералами і російськими соціально-революційними народниками. Акцентовано, що український інтелектуал і громадський діяч відстоював право українців на власну мову, освіту, науку, культуру, прогресивне землеподаткування, на всебічне вивчення українського народу засобами статистичних досліджень. Оригінальність і наукова новизна статті полягає у певному прирощенні конкретно-історичного матеріалу і у висвітленні О. О. Русова як українського інтелектуала, котрий увійшов у світ народолюбної генерації національної еліти і поєднував у своїй діяльності наукові студії та соціальні практики національного культурництва.

Ключові слова: педагогічна та науково-педагогічна діяльність, наукові студії, славістика, статистика, український національний рух

Ukrainian intellectual Alexander Rusov.**Part 1. Appearance in the world of the Ukrainian national elite***Serhii Svitenko, Oles Honchar Dnipro National University*

The article aims to study the formation and affirmation of A.A. Rusov's personality as a Ukrainian intellectual and his appearance in the world of the Ukrainian national elite at the post-reform period of the 1860s and 1870s. It is used a personalistic approach, historical-genetic and historical-typological methods. Using archival and published documentary sources, the author shows that A. Rusov got interested in intellectual work since his adolescence and youth. The influential factors of his outlook formation were as follows: his parents influence, gymnasium secondary education, academic and students environment at St. Vladimir Kyiv University. It was found out that while doing Slavic Studies, Alexander Alexandrovich, who was a Russian by ethnic origin, became interested in studying the Ukrainian people, their language, folklore, ethnography, culture. Due to those changes he became a conscious Ukrainian who then joined the Ukrainian national movement. It is revealed A. Rusov's participation in the various national and cultural activities of the Kyiv Old Community and its legal branch – the Southwestern Department of the Russian Geographical Society. It is traced that in the 1870's the main vectors of the intellectual interests of the scientist and public figure were determined. Firstly, they were Slavic Studies, pedagogical and scientific-pedagogical activities. Then he was fond of local and regional statistical researches, determined by his interest to the comprehensive study of the Ukrainian people in the context of so called peoplelovers' (the Narodolubsties')

worldview. It is proved that in the late 1870's A. A. Rusov became a prominent figure of the Ukrainian national movement who participated in ideological discussions between the Ukrainian "peoplelovers", liberals and the Russian social-revolutionary Narodniks. It is emphasized that the Ukrainian intellectual and public figure campaigned for the rights of the Ukrainians to speak their own language, get national education, science, develop culture, implement progressive land taxation and carry on comprehensive study about the Ukrainian people using statistical surveys. The originality and scientific novelty of the article consists in presentation of factual historical knowledge about A. A. Rusov as a Ukrainian intellectual, who joined the world of the national elite generation and combined scholarly studies and social practices of national culture in his activity.

Keywords: pedagogical and scientific-pedagogical activity, scholarly studies, Slavic Studies, statistics, Ukrainian national movement

Український інтелектуал Александр Русов.

Ч. 1. Вхожденіє в мир української національної еліти

Сергей Светленко, Днепропетровский национальный университет им. Олесья Гончара

Статья ставит целью исследовать формирование и становление личности А. А. Русова как украинского интеллектуала и его вхождения в мир украинской национальной элиты в пореформенный период 60-х–70-х гг. XIX в. В исследовании использованы персоналистический подход, историко-генетический и историко-типологический методы. На основе широкого архивного и опубликованного документального материала показано, что основы интереса к интеллектуальному труду закладывались у А. А. Русова в юношестве и ранней молодости. Заметными факторами формирования его мировоззрения стали влияния родителей, обучение в гимназии, преподавательская и студенческая среда Университета Св. Владимира в Киеве. Установлено, что в процессе интеллектуальных исследований славистики Александр Александрович, русский по этническому происхождению, заинтересовался изучением украинского народа, его языком, фольклором, этнографией, культурой в целом и стал сознательным украинцем, который присоединился к украинскому национальному движению. Раскрыто участие А. А. Русова в разнообразной национально-культурнической деятельности Киевской Старой громады и ее легального прикрытия – Юго-Западного отдела Русского географического общества. Прослежено, что в 1870-х гг. определились основные векторы интеллектуальных интересов ученого и общественного деятеля – сначала славистика и педагогическая и научно-педагогическая деятельность, затем местные и региональные статистические исследования, обусловленные интересом к всестороннему изучению украинского народа в контексте мировоззрения отечественного народолюбия. Доказано, что в конце 1870-х гг. А. А. Русов стал заметной фигурой в украинском национальном движении, участником идейных дискуссий между украинскими народолюбцами, земцами-либералами и российскими социально-революционными народниками. Акцентировано, что украинский интеллектуал и общественный деятель отстаивал право украинцев на собственный язык, образование, науку, культуру, прогрессивное земельное налогообложение, на всестороннее изучение украинского народа средствами статистических исследований. Оригинальность и научная новизна статьи заключается в определенном приращении конкретно-исторического материала и в освещении А. А. Русова как украинского интеллектуала, который вошел в мир народолюбной генерации национальной элиты и сочетал в своей деятельности научные исследования и социальные практики национального культурничества.

Ключевые слова: педагогическая и научно-педагогическая деятельность, научные исследования, славистика, статистика, украинское национальное движение

Постановка проблеми.

Олександр Олександрович Русов (1847–1915) по праву належить до славної плеяди українських інтелектуалів другої половини XIX – початку XX ст., який виявив свій непересічний багатогранний талант і людську харизму в якості педагога і вченого-славіста і статистика, економіста, етнографа, географа, археолога, видавця, редактора, публіциста, діяча українських громад, земств, товариств тощо.

Ще М. С. Грушевський віддав належну шану Олександровичу, коли писав: «... Русов був чистий великорос родом, а життя своє віддав українському народові» [1, с. 156]. Є. Х. Чикаленко теж залучав О. О. Русова до гарячих працівників у справі відродження української нації [46, с. 215]. Цей чудовий життєвий приклад, який свого часу став промовистою прикметою формування і становлення модерного українства, і сьогодні залишається вельми

важливим. Адже сучасна Україна ХХІ ст. як ніколи потребує консолідації зусиль громадян різного етнічного походження, які відчують себе українцями, причетними до становлення єдиної модерної нації.

Беручи активну участь в українському національному русі, О. О. Русов продемонстрував високі зразки відданості багатогранній інтелектуальній діяльності і ще раз переконливо довів, що свідоме українство, до якого він належав, може сміливо і послідовно розривати пута меншовартості та провінційності. За нинішніх історичних обставин актуалізація і збереження історичної пам'яті про справжнього патріота української землі та народу слугуватиме зміцненню української національної свідомості та утвердженню ідеї української модерної нації.

Аналіз досліджень і публікацій.

Звісно, колоритна особистість О. О. Русова не могла не привертати увагу сучасників і дослідників. Сучасна українська історикня С. Г. Іваницька на підставі публіцистичних, мемуарних та епістолярних джерел висвітлила його особистість в індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. Ключовими постатями в генерації діячів, які залишили цінні згадки про О. О. Русова, були С. Ф. Русова, П. Я. Стебницький, І. Л. Шраг, Ф. К. Вовк, В. П. Науменко, С. О. Єфремов, О. Г. Лотоцький, Є. Х. Чикаленко, М. С. Грушевський, Д. І. Дорошенко, О. Г. Барвінський, І. І. Петрункевич. Цілком можна погодитися з висновком ученої, що «конструюючи канонічний образ Олександра Олександровича, українські автори відзначали його високий інтелект, моральність, працездатність, працелюбність, відданість громадській справі, безкорисливість, ідеалізм», а більшість із них наголошували на його свідомому «українофільстві» [6, с. 280].

Як бачимо, інтелектуалізм як риса даного образу стоїть на першому місці. Це є для нас додатковою підставою розглянути постать О. О. Русова насамперед з погляду інтелектуальної історії, яка останніми роками стає все популярнішою у вітчизняному історіописанні. Саме в такому підході слід вбачати наукову новизну підготовленої статті, оскільки життя та діяльність О. О. Русова вже ставали предметом низки брошур А. М. Катренка та Б. В. Петрука [13], Н. С. Побірченко [19], статей А. М. Катренка та В. Мойсієнка [12], О. Л. Рахна [22–25] та ін. Втім не можна не помітити, що в них особистість

О. О. Русова розглядалася з погляду інших концептів, таких як громадсько-політична, наукова, педагогічна діяльність, у регіональному вимірі тощо. Дослідження О. О. Русова як українського інтелектуала дає можливість представити його образ цілісно й панорамно.

Це стає тим більш можливим, завдяки сучасній археографічній актуалізації щоденників та спогадів О. О. Русова, підготовлених до друку та прокоментованих чернігівським дослідником О. Я. Рахном [29–38], та наявності в нашому особистому архіві різноманітних маловідомих матеріалів, почерпнутих свого часу з архівосховищ України та Російської Федерації. Спонукала нас взятися за перо і те, що постать О. О. Русова вже давно викликала величезну симпатію.

Виходячи з вищезазначеного, мета даної статті полягає в тому, щоб дослідити формування та становлення особистості О. О. Русова як українського інтелектуала, розглянути різноманітні прояви його інтелектуальної діяльності в контексті епохи ліберально-буржуазних реформ 60–70-х рр. ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу.

Народився Олександр Олександрович Русов 19 лютого 1847 р. у Києві, у родині лікаря-росіянина з Костромської губернії Росії. Спершу (у 1856–1864) він за кошт батьків здобував середню освіту в 2-й Київській гімназії в часи прогресивного попечителя Київського навчального округу М. І. Пирогова, а далі (у 1864–1868) навчався частково за свій рахунок, а частково як стипендіат Св. Кирила і Мефодія в Університеті Св. Володимира, який закінчив зі ступенем кандидата [7, арк. 148; 43, арк. 36; 34, с. 237].

Будучи за своїм етнічним походженням і вихованням росіянином, О. О. Русов формувалася світоглядно як патріот рідної української землі та народу, серед якого він зростав. Витоки цієї ідейної метаморфози слід шукати ще у дитячі та юнацькі роки. Адже батько маленького Саші, Олександр Захарович, військовий лікар при Київському шпиталі, полюбляв і українські поговірки, і міг заспівати українську народну пісню «Хлопче, молодче!», а мати, Олена Антонівна (у дівочтві фон Фогель) розповідала про Тараса Шевченка, про драматичні обставини сватання Аліни Крагельської та Миколи Костомарова, перерваного арештом цього діяча Кирило-Мефодіївського товариства. Узагалі ці сюжети з київського життя середини 1840-х рр. пригадувалися не тільки в сім'ї Русових, і Сашко неодноразово чув з інших вуст подібні оповіді,

які запам'яталися назавжди. Своє місце у формуванні української свідомості юного Олександра посіли й зустрічі з лірниками та бандуристами, які заходили на подвір'я Русових і чудово виконували українські народні пісні. Западали в душу юнака й українські вірші його домашнього вчителя.

Очевидно, уже в гімназичні роки Олександр усвідомлював, що його оточує не тільки російське, а й українське – у людності, мові, культурі. Цьому сприяло й коло читання юнака, де поряд із грецькими міфами і Гомером своє місце посів «Кобзар» Тараса Шевченка, виданий коштом Платона Смиренка в 1860 р., а також твори письменниці Марко Вовчок. Знав він і про український часопис «Основа», про який довідався від учителя російської словесності 2-ї Київської гімназії, колишнього кирило-мефодіївця О. Д. Тулуба. Напевно, відчуття того, що слід допомагати українству, слабшому за тих історичних обставин, сформувалося й не без впливу тієї бідності, в якій виживала сім'я Русових після смерті батька, котрий інфікувався холерою від своїх пацієнтів і рано помер у 1853 р. [32, с. 166–169, 176; 35, с. 245–246].

Усе зазначене стало поживним ідейним ґрунтом для подальшої кристалізації українського народолюбного світогляду, що формувався під час навчання Олександра Русова в 2-й Київській гімназії, куди він вступив як син особистого дворянина. Старші класи класичної гімназії стали часом зародження значного інтересу Олександра до вивчення слов'янських мов та мали велике значення для утвердження його громадянської орієнтації, що відповідала цінностям демократичного українства.

Саме в гімназичний період О. О. Русов здобув знання про український народ з погляду історичної географії та літератури; дізнався про «метелики» – популярні українські книжечки кишенькового формату; про недільні школи, в яких учні навчалися рідною українською мовою; про рукописний сатиричний журнал «Помийниця», який видавався частиною київських громадянців наприкінці 1863 – на початку 1864 рр. [11, с. 31]. Не могли не впливати на світогляд юнака і резонансні події того часу, такі як польське повстання 1863 р., замах російського революціонера Дмитра Каракозова на царя Олександра II у 1866 р. [30, с. 162; 32, с. 170].

Особливу роль у формуванні О. О. Русова як українського інтелектуала-народолюбця відіграв відомий історик та публіцист М. П. Драгома-

нов, який навчав Олександра і в 2-й Київській гімназії, і на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Студент Олександр Русов назавжди запам'ятав, як Михайло Петрович наголошував: «... і нам варто постійно підкреслювати факти існування мови української!» [32, с. 171–172].

Під впливом промов і лекцій М. П. Драгоманова громадівське середовище поступово позбавлялося аполітичної однобічності. Прикметно, що й дружина Русова, Софія Федорівна, цінувала М. П. Драгоманова. «Слова ж Михайла Петровича і для мене, і для всіх, хто знав його, – згадувала вона, – це правда сама» [26, л. 11–12].

М. П. Драгоманов прищеплював Олександру Русову інтерес до наукової діяльності. Зокрема, він доручив своєму вихованцю написати рецензію на збірник українських пісень, опублікований українським композитором С. С. Гулаком-Артемівським, а затим запросив взяти участь в укладанні збірника українських пісень і дум з історичними коментарями до них, над чим Михайло Петрович працював разом з ідейним лідером Київської Старої громади, істориком-народолюбцем В. Б. Антоновичем. Участь у підготовці цього видання відкрило Олександру Русову шлях до кола київських громадянців, і вже в 1870 р. він був запрошений на «громадівську суботу» в помешкання українського композитора й народолюбця М. В. Лисенка. Ще у студентські роки відвідував він і «хатку» В. Б. Антоновича на Жиланській вулиці, був на розкопках кургану, котрі проводив цей поважний учений-історик та археолог. Та й у студентському середовищі Олександр Русов був вельми близьким до молодих свідомих українців, до яких належав «закоренілий хлопоман», студент-природознавець Дорошенко [30, с. 140; 32, с. 172, 173; 35, с. 247, 248, 249; 20, с. 107].

Загалом слід розуміти, що світоглядне формування О. О. Русова відбувалося в Києві, який, за всіх обставин русифікації, залишався українським містом з відповідними етнографічними особливостями життя. Як згадував відомий український діяч О. Г. Лотоцький, головний тон тому життю надавало студентство, котре вирізнялося гарячими українськими патріотичними настроями. Ця атмосфера впливала на студента Русова, який брав активну участь в українському студентському хорі, зійшовся із національно свідомими студентами, котрі вже працювали в українських недільних школах, мали досвід написання українських популярних брошур для народу тощо [15, с. 41].

Таким чином, у студентські роки завершилося формування світогляду О. О. Русова, в якому закладено основи його ідейних та інтелектуальних уподобань. Уже на історико-філологічному факультеті він почував себе українцем і поділяв ідеї вітчизняних народолюбців, головним змістом яких стало українське національно-культурне відродження, яке не уявлялося без активної інтелектуальної діяльності. Цілком закономірно, що, сприйнявши ідейні цінності народолюбства, у 1870 р. Олександр вступив до лав Київської Старої громади – провідного осередку українського національного руху [32, с. 173].

Паралельно відбувалося й професійне зростання Олександра Русова. Закінчивши університет у 1868 р., він, маючи високі інтелектуальні здібності, прагнув продовжити навчання і для здобуття ступеня кандидата підготував наукову працю в галузі славістики. Тоді, згідно з поданням історико-філологічного факультету, Рада університету 18 жовтня 1868 р. затвердила О. О. Русова в ступені кандидата історико-філологічного факультету по слов'яно-руському відділенню. За даними щоденника київського громадівеця О. Ф. Кістяківського, молодий учений прагнув вступити стипендіатом в університет для підготовки до професорського звання, «але зазнав фіаско» [17, с. 3; 14, с. 470].

Тоді він вступив на шлях педагогічної діяльності і з листопада 1868 р. до вересня 1869 р. працював учителем латини Золотопольської прогімназії Чигиринського повіту Київської губернії, потім з 20 вересня 1869 р. до 24 квітня 1872 р. – учителем латинської та грецької мов Києво-Подільської прогімназії, а надалі служив учителем 1-ї Київської гімназії [32, с. 178; 12, с. 51; 17, с. 3].

Глибокі знання і значний авторитет молодого учителя зумовили його добру педагогічну репутацію. Невипадково в 1871 р. він отримав направлення Міністерства народної освіти за кордон, для огляду гімназій Німеччини та Австро-Угорщини. Ця перша закордонна подорож здійснювалася О. О. Русовим у червні–липні 1871 р. разом із М. П. Драгомановим і ставила на меті ознайомлення із закордонними методами викладання в гімназіях.

Відрядження у службових справах було використано молодим педагогом і для налагодження громадських зв'язків із галицькими українцями Австро-Угорщини. Про це свідчить лист О. О. Русова до народовця М. О. Бучинського від 15 (27) вересня 1871 р., в якому йшлося про

намір Олександра Олександровича укомплектувати і переправити для Віденського гуртка українців та його бібліотеки цілу низку книжок. Контакти тривали і надалі. Так, у листі до того ж адресата від 7 (19) грудня 1871 р. він прохав прийняти молодого вченого-економіста та соціолога М. І. Зібера «як свого». Прикметно, що в листі від 24 січня 1873 р. О. О. Русов пропонував М. О. Бучинському вступити до Київської Старої громади за умов піврічного внеску в 5 крб і правом на всі видання київських громадян тощо [17, с. 3; 34, с. 238; 16, арк. 1–2, 5, 27].

Завершивши закордонну подорож і повернувшись до рідного міста, О. О. Русов поновив спроби здійснити наукову кар'єру. Незабаром учений-славист вдало захистив дисертацію з російської мови та слов'янських говірок у Київській духовній академії (КДА). Це відкрило шлях до викладацької діяльності, адже 19 листопада 1871 р. Рада КДА схвалила його програму лекцій із загального курсу слов'янознавства.

Уже 24 листопада того ж року митрополит Київський Арсеній затвердив О. О. Русова у званні приват-доцента КДА й дозволив читання лекцій. Викладацька діяльність ученого-слависта у Київській духовній академії тривала до початку 1874 р. Саме в цей період підвищився його соціальний статус. Адже Указом Сенату від 31 жовтня 1873 р. О. О. Русова затверджено в чині колезького асесора зі старшинством з 19 листопада 1868 р. (VIII клас), що надало йому особисте дворянство.

О. О. Русов постійно вдосконалював свої фахові знання зі славістики, якою захоплювався. Так, у 1873 р. він знову відправився до Європи, де своїм коштом відвідав червневу книжкову виставку та побував у південнослов'янських землях для вивчення слов'янських мов [26, л. 1 об.; 32, с. 178; 34, с. 238; 31, с. 293, 295; 17, с. 3; 12, с. 51]. Подорож у землі південних слов'ян, котрі тоді перебували у складі Австрійської та Турецької імперій, здійснювалася О. О. Русовим разом з ідейним однодумцем, українським композитором М. В. Лисенком у липні–серпні 1873 р. Мандрівка була використана для вивчення фольклору південнослов'янських народів [33, с. 281; 26, л. 1 об.].

У 1873 р. О. О. Русов вступив до лав Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, який був важливим осередком інтелектуальної діяльності українських народолюбців, легальним прикриттям Київської Старої громади. Прикметно, що Олександр Олександрович

став секретарем відділу, або за тодішньою термінологією «правителем діл». Перу вченого належали такі основоположні документи товариства, як «Положение о Юго-Западном отделе Императорского Русского Географического Общества, Высочайше утвержденное в 10-й день ноября 1872 года с выпискою соответствующих §§ из устава Императорского Русского Географического Общества, относящихся к юго-западному отделу» (Київ, 1873), «Объявление от Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества о собирании предметов для этнографического музея отдела» (Київ, 1873), «Программа для собирания этнографических и статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества гг. Чубинским и Русовым» (Київ, 1873), «Программа Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества для собирания сведений по этнографии» (Київ, 1873). 28 вересня 1873 р. на засіданні Південно-Західного відділу РГТ О. О. Русов разом із М. В. Лисенком виголосили реферати, які були надруковані і здобули премії Російського географічного товариства [17, с. 9; 15, с. 42].

Узагалі в цей період інтелектуальна діяльність О. О. Русова вирізнялася величезною активністю й різноманітністю. Окрім вищезазначеного, він брав участь в укладанні українського словника, у проведенні етнографічних екскурсій та експедицій Україною, організовував випуск наукових видань, облаштував бібліотеку та етнографічний музей Південно-Західного відділу РГТ. При цьому також писав поезії, захоплювався музикою і співами [20, с. 107].

Тим часом участь у громадівському русі все більше поглинала Олександра Олександровича. У 1874 р. він за власним бажанням залишив учительство. Водночас слід зауважити, що громадівська діяльність О. О. Русова органічно поєднувалася з інтелектуальною. Ставши активним учасником Київської Старої громади, О. О. Русов плідно співпрацював з її визначними діячами, зокрема В. Б. Антоновичем, М. П. Драгомановим, П. Г. Житецьким, М. В. Лисенком, К. П. Михальчуком, Т. Р. Рильським, П. П. Чубинським та іншими в царині національного культурництва, наукової та просвітницько-літературної діяльності. Так, він допомагав В. Б. Антоновичу та М. П. Драгоманову збирати матеріали, а коли наприкінці 1870 р. останній виїхав у закордонну подорож, і переписувати,

готуючи до друку, українські пісні до двотомного фундаментального збірника «Исторических песен малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (Київ, 1874). Окрім того, він обробляв багатий етнографічний матеріал під керівництвом П. П. Чубинського; укладав словник української мови; разом із М. В. Лисенком ставив оперу «Різдвяна ніч», виконуючи роль Вакули; досліджував репертуар українських дум широко відомого в ті часи кобзаря-бандуриста Остапа Вересая, результатом чого стала розвідка «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских», опублікована в «Записках Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества» (Київ, 1874) та в окремій брошурі – «Кобзарь Остап Вересай, его музыка и исполняемые им народные песни» (Київ, 1874). Це дослідження здобуло велику срібну медаль Російського географічного товариства. Невипадково у розвідці «Студії про етнографію в Києві» М. П. Драгоманов зазначав, що праця О. О. Русова про Остапа Вересая належить до дуже важливих студій про кобзарство в Україні [17, с. 4, 9; 7, арк. 148; 8, арк. 2; 10, арк. 2–3; 26, 1 об.; 2, с. 47; 15, с. 42; 46, с. 210; 12, с. 51; 44, арк. 24 зв.; 45, арк. 205].

Прилучився О. О. Русов і до справи збереження Шевченківської спадщини. У 1874 р. він за дорученням П. П. Чубинського поїхав до спадкоємців Тараса Шевченка в село Кирилівка Звенигородського повіту Київської губернії і вирішив питання про продаж ними прав на видання всіх відомих і невідомих творів видатного українського поета. 24 жовтня 1874 р. за його посередництвом один із спадкоємців Кобзаря, Микита Шевченко, підписав відповідну «купчу», що мало важливе значення для видання і збереження Шевченкових творів для нащадків, оскільки тим самим Київська Стара громада отримувала фактичне право на видання «Кобзаря». Втім це колективне право реалізовували власники – О. О. Русов, В. П. Науменко та М. В. Лисенко, які безпосередньо вели справу, пов'язані з виданням «Кобзаря» [32, с. 179; 46, с. 211; 3, с. 157].

У 1874 р. – у першій половині 1875 р. інтелектуальна діяльність О. О. Русова була пов'язана з Санкт-Петербургом, де він поєднував вчителювання у дівочих гімназій та інституті із заняттями славістикою. Водночас він був подумки зі своїми київськими земляками, які розвивали географічні, статистичні та фольклористичні студії, і не припиняв свої контакти з Київською Старою громадою та Південно-Західним від-

ділом Російського географічного товариства [36, с. 181; 12, с. 51].

Очевидно, ідейна близькість О. О. Русова до М. П. Драгоманова зумовила й те, що він входив до кола діячів Київської Молодої громади, яка теж діяла в 1870-х рр. До цього середовища належали Федір Винниченко, Федір Вовк, Родіон Житецький, поміщики Чернігівської губернії Лінтварьови, колишній гімназист Полтавської гімназії Григорій Лукьянов, доктор Опанас Михалевич, адвокат Микола Троцький, Яків Шульгін, поміщик Полтавської губернії Яновський та ін. За зізнаннями Арсенія Богословського, ці діячі розповсюджували революційні книжки переважно українською мовою [42, арк. 134–135].

Навесні 1875 р. із Києва в Санкт-Петербург до О. О. Русова прибув його товариш Ф. К. Вовк, який належав до кола Київської Молодої громади. Киянин привіз із собою підготовлений до друку рукопис «Кобзаря», який поділявся на дві частини – цензурну і нецензурну; остання була розрахована на закордонного читача. Тоді ж О. О. Русов отримав доручення організувати друкування «Кобзаря» за кордоном. У травні того ж року Олександр і його молода дружина Софія Русова (у дівоцтві – Ліндфорс) поїхали до чеської Праги, яка в той час перебувала у володіннях австрійських Габсбургів [36, с. 184].

У 1875–1876 рр. Русови проживали у Празі. Олександр Олександрович ставив на меті надрукувати повне видання Шевченківського «Кобзаря» і вивчити історію гуситів – учасників чеського реформаторського релігійного руху. З першим завданням український діяч впорався добре. До весни 1876 р. коректура і друкування «Кобзаря» накладом 5 000 примірників успішно завершилися. Перший цензурний том надіслали до Києва, у книжковий магазин старогромадівця Л. В. Ільницького. Усі екземпляри другого тому залишилися у книгарні відомого чеського видавця і книготорговця Едварда Грегра для продажу закордонним читачам «Кобзаря». Водночас у Празі О. О. Русов вивчав гуситський рух, хоча наукової праці з цієї теми не написав. Тоді ж український діяч відвідав родину видатного славіста П. І. Шафарика, спілкувався з його сином – професором астрономії, сподіваючись розшукати кінець Шевченкової поеми «Іван Гус», але ці пошуки виявилися марними. У Празі О. О. Русов підготував підручник «Грамматика української мови», але через цензурні обмеження видати його не зміг [26, л. 1 об.; 36, с. 183, 184, 187, 188; 17, с. 4].

Повернувшись на батьківщину влітку 1876 р., О. О. Русов розпочав статистичні дослідження в Чернігівській губернії. До занять цією галуззю Олександра Олександровича спонукали ідейні однодумці. Ще М. П. Драгоманов наставляв О. О. Русова вивчати статистичні відомості закордонного життя, щоб зрозуміти його. М. І. Зібер, М. В. Лисенко та П. П. Чубинський також наводили на думки стосовно занять статистикою.

Досить швидко статистичні студії стала справжнім покликанням О. О. Русова, який пізніше писав: «...Тільки укладанням таблиць можу виразити свою любов до нашої (не нашої, як у Шевченка – не своєї) України». Він весь час вважав, що земські установи можуть поставити українське питання на повний зріст [36, с. 191; 29, с. 114, 116].

У листі до відомого російського етнографа О. М. Пипіна від 22 листопада 1890 р. О. О. Русов, сповіщаючи про себе біографічні відомості, згадував, що «кинув слов'янство, став економічною статистикою займатися спочатку в Чернігівській губернії (1876–1880)...» [26, л. 1 об.]. Для усвідомлення того, чому він обрав для своїх занять саме статистику, корисними є некрологічні спомини про нього, написані українським діячем Л. М. Жебуньовим. З них дізнаємось, що О. О. Русов прихильно ставився до широкої національно-культурної автономії українства і вважав – саме земство, яке опікувалося статистикою, органічно зобов'язане домогтися національної свободи і працювати в душі народності [4, с. 21].

У 1875 р. при Чернігівській губернській земській управі було засновано статистичне відділення. У наступному році, як згадував відомий земський діяч В. М. Хижняков, «робота закипіла». Це й не дивно, бо за справу взяли найкращі місцеві сили у галузі статистики, зокрема О. О. Русов, В. Є. Варзар та П. П. Червінський. Впродовж 1876–1877 рр. Олександр Олександрович узяв участь у проведенні опису Чернігівського та Борзнянського повітів, чим опікувалося статистичне бюро земства. Інтелектуальним результатом цієї експедиції стала двотомна публікація – «Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе. Т. I: Черниговский уезд» та «Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим Отделением

при Черниговской Губернской Земской Управе. Т. II: Борзненский уезд» (К., 1877), підготовлена О. О. Русовим у співавторстві з В. Є. Варзаром та П. П. Червінським. Дослідження проводилися згідно з програмами, укладеними статистичним відділенням при губернській земській управі для статистично-економічного вивчення Чернігівської губернії, пояснювальну записку до яких підготував О. О. Русов.

Однак по завершенню проекту роботи не стало. Тоді владу в земстві захопили «праві» діячі на чолі з Чернігівським губернським предводителем дворянства М. І. Неплюєвим. У результаті на початку 1878 р. статистичне бюро губернського земства при земській управі припинило функціонування. За цих обставин молоде подружжя Русових спочатку проживало в родовому маєтку Ліндфорсів в Олешні Городнянського повіту Чернігівської губернії. Затим у них зародилася думка осісти на землі, що утвердилася завдяки народницькому «ходінню в народ».

Олександр та Софія Русови придбали хутір Робінзон і 12 десятин землі неподалік від села Шаповалівка Борзненського повіту Чернігівської губернії, що у трьох верстах від станції Доч Лібаво-Роменської залізниці, і долучилися до популярного серед різночинської молоді руху. Вибір був зроблений не випадково, адже місцевість мала багаті чорноземи, поруч із полем був город і трохи лісу. До того ж приваблювало сусідство з прогресивними ліберальними поміщиками, видатними діячами Борзненського повітового та Чернігівського губернського земського зібрання, такими як І. І. Петрункевич, В. О. Савич, брати В. Н., Г. Н. та Н. Н. Карачевські-Вовки, а також наявність виразно українського селянського населення повіту [17, с. 10; 14, с. 470; 5, с. 45; 41, с. 150, 160; 21, с. 268].

Олександр Русов поселився на хуторі 13 березня 1878 р., прагнув навчитися хазяйнувати по-чоловічому і водночас зблизитися з простолюдинами, познайомитися з їхніми громадськими справами. Заради «ходіння в народ» він навіть відклав свої плани щодо написання магістерської дисертації про діяча гуситського руху Яна Жижку. Натомість за кілька місяців народолобець навчився копати город, косити сіно, жнивувати. Водночас він не припиняв й інтелектуальної праці на користь селян, уклав проект статуту сільськогосподарської школи. Не відставала від чоловіка й вірна супутниця життя Софія Русова, яка прагнула стати вправною господинею: варила їжу, прала, доїла корову і водно-

час у новій, щойно побудованій хаті виконувала задушевні народні пісні, граючи на фортепіано, що дуже подобалося селянам. Олександр теж співав, і часом організовувався цілий хор [37, с. 24, 30, 35, 41; 5, с. 47].

Звісно, українські народолобці не обмежувалися співами з селянами. Чи не вперше саме від них місцеві хлібороби почули про українську національну свідомість. А ще, як згадувала С. Ф. Русова, Олександр у бесідах із хліборобами використовував свої статистичні знання і за допомогою цифр роз'яснював болючі аспекти аграрного питання. Звичайно, незвичний спосіб життя дворянського подружжя, його заняття селянською працею у поєднанні з фольклорно-етнографічними захопленнями, викликали сільські пересуди, котрі служили матеріалом для поліцейських та жандармських доносів [5, с. 49; 40, с. 6; 14, с. 470–471].

С. Ф. Русова належала до ідейних соратниць чоловіка, привезла на хутір Робінзон чималу аптеку і почала лікувати односельчан, ходила по сусідніх селах, приймала хворих із віддалених сіл. Серед селян Русови розпочали й деяку агітацію в соціалістичному дусі. У селі Високому вони навіть здобули своїх перших прихильників [9, арк. 1; 39, с. 167].

Характерно, що О. О. Русов «сідав на землю» «з чисто народницькими змаганнями на українському ґрунті». Однак це не завадило діяти спільно з прихильниками російського народництва, адже, як згадувала про той час С. Ф. Русова, «молодь українська вся побраталася з російськими партіями» [9, арк. 1–2].

До російських народників, які долучилися до життя на хуторі у Русових, належав Л. М. Жебуньов, котрий видавав себе за робітника-маляра, який мав на меті розмалювати віконце в новій хаті подружжя. Ще одним робітником вивчався бути й народник М. П. Маккаєєв. Ці діячі брали активну участь ще у першому «ходінні в народ» 1874–1875 рр. До згаданих осіб приєднався й народник М.-В. Р. Ланганс, який переховувався у Русових зі своєю дружиною під чужим іменням [39, с. 169–171].

Утім до кола спілкування Русових належали не тільки діячі російського соціально-революційного народництва, а й земці-ліберали. Одним із них був І. І. Петрункевич, який проживав у с. Пліски Борзненського повіту, у 20-ти верстах від хутора Русових. Він неодноразово їздив верхи до своїх друзів та спостерігав за життям цих найкращих, найправдивіших і чесних людей, які

проживали в купленому ними запущеному, напівзруйнованому й віддаленому хуторі зі своїм малолітнім сином і вірили в корисність своєї жертви – страждати разом із народом.

У листі до відомого російського історика В. Я. Богучарського від 17 (30) серпня 1911 р. І. І. Петрункевич згадував, що часто відвідував О. О. Русова на його хуторі, вів із ним бесіди на злободенні теми і був пов'язаний з ним «самою істиною дружбою». У свою чергу, і О. О. Русов пригадував, як їздив у маєток до І. І. Петрункевича [18, с. 177; 37, с. 25, 34, 42; 27, л. 7].

Проте після декількох місяців перебування на хуторі, коли вичерпалися матеріальні кошти для існування, у О. О. Русова виникла ідея підготувати статистичний опис Ніжинського повіту за програмою статистичного бюро губерньського земства. Він розраховував на те, що на зароблені гроші зможе продовжити своє народницьке життя. Для попередніх статистичних дослідів було обрано українське село Пліски, де О. О. Русов разом із В. Є. Варзаром та П. П. Червінським упродовж двох днів блискуче провели подвірний перепис. Згодом разом із помічниками Л. М. Жебуньовим та С. В. Зубком, а потім і самотійно, він об'їхав увесь повіт, вивчаючи питання соціального характеру. Ці статистичні дослідження тривали майже безперервно 10 місяців. Опісля Олександр та Софія Русови обробляли у Києві зібраний матеріал протягом 7–8 місяців. Унаслідок цієї кропіткої роботи з'явилося ще одне ґрунтовне дослідження – «Нежинский уезд: Стат.-эконом. описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, табл. и двумя картами» (Київ, 1880), яке здобуло золоту медаль Російського географічного товариства [4, с. 22–23; 18, с. 71; 41, с. 150; 17, с. 10].

Разом зі своїм другом, земцем І. І. Петрункевичем О. О. Русов став одним із авторів статистичного опису Чернігівської губернії. Унаслідок вельми ретельної роботи автори опису запропонували план прогресивного землекоподаткування, що враховував не тільки розмір землеволодіння, а й платоспроможність населення. Проект внесли на обговорення у Борзенське повітське земське зібрання в 1877 р., де О. О. Русов виступав експертом.

Земці зустріли проект І. І. Петрункевича та О. О. Русова з великим інтересом та увагою. Ба більше, спричинилися гарячі дебати. У процесі дискусії ставало зрозумілим, хто ж справжній, а хто удаваний народолобець. Адже автори проекту дістали з боку опонентів навіть обвинувачен-

ня у проповіді соціалістичних устремлінь, які не сходяться з інтересами закону і суспільства.

Проте запропоновані пропозиції були прийняті повітовим земством, хоча і не введені в дію, оскільки опротестовані губернатором і передані на затвердження губерньського земського зібрання. Коли ж останнє затвердило прогресивний проект І. І. Петрункевича та О. О. Русова, Чернігівський губернатор знову опротестував нововведення. Тоді справу передали на розгляд Сенату. Цей «охоронець законності» в столиці імперії протримав бюджетні розрахунки і протест губернатора цілий рік, піддав їх касації і залишив повіт без бюджету. Так царська бюрократія поховала прогресивний проект, що встановлював неоподаткований мінімум землі та прогресивність земельного оподаткування [18, с. 175].

І. І. Петрункевич, котрий близько знав і дружив з Олександром Олександровичем, характеризував його як «самого добру, безкорисну і працелюбну людину», в якій ці риси з'єднувалися в найактивнішому поєднанні. Він писав про свого друга: «Живий розум, багато знань, безкінечна доброта і гуманність, талановитість і незвичайна працездатність – все це поєднувалось цілком гармонійно і цілісно і цій прекрасній людині і неустанному працівникові» [18, с. 176].

Але навіть національно-культурницька праця О. О. та С. Ф. Русових на селі була вельми небезпечною в очах російського уряду. А що вже казати про політичні розмови, які точилися вечорами на хуторі Робінзон. Адже Олександр і Софія приймали у своєму тодішньому помешканні деяких видатних революційних діячів, за участі яких восени 1878 р. обговорювалось питання про об'єднання зусиль революційних партій і земських лібералів. Таку думку підтримував один із відомих чернігівських земців І. І. Петрункевич та його дружина графиня А. С. Паніна. Втім, рідний брат С. Ф. Русової, відомий землець О. Ф. Ліндфорс, ставився до цієї ідеї з недовір'ям, будучи прихильником суто легальних методів діяльності та еволюційного шляху розвитку. Чимало революційних діячів також негативно ставилися до єднання з «лібералами», і навіть це слово вимовляли з презирством. Разом із тим і земці-конституціоналісти, і ліберали, і революційні народники прагнули висловити свої думки, з'ясувати завдання. У цих конспіративних перемовинах віддалений хутір Русових був чи не найкращим місцем для таємних обговорень [9, арк. 2; 39, с. 172–173].

О. О. Русов добре знав із середини ідейні настрої послідовників тодішніх основних суспільних таборів. У листі до історика В. Я. Бо-

гучарського від 25 червня 1911 р. він пригадував, що чернігівські земці І. І. Петрункевич, В. М. Хижняков та інші діячі цього кола нагадували, за термінологією початку ХХ ст., кадетів і до українофілів ставилися не вороже, а співчутливо. Вони були обізнані з усіма подіями в українському русі, читали «Громаду» М. П. Драгоманова, але вважали, що українська справа справдиться років через 100. Проте в українських діячах вони вбачали ближчих союзників, аніж у російських нігілістах, анархістах, бакуністах тощо. Ба більше, земці вважали погляди радикалів навіть шкідливими для своїх конституційних постулатів. Зі свого боку, російські діячі, або, як писав О. О. Русов, «нігілісти», вельми не поважно відгукувалися про земців-конституціоналістів, по своїй суті лібералів [28, л. 3–3 об.].

Суспільно-політична атмосфера того часу була напружена. Про це свідчить хоча б те, що зібрання громадських діячів перебували під постійним наглядом охоронно-каральних органів. Так, коли на одній вечірці, що відбувалася в Чернігові за участю «нігілістів» і «лібералів», О. О. Русов виголосив тост за політичного вигнання імперії М. П. Драгоманова, чутки про цей факт дійшли до жандармів. Щоправда, ті отримали помилкову інформацію, що тост нібито проголошував брат С. Ф. Русової – О. Ф. Ліндфорс. І коли його разом із О. П. Карпінським викликали до III відділу Власної й.і.в. канцелярії в Санкт-Петербург, щоб вичитати за спротив волі Міністерства народної освіти стосовно місцевої учительської семінарії, пригадали і згадуваний тост. Однак незабаром дісталось і Софії Федорівні. Адже влада закрила дитячий садок, започаткований нею, а саму ініціаторку небаченої в ті часи установи піддала репресіям [28, л. 3 об.–4].

Звичайно, учасники обговорень на хуторі Робінзона, як називали прихисток О. О. Русова, належали до різних ідейних напрямів і з часом пройшли певну світоглядну еволюцію. Так, Л. М. Жебуньов перейшов із позицій російського соціально-революційного народництва до табору українського національного руху, а М.-В. Р. Ланганс, навпаки, ще більше радикалізувався, еволюціонував від класичного російського народництва 1870-х рр. до народовольства й іронічно ставився до «українофільства», як і багато інших радикальних діячів українського походження, таких як А. І. Желябов, М. І. Кибальчич, М. М. Колодкевич, Д. А. Лизогуб та ін. [39, с. 173–174].

Як згадував О. О. Русов, земці-ліберали і українофіли, вже не кажучи про соціалістів-радикалів, цілком усвідомили, що необхідно переходити у глухе підпілля. Відтоді таємні збори почали проводитися не тільки на хуторі Русова, а поперемінно у О. Ф. Ліндфорса в Олешні, у І. І. Петрункевича в Плісках, у графині А. С. Паніної в Києві, у О. П. Карпінського в Чернігові [28, л. 4].

Лист О. О. Русова до В. Я. Богучарського від 13 червня 1911 р. дає можливість встановити коло «лівих» чернігівських земців губернського земського зібрання періоду 1877–1880 рр., які були близькі до Олександра Олександровича. Це, зокрема, О. П. Карпінський, М. О. Константинович, Г. О. Милорадович, В. І. Савич, Р. Д. Тризна та ін. Як уже йшлося, їхні контакти перебували під суворим наглядом можновладців. Так, після наради у Ніжині земців М. О. Константиновича, Г. О. Милорадовича та О. О. Русова як представника статистиків, або «третього елемента», де велись попередні переговори про з'їзд репрезентантів різних опозиційних та революційних суспільно-політичних сил, уже за кілька днів губернатор навіював секретарю Статистичного комітету М. О. Константиновичу, що непристойно влаштовувати подібні «таємні», а для губернатора та жандармів – явні, наради у справах, які виходять за межі компетенції Статистичного комітету і земства. Пізніше Харківський генерал-губернатор М. Т. Лорис-Меліков зробив Г. О. Милорадовичу, Р. Д. Тризни та деяким іншим діячам «суворий наганяй з погрозами» вигнати з посад органів дворянського самоврядування за подібне таємне домашнє зібрання в с. Дорогинці, викликавши їх до Харкова [28, л. 1 об.].

Деякі деталі про такі нелегальні зібрання пригадав І. І. Петрункевич. Спочатку він і О. Ф. Ліндфорс, представники земства, виступили з ініціативою провести нараду з керівниками українофільського табору в Києві. Незабаром зібрання організували на квартирі Г. Г. Цвітковського, куди прийшли В. Б. Антонович, П. І. Житецький, О. О. Русов, В. Л. Беренштам, О. О. Волкенштейн, І. О. Житецький, представник польської групи А. Длуський та інші особи.

Як бачимо, Олександр Олександрович входив до числа найвідоміших українських діячів. Конспіративна зустріч земців та українофілів ухвалила рішення організувати ще одну нараду, на цей раз із послідовниками соціально-революційного народництва, зокрема з радикалами-терористами. Водночас предметом обговорення

стало проведення ювілею українського письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, запланованого на кінець листопада 1878 р. [18, с. 192–193]. За словами О. О. Русова, саме ці «з'їзди» привели їх учасників до думки, що слід скористатися ювілеєм відомого літератора, щоб публічно виголосити конституційну програму. На публічному виступі в Харкові особливо наполягали старогромадівець В. Л. Беренштам і земці О. Ф. Ліндфорс та І. І. Петрунkevич [28, л. 4–4 об.].

Ювілей Г. Ф. Квітки-Основ'яненка викликав великий інтерес не тільки харківської громадськості, а й інших губерній. Як згадував О. О. Русов у листі до В. Я. Богучарського від 25 червня 1911 р., ювілейний захід проходив у переповненій актовій залі Харківського університету. Сильне враження на присутніх справила промова знаного українського мовознавця О. О. Потебні, у якій йшлося про історію України. Затим оголошували привітання. О. О. Русов мав велику мужність зачитати вітальну телеграму чи листа українською мовою, що було суворо заборонено Емським указом 1876 р. [28, л. 5 об.].

На банкеті з приводу ювілею, який відбувся в будинку громадського діяча та мецената Б. Г. Філонова, усі місця у двох суміжних залах виявилися зайнятими. О. О. Русов був присутній на урочистостях у складі чернігівської делегації разом із О. Ф. Ліндфорсом, І. І. Петрунkevичем та В. І. Савичем. Характерно, що на зібранні обговорювалося й політичне питання терору, яке гостро хвилювало громадськість. Зокрема, у промові І. І. Петрунkevича йшлося про те, що терор однаково свідчить як про слабкість уряду, так і суспільства. Обвинувачення оратором і «червоного», і «білого» терору зустріли тривалими оплесками [18, с. 194–195].

3 грудня 1878 р. в Києві на квартирі графині А. С. Паніної розпочався з'їзд на кілька днів за участю земців-конституціоналістів, українофілів, російських радикалів і поляків. У зібранні брали участь такі відомі діячі, як Л. О. Волкенштейн, М. П. Ковалевська, В. А. Осинський, В. А. Свириденко. Серед учасників був і О. О. Русов, який опинився в епіцентрі тодішніх суспільних дискусій. За згадками Олександра Олексан-

дровича всі учасники, хто під справжнім, а хто й під вигаданим прізвиськом, пред'явили свої повноваження і на пропозицію І. І. Петрунkevича розпочали дебати стосовно тероризму, що тривали три вечора поспіль. Земці-конституціоналісти запропонували призупинити терор і вимагати від уряду корінної конституційної реформи. Гарячі й довгі дебати привели до певних обіцянок і рішень, але фактично завершилися безрезультатно – терористичні акти тривали [18, с. 197; 28, л. 4 об.].

Таким чином, основи інтересу до інтелектуальної праці закладалися у О. О. Русова в юнацтві та ранній юності. Основними віхами на цьому шляху стали впливи батьків, навчання в гімназії та в Університеті Св. Володимира. Прикметно, що в процесі формування інтелектуального інтересу до славистики Олександр Олександрович, росіянин за походженням, зацікавився вивченням українського народу, його мови, літератури та культури і незабаром став свідомим українцем. Це привело О. О. Русова до участі в різноманітній національно-культурницькій діяльності Київської Старої громади та її легального прикриття – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У 1870-х рр. визначилися і основні вектори його інтелектуальних зацікавлень – спочатку славистика і педагогічна та науково-педагогічна діяльність, затим місцеві й регіональні статистичні дослідження, зумовлені інтересом до всебічного вивчення українства в контексті світогляду українського народолюбства. У цей час О. О. Русов впевнено увійшов у світ української інтелектуальної еліти. Водночас наприкінці 1870-х рр. він став помітною постаттю в українському національному русі, учасником громадських дискусій між українськими народолюбцями/українофілами, землями-лібералами і російськими діячами соціально-революційного народництва. Своєю ідейною позицією та діяльністю український інтелектуал і громадський діяч відстоював право українців на власну мову, освіту, науку, культуру, прогресивне оподаткування землі, на всебічне вивчення українства засобами статистичних досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 4. Кн. 1: Серія Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918). Львів: Вид-во «Світ», 2007. С. 152–164.
2. Драгоманов М. П. Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / упоряд. та авт. іст.-біо-гр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. 688 с.

3. Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ : Темпора, 2008. 628 с.
4. Жебунев Л. Памяти А. А. Русова. *Украинская Жизнь*. 1915. № 10. С. 17–24.
5. Зі спогадів Софії Русової про життя на хуторі «Робінзон». *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 45–64.
6. Іваницька С. Г. Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. *Наук. записки історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIII. С. 273–282.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ. ВР). Ф. Х, спр. 4865. П – Р. Русов О. О., арк. 148.
8. ІР НБУ. ВР. Ф. Х, спр. 14789, Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова.
9. ІР НБУ. ВР. Ф. Х, спр. 18026.
10. ІР НБУ. ВР. Ф. 246, спр. 130.
11. Катренко А. М. Український національний рух ХІХ ст. Част. II. 60 – 90-ті роки ХІХ ст.: навч. посібник. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1999. 189 с.
12. Катренко А. М., Мойсієнко В. О. О. Русов: віхи життя та громадсько-політичної діяльності. *Історія в школах України*. 1997. № 2. С. 51–53.
13. Катренко А. М., Петрук Б. В. О. О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). Київ : Нора-принт, 1998. 64 с.
14. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. Том 1. 1874–1879. Київ : Наук. думка, 1994. 648 с.
15. Лотоцький Олександр. Сторінки минулого: у 3 ч. Частина друга. Вид. Укр. правосл. церкви в США, 1966. 484 с.
16. Львівська національна наукова б-ка ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 133 (Бучинський), п. 4.
17. Олександр Олександрович Русов (1847–1915) : Біобібліографічний покажчик / склад. і вступ. стаття О. Я. Рахна; наук. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів : Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка, 2004. 116 с.
18. Петрунkevич І. На Чернігівщині: Уривки із спогадів громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2009. 256 с.
19. Побірченко Н. С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог : короткий життєпис. Київ : Пед. думка, 1998. 72 с.
20. Побірченко Наталя. Олександр Русов: великорос із «сильним полум'ям любові до України». *Київська старовина*. 1999. № 5. С. 107–113.
21. Рахно О. Я. Земська діяльність М. І. Неплюєва. *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип. 4. С. 266–271.
22. Рахно О. Олександр Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини. *Сіверянський літопис*. 2000. № 6. С. 49–61.
23. Рахно О. Творча спадщина О. О. Русова як джерело для вивчення історії України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. *Україна, українці, українознавство у ХХ ст. у джерелах і документах* : зб. наук. праць: у 2 ч. Київ, 1999. Ч. 1. С. 93–97.
24. Рахно О. Участь О. Русова в діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. 2004. Вип. 27. Серія: Історичні науки. № 2. С. 69–76. Чернігів.
25. Рахно О. Участь О. Русова у громадсько-політичному житті України другої половини ХІХ ст. *Україна на порозі ХХІ ст.: актуальні питання історії* : зб. наук. праць. Київ, 1999. С. 141–148.
26. Российский государственный архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ). Ф. 395, оп. 1, д. 343.
27. РГАЛИ. Ф. 1696, оп. 1, д. 139.
28. РГАЛИ. Ф. 1696, оп. 1, д. 143.
29. Русов О. О. Записки земського губернского гласного с 1898–1899 по 1901 г. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 65–135.
30. Русов О. О. Злоключения трех киевских студентов в прошлом столетии. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 137–165.
31. Русов О. О. Из воспоминаний о П. П. Чубинском. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 291–295.
32. Русов О. О. Как я стал членом громади. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 166–180.
33. Русов О. О. Н. В. Лысенко (вместо некролога). *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 265–281.
34. Русов О. О. Сведения. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 236–239.
35. Русов О. О. Спомини про В. Б. Антоновича. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 244–254.
36. Русов О. О. Спомини про празьке видання «Кобзаря». *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 181–191.
37. Русов О. О. Хутор «Робинзон» под Шаповаловкой. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 23–44.

38. Русов О. О. Уривок споминів про М. П. Драгоманова. *Щоденники та спогади* / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 255–258.
39. Русова С. Мої спомини (1861–1879). За сто літ. М-ли з гром. й літ. життя України XIX і поч. XX ст. / під ред. М. Грушевського. Київ, 1928. Кн. 2. С. 147–205.
40. Русова С. Серед ідеалістів 70-х років. Спомини. Прага : Вид-во «Вільна спілка», 1934. 14 с.
41. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / предисл. В. Я. Богучарського. Пг. : Изд-во «Огни», 1916. 251 с.
42. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК) . Ф. 274, оп. 1, спр. 167.
43. ЦДІАУК. Ф. 419, оп. 1, спр. 1215.
44. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 663, оп. 2, спр. 2.
45. ЦДІАЛ. Ф. 663, оп. 2, спр. 253.
46. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907). Київ : Вид-во «Темпора», 2003. 416 с.

REFERENCES

1. Hrushevskiy, M. S. (2007). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut [ho are the Ukrainians and what they want]. Tvoru: u 50 t. – Works: in 50 vols.* P. Sokhan (Ed.). (Vol. 4, Book 1), (pp. 152–164). Lviv: Vyd-vo "Svit" [in Ukrainian].
2. Drahomanov, M. P. (1991). Vybrane... mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini [Selected... my plan to make an essay on the history of civilization in Ukraine]. R. S. Mishchuk (Ed.). Kyiv: Lybid [in Ukrainian, in Russian].
3. Chykalenko, Y., & Stebnytskyi, P. (2008). *Lystuvannia. 1901–1922 [Correspondence. 1901–1922]*. N. Myronets, I. Starovoitenko, O. Stepchenko (Ed.). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
4. Zhebuney, L. (1915). Pamiaty A. A. Rusova [In memory of A. A. Rusov]. *Ukraynskaia Zhyzn*, 10, 17–24 [in Russian].
5. Rakhna, O. Ya. (2011). Zi spohadiv Sofii Rusovoi pro zhyttia na khutori «Robinzon» [From the memoirs of Sofia Rusova about life on the farm "Robinson"]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs.* (pp. 45–64). Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].
6. Ivanytska, S. H. (2012). Oleksandr Oleksandrovych Rusov u indyvidualnykh zghadkakh ta kolektyvni pamiati predstavnykiv ukrainskoi liberalno-narodnytskoi elity pochatku XX st. [Oleksandr Oleksandrovych Rusov in individual memories and collective memory of representatives of the Ukrainian liberal-populist elite of the early twentieth century]. *Nauk. zapysky istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University, XXXIII*, 273–282 [in Ukrainian].
7. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. Fund X. File 4865. P – R. Rusov O. O. [in Ukrainian].
8. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. Fund X. File 14789. Shamrai S. Spomyny Ol. Ol. Rusova [in Ukrainian].
9. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. Fund X. File 18026 [in Ukrainian].
10. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. F. 246, spr. 130 [in Ukrainian].
11. Katrenko, A. M. (1999). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh XIX st. Chast. II. 60 – 90-ti roky XIX st. [Ukrainian national movement of the XIX century. Part. II. 60 - 90 years of the XIX century]*. Kyiv: Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
12. Katrenko, A. M., & Moisiienko V. (1999). O. O. Rusov: vikhy zhyttia ta hromadsko-politychnoi diialnosti [O. O. Rusov: milestones in life and socio-political activities]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy – History in schools of Ukraine*, 2, 51–53 [in Ukrainian].
13. Katrenko, A. M., Petruk, B. V. (1998). O. O. Rusov – vydatnyi ukrainskyi vchenyi i hromadskyi diiach (1847–1915) [O. O. Rusov – a prominent Ukrainian scientist and public figure (1847-1915)]. Kyiv: Nora-prynt [in Ukrainian].
14. Kistiakivskiy, O. F. (1994). 1874–1879. *Shchodennyk (1874–1885): u 2 t. – Diary (1874–1885): in 2 volumes.* (Vol. 1). Kyiv: Nauk. dumka, 648 s. [in Russian].
15. Lototskyi, O. (1966). *Storinky mynuloho: u 3 ch. Chastyna druha [Pages of the past: at 3 o'clock Part two]*. Vyd. Ukr. pravosl. tserkvy v SShA [in Ukrainian].
16. Lvivska natsionalna naukova b-ka im. Vasylia Stefanyka. Viddil rukopysiv [Department of Manuscripts]. Fund 133 (Buchynskiy) [in Ukrainian, in Russian].
17. Kovalenko, O. B. (Ed.). (2004). *Oleksandr Oleksandrovych Rusov (1847–1915): [Oleksandr Oleksandrovych Rusov (1847–1915)]*. Chernihiv: Chernihivska OUNB im. V. H. Korolenka, 116 s. [in Ukrainian].
18. Petrunkevych, I. (2009). Na Chernihivshchyni: Uryvky iz spohadiv hromadskoho diiacha kintsia XIX – pochatku XX st. [In the Chernihiv region: Excerpts from the memoirs of a public figure of the late nineteenth – early twentieth century.]. Chernihiv: RVK «Desnianska pravda» [in Ukrainian, in Russian].
19. Pobirchenko, N. S. (1998). Oleksandr Oleksandrovych Rusov – ukrainskyi hromadskyi diiach, vchenyi, pedahoh: korotky zhyttiepys [Oleksandr Oleksandrovych Rusov – Ukrainian public figure, scientist, teacher: a short biography]. Kyiv: Ped. dumka [in Ukrainian].

20. Pobirchenko, N. (1999). Oleksandr Rusov: velykoros iz «sylnym polumiam ljubovi do Ukrainy» [Oleksandr Rusov: a great Russian with a "strong flame of love for Ukraine"]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 5, 107–113 [in Ukrainian].
21. Rakhno, O. Ya. (2011). Zemska diialnist M. I. Nepliuieva [Zemsky activity of MI Nepliyuev]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*, 4, 266–271 [in Ukrainian].
22. Rakhno, O. (2000). Oleksandr Rusov u naukovomu i hromadskomu zhytti Chernihivshchyny [Olexander Rusov in the scientific and social life of Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Severyansky chronicle*, 6, 49–61 [in Ukrainian].
23. Rakhno, O. (1999). Tvorchy spadshchyna O. O. Rusova yak dzherelo dlia vyvchennia istorii Ukrainy druhoi polovyny XIX — pochatku XX st [Creative heritage of OO Rusov as a source for studying the history of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Ukraina, ukraintsi, ukrainoznavstvo u XX st. u dzherelakh i dokumentakh – Ukraine, Ukrainians, Ukrainian studies in the XX century. in sources and documents*. (Vol 1), (pp. 93–97). Kyiv [in Ukrainian].
24. Rakhno, O. (2004). Uchast O. Rusova v diialnosti Pivdenno-Zakhidnoho viddilu Rosiiskoho heohrafichnoho tovarystva [Participation of O. Rusov in the activities of the South-Western branch of the Russian Geographical Society]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Seria: Istorychni nauky – Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University named after Taras Shevchenko. Series: Historical Sciences*, 2 (27), 69–76 [in Ukrainian].
25. Rakhno O. (1999). Uchast O. Rusova u hromadsko-politychnomu zhytti Ukrainy druhoi polovyny XIX st [Participation of O. Rusov in the socio-political life of Ukraine in the second half of the XIX century]. *Ukraina na porozhi XXI st.: aktualni pytannia istorii – Ukraine on the threshold of the XXI century: current issues of history*. (pp. 141–148). Kyiv [in Ukrainian].
26. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv literatury i iskusstva [Russian State Archive of Literature and Art]. Fund 395. Inventory 1. File 343 [in Russian].
27. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv literatury i iskusstva [Russian State Archive of Literature and Art]. Fund 1696. Inventory 1. File 139 [in Russian].
28. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv literatury i iskusstva [Russian State Archive of Literature and Art]. Fund 1696. Inventory 1. File 143 [in Russian].
29. Rusov, O. O. (2011). *Zapiski zems'kogo gubernskogo glasnogo s 1898–1899 po 1901 g. Shchodenniki ta spohady*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 65–135). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
30. Rusov, O. O. (2011). Zloklyucheniya trekh kievskikh studentov v proshlom stoletii [Misfortunes of three Kiev students in the last century]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 137–165). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
31. Rusov, O. O. (2011). Iz vospominaniy o P. P. Chubinskom [From memories of PP Chubinsky]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 291–295). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
32. Rusov, O. O. (2011). Kak ya stal chlenom gromady [How I became a member of the community]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 166–180). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
33. Rusov, O. O. (2011). N. V. Lysenko (vmesto nekrologa) [N. V. Lysenko (instead of the obituary)]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 265–281). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
34. Rusov, O. O. (2011). Cvedeniya [Information]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 236–239). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
35. Rusov, O. O. (2011). Spomyny pro V. B. Antonovycha [Memoirs of V. B. Antonovich]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 244–254). Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].
36. Rusov, O. O. (2011). Spomyny pro prazke vydannia «Kobzaria» [Memoirs of the Prague edition of "Kobzar"]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 181–191). Chernihiv: Desna Polihraf, 181–191 [in Ukrainian].
37. Rusov O. O. (2011). Khutor «Robinzon» pod Shapovalovkoy [Farm "Robinson" near Shapovalovka]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 23–44). Chernihiv: Desna Polihraf [in Russian].
38. Rusov, O. O. (2011). Uryvok spomyniv pro M. P. Drahomanova [Excerpt from memories of M. P. Drahomanov]. *Shchodennyky ta spohady – Diaries and memoirs*. O. Ya. Rakhno (Ed.). (pp. 255–258). Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].
39. Rusova, S. (1928). *Moi spomyny (1861–1879) [My memories (1861–1879)]. Za sto lit. M-ly`z grom. j lit. zhy`tya Ukrayiny` XIX i poch. XX st. [For a hundred years. M-li with thunder. and years. life of Ukraine in the XIX and early XX century]*. Book 2. M. Grushevs`kuy (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
40. Rusova, S. (1934). *Sered idealistiv 70-kh rokiv. Spomyny [Among the idealists of the 70's. Memories]*. Praha: Vyd-vo «Vilna spilka» [in Ukrainian].
41. Khizhnyakov, V. M. (1916). *Vospominaniya zemskogo deyatelya [Memoirs of a Zemsky figure]*. Ph.: Yzd-vo «Ohny» [in Russian] [in Russian].
42. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. Fund 274. Inventory 1. File 167 [in Russian].
43. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. Fund 419. Inventory 1. File 1215 [in Russian].
44. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv in Lviv]. Fund 663. Inventory 2. File 2 [in Ukrainian].

45. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv in Lviv]. Fund 663. Inventory 2. File 253[in Ukrainian].
46. Chykalenko, Ye. (2003). *Spohady (1861–1907) [Memoirs (1861–1907)]*. Kyiv: Vyd-vo «Tempora» [in Ukrainian].

Світленко Сергій Іванович

Доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет
ім. Олесь Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: svitlenko@gmail.com

Svitlenko Serhii

Doctor of Historical Sciences, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3313-9036

Цитування: Світленко С. І. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч. 1. Виходження у світ української національної еліти. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С. 93–107.

Citation: Svitlenko, S. I. (2020). Ukrayins'kyi intelektual Oleksandr Rusov. Ch. 1. Vkhodzhennya u svit ukrayins'koyi natsional'noyi elity [Ukrainian intellectual Alexander Rusov. Part 1. Appearance in the world of the Ukrainian national elite]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 23 (4)*, 93–107.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.03.2020

Філософія

DOI: 10.15421/172046

УДК: 141.41.

Поняття «підтвердження» християнської віри у теїстичній філософії Алвіна Плантінґи

Марія Філатова, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Об'єктом наукової статті є сучасний теїстичний підхід А. Плантінґи до західнофілософської думки. Мета дослідження полягає у визначенні поняття «підтвердження» як властивості християнської віри в філософії А. Плантінґи. Методологія наукового дослідження: метод історико-філософського аналізу; феноменологічний метод; метод компаративного аналізу; герменевтичний метод. Наукові результати полягають у тому, що у дослідженні вперше було запропоновано охарактеризувати поняття «підтвердження» як властивість теїстичної віри у концепції А. Плантінґи. Висновки, отримані в ході дослідження: 1) з'ясовано, що характерними рисами підтвердження теїстичної віри для А. Плантінґи є: правильне функціонування пізнавальних здібностей, відповідне навколишнє середовище, надійна мета та несуперечливість вірування іншим переконанням; 2) встановлено, що підтвердження є властивістю вірування, яке перетворює його на знання, завдяки істинності цього вірування; 3) проаналізовано закономірність, яка показує, що вірування в Бога, так само як і вірування у свою пам'ять не може бути доведене емпіричним шляхом, проте є істинним для їх власників; 4) виявлено, що А. Плантінґа розглядає вірування істинним для конкретної людини, а не істинним взагалі; 5) охарактеризовано чотири способи взаємодії людини з Богом, які характерні А/С моделі А. Плантінґи: віра, Святе Писання, почуття Божественного, внутрішнє спонукання Святого Духу; 6) оцінено запропоновану А. Плантінґою модель Аквінського/Кальвіна на відповідність вченням Т. Аквінського та Ж. Кальвіна; 7) Доведено вплив А/С моделі А. Плантінґи на формування аргументації з боку представників нехристиянських теїстичних систем; 8) обґрунтовано, що серед двох бід, що загрожують християнській вірі, а саме атеїзм та інші теїстичні системи, мислитель обирає інші теїстичні системи, оскільки їх представники можуть користуватися розширеною А/С моделлю А. Плантінґи.

Ключові слова: А/С модель, істинність, когнітивні здібності, почуття Божественного, внутрішнє спонукання Святого Духу, раціональність, реформаторська епістемологія, аргумент

The concept of «warrant» of the christian belief in Alvin Plantinga'S theistic philosophy

Mariia Filatova, Oles Honchar Dnipro National University

The study focuses on the concept of warranted Christian belief, which was introduced by A. Plantinga. The purpose of the research is to consider the warrant as a property of the Christian belief, moreover through which it can become knowledge. The study scrutinizes the possibility of accepting faith without theistic arguments. The author analyzes A. Plantinga's classification of a warrant, for example, deontologism, coherentism and reliabilism. The author gives a general characteristic of warranted belief, moreover, the study stresses that belief has a warrant for a person if it is produced by cognitive faculties functioning properly, if a belief is formed in an appropriate epistemic environment, if cognitive faculties are operating according to a design plan reliably aimed at truth, if a person has no defeaters for that belief. The article emphasizes that if A. Plantinga's A/C model is true, then theistic belief is truly warranted, consequently a warrant of theistic belief depends on the proof of the existence of God. The author of the research contends that beliefs can have different degrees of the warrant, and if this degree becomes sufficient, belief becomes knowledge. Moreover, the author points out that one of the basic beliefs admitted by A. Plantinga is belief in God. The study analyzes four types of human interaction with God: internal instigation of the Holy Spirit, perception of God (sensus divinitatis), Holy Scripture, and faith. The main function of the internal instigation of the Holy Spirit is to inspire a human to have faith in God. Moreover, the author emphasizes that Christian beliefs, acquired by the

internal instigation of the Holy Spirit, are not only warranted but have sufficient justification to be knowledge. The complex action of the perception of God and internal instigation of the Holy Spirit provide reliable, properly basic beliefs that are referred to the truth written in the Holy Gospel. As a result, the author comes to the conclusion that there are no convincing arguments for the Christian belief for those who have not accepted it. In the conclusion, the author points out that forming an A/C model, A. Plantinga creates a double problem, on the one hand, his goal is to warrant the truth of the theistic belief, and he performs his task, but, on the other hand, he tries to demonstrate warrant of the Christian belief, and presents the same opportunity to representatives of other theistic religions. Thus, instead of arguing with atheism, A. Plantinga turns to a discussion with non-Christian theistic religions.

Keywords: *A/C model, truth, cognitive abilities perception of God, internal instigation of Holy Spirit, rationality, reformed epistemology, argument*

Понятие «подтверждения» христианской веры в теистической философии Алвина Плантинги

Мария Филатова, Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

Объектом научной статьи является современный теистический подход А. Плантинги к западно-европейской мысли. Цель исследования заключается в определении понятия «подтверждение» как свойства христианской веры в философии А. Плантинги. Методология научного исследования: метод историко-философского анализа; феноменологический метод; метод компаративного анализа; герменевтический метод. Научные результаты заключаются в том, что в исследовании впервые было предложено охарактеризовать понятие «подтверждение» как свойство теистической веры в концепции А. Плантинги. Выводы, полученные в ходе исследования: 1) выяснено, что характерными чертами подтверждения теистической веры для А. Плантинги являются: правильное функционирование познавательных способностей, соответствующая окружающая среда, надежная цель и непротиворечивость верования другим убеждениям; 2) установлено, что подтверждение является свойством верования, которое превращает его в знания, благодаря истинности этого верования; 3) проанализирована закономерность, которая показывает, что верования в Бога, так же как и верования в свою память, не могут быть доказаны эмпирическим путем, однако являются истинными для их владельцев; 4) выявлено, что А. Плантинга рассматривает верование истинным для конкретного человека, а не истинным вообще; 5) охарактеризованы четыре способа взаимодействия человека с Богом, которые характерны А/С модели А. Плантинги: вера, Священное Писание, чувство Божественного, внутреннее побуждение Святого Духа; 6) оценено предложенную А. Плантингою модель Аквинского/Кальвина на соответствие учению Ф. Аквинского и Ж. Кальвина; 7) доказано влияние А/С модели А. Плантинги на формирование аргументации со стороны представителей нехристианских теистических систем; 8) обосновано, что среди двух зол, которые угрожают христианской вере, а именно атеизм и другие теистические системы, мыслитель выбирает другие теистические системы, поскольку их представители могут пользоваться расширенной А/С моделью А. Плантинги.

Ключевые слова: *А/С модель, истинность, когнитивные способности, чувство Божественного, внутреннее побуждение Святого Духа, рациональность, реформаторская эпистемология, аргумент*

Вступ

Постановка проблеми.

Актуальність теми полягає у зацікавленості сучасними дослідниками у понятті підтвердженої християнської віри, яке вводить А. Плантинга, та у дослідженні першопричин виникнення цього поняття.

Метою наукового дослідження є визначення поняття «підтвердження» як властивості християнської віри, за допомогою якої вона може стати знанням. Методологія, якою користується автор

дослідження, містить: метод історико-філософського аналізу, метод компаративного аналізу, феноменологічний метод, герменевтичний метод.

Аналіз досліджень та публікацій

Сучасне богослов'я потерпає від негативного впливу релігійних «некогнітивістів», таких як Р. Брейтуейт, Г. Кауфманн, Дж. Хік та інші (Howard-Snyder, 2016, p. 156). Саме тому своїм завданням А. Плантинга ставить саме доведення того, що теїстичні вірування можуть розглядатися як раціональні твердження.

За останні роки було написано багато відповідей на реформаторську епістемологію А. Плантаґі. Коментарі були як критичні (Clark, 1994; Lamont, 2001), так і позитивні (Oliphant, 2001). Але більшість коментаторів розглядали як негативні, так і позитивні сторони реформаторської епістемології А. Плантаґі (Mascord, 2007). На думку сучасного дослідника Р. Дженкіна, реформаторська епістемологія є епістемологічною теорією А. Плантаґі, а А/С модель християнської віри – це метафізична теорія (Jenkin, 2015). Серед останніх публікацій сучасних дослідників, в яких ми знаходимо зацікавленість проблемою підтвердженої теїстичної віри А. Плантаґі та його А/С моделлю, варто відзначити: А. Мун (Moon, 2017), Д. Фарія (Faria, 2016), М. Пеннер (Penner, 2018), К. Шоу (Shaw, 2019) та інші.

Виклад основного матеріалу

Загалом реформаторські епістемологи, зокрема американський філософ ХХ–ХХІ ст. А. Плантаґа, вважають, навіть якщо теїстична віра не є раціонально обґрунтованою, вона все одно користується підтримкою з боку епістемології, яка є достатньою для знання, на підставі того, що ця віра створюється надійно функціонуючими когнітивними здібностями, або на підставі вірогідних доказів (Shaw, 2019, р. 103). Дане дослідження присвячено тому, щоб розібратися, чи може людина приймати віру без теїстичних аргументів. З одного боку, є австралійський філософ ХХ ст. Дж. Меккі, який притримувався точки зору, що теїстична віра може бути підтвердженою лише за наявності теїстичних аргументів. З іншого боку, є А. Плантаґа, який, на відміну від Дж. Меккі, вважає, що теїстична віра не потребує аргументів, та є підтвердженою, оскільки вона є істинною. Фактично, аргумент Дж. Меккі А. Плантаґа не розглядає у якості вагомій підстави вважати, що теїстична віра підтверджена, тільки якщо є успішний теїстичний аргумент (Faria, 2016, р. 7). Вочевидь, існує багато теїстичних аргументів, такі як онтологічний, космологічний, телеологічний та інші, які доводять існування Бога. Але навряд чи віра для віруючої людини буде підтвердженою через ці аргументи, оскільки дехто навіть і не чув про ці аргументи, але, не дивлячись на це, вірить у Бога. Проте чи може теїстична віра базуватися лише на релігійному досвіді, а не на теїстичних аргументах? І чи може у такому випадку теїстична віра бути істиною базовою? На нашу думку, існує два співтовариства, для яких ці питання є цікавими: перш за все, це співтовариство віруючих людей, а, по-друге, наукове співтовариство, яке займається питаннями релігійних вірувань.

Віра в Бога є такою самою як віра в те, що Ваша мати Вас любить. Здається, що Ви не шукатимете аргументів та не розглядатимете як гіпотезу те, що Ваша мати Вас любить. Звичайно Ви можете розглянути аргументи «за» та «проти», але не вони будуть формувати впевненість у тому, що Ваша мати Вас любить. Віра в Бога так само не ґрунтується на наукових аргументах. «Теїстична віра – це віра в те, що Бог існує, як це розуміється в головній традиції монотеїстичних релігій (йудаїзм, християнство та іслам), в яких Бог розглядається як особистісна, всезнаюча та всемогутня істота» (тут і далі мій переклад – Ф. М.) (Faria, 2016, р. 1).

Будь-яка віра може мати підтвердження, яке, на нашу думку, є властивістю, за допомогою якої знання відрізняється від істинного вірування. А. Плантаґа поділяє три основні погляди на характер підтвердження: деонтологізм (віра Р має підставу для людини S, якщо S вважає, що Р – це гарний спосіб для нього виконати свій епістемологічний борг); когерентність (Р – це вірування, яке має підставу для S, якщо воно узгоджується з ноетичною структурою S); релятивізм (Р – це вірування, яке має підставу для S, якщо Р створюється в S процесом, який надійно веде до істинних переконань). Деонтологізм та когерентність А. Плантаґа підводять під спільну категорію – інтерналізм. Інтерналізм – це точка зору, згідно з якою кожна умова, яка індивідуально необхідна для підтвердження, є внутрішньою умовою, яка відома суб'єкту. У свою чергу, релятивізм співпадає з екстерналізмом, який підкреслює, що найменш одна умова, яка індивідуально необхідна та достатня для підтвердження, є зовнішньою умовою (Faria, 2016, р. 9). А. Плантаґа вважає, що належний функціоналізм є найкращою теорією підтвердження, вірування має для людини підтвердження, якщо: 1) вірування сформовано у людині когнітивними здібностями, які функціонують належним чином; 2) вірування сформовано у відповідному епістемологічному середовищі, яке відповідає середовищу, для якого когнітивні здібності людини були розроблені; 3) когнітивні здібності людини, які формують вірування, діють у відповідності з планом їх створення, які мають за мету істину; 4) людина не має інших вірувань, які суперечать даному віруванню (Faria, 2016, р. 9–10). Таким чином ми можемо зробити висновок, що підтвердження вірування характеризується надійним когнітивним функціонуванням, станом навколишнього середовища, станом надійності мети та станом несуперечності вірувань.

У пошуках відповіді на питання «якщо належний функціоналізм щодо підтвердження є вірним, чи буде, в такому випадку теїстична віра підтвердженою?» А. Плантінга звертається до моделі, у якій теїстична віра є базовою та підтвердженою, це «модель Аквінського/Кальвіна» (А/С модель). Використовуючи А/С модель, мислитель намагається показати, що вона можлива з логічної та епістемологічної точки зору, та якщо А/С модель істинна, то теїстична віра є істинно підтвердженою. Якщо припустити, що Бог існує, дуже вірогідно, що А/С модель істинна, тому, якщо Бог існує, вірогідно, що теїстична віра має підтвердження. Проте А. Плантінга не намагається продемонструвати, що А/С модель істина, його мета полягає у тому, щоб показати, що А/С модель є епістемологічно можливою, і через це теїстична віра може бути підтверджена базовим чином. Тобто підтвердження теїстичної віри залежить від доказу існування Бога. Аргумент А. Плантінги виглядає таким чином:

«(1) $\Diamond M$ » - це можливо, що А/С модель є істиною або реальною.

«(2) $\Box(M \rightarrow \neg(W \rightarrow A))$ » – це необхідно, що з того, що А/С модель є істиною або реальною, випливає заперечення того, що з того, що теїстична віра є підтвердженою, випливає те, що існують вдалі теїстичні аргументи.

«(3) $\therefore \Diamond(W \wedge \neg A)$ (з (1) та (2))» – саме тому можливо, що теїстична віра є підтвердженою і не існує вдалих теїстичних аргументів (з (1) та (2)).

(4) $\Box(G \rightarrow M)$ – це необхідно, що з існування теїстичного Бога випливає, що А/С модель є істиною або реальною.

(5) $\therefore \Box(G \rightarrow W)$ (з (2) та (4)) – саме тому необхідно, що з існування теїстичного Бога випливає те, що теїстична віра є підтвердженою (з (2) та (4)). (Faria, 2016, p. 11). Фактично, на наш погляд, мислитель намагається сказати, що підтвердження віри не залежить від наявності вдалих аргументів. Перш за все А. Плантінга намагається довести можливість того, що теїстична віра є підтвердженою, навіть якщо не існує жодного гарного аргументу. Далі він виводить підтвердження теїстичної віри з існування Бога.

Вочевидь, А/С модель А. Плантінги фундується на припущенні, що люди є творінням Бога, вони створені за образом та подобою Бога, і на твердженні Ф. Аквінського та Ж. Кальвіна про те, що існує природне знання про Бога. Відповідно до А/С моделі, це «природне знання про Бога досягається не шляхом умовиводів або аргументів (наприклад, відомих теїстичних доказів природ-

ного богослов'я), а набагато більш безпосереднім чином. Ці переконання просто виникають всередині нас, будучи викликаними обставинами, вони не є висновками з них. У цьому відношенні *sensus divinitatis* (почуття Божественного) нагадує сприйняття, пам'ять і апіорне переконання» (Plantinga, 2000, p.174–175). На наш погляд, саме *sensus divinitatis* і є відповіддю на багато питань щодо існування вірувань без використання або знання аргументів на їх користь. У цьому сенсі серед співтовариства віруючих людей можуть зустрітися і представники наукового співтовариства, які володіють знанням аргументів, наприклад на користь існування Бога, ці знання можуть бути для них підтвердженням їх віри, проте, існують і ті, хто не стикався з подібними аргументами або не володіє достатніми когнітивними здібностями для їх використання, тим не менш їх віра може бути не слабшою за перших. Саме тут, як ми вважаємо, працює А/С модель А. Плантінги. Коли в людині присутнє прагнення до пошуків чогось трансцендентного, в ній включається *sensus divinitatis*, який і є першопричиною цих пошуків.

«Плантінгова трилогія» щодо підтвердження складається з книг «Підтвердження: поточні дебати», «Підтвердження та належне функціонування» та остання, і найбільш значуща книга «Підтверджена християнська віра» (Plantinga, Warrant: The Current Debate, 1993; Warrant and Proper Function, 1993; Warranted Christian Belief, 2000). Підтвердження та належне функціонування являють собою два головні елементи реформаторської епістемології. Реформаторська епістемологія – це позиція щодо раціональності релігійної віри, згідно з якою віра в Бога може бути раціональною, навіть якщо ця віра не сформована за допомогою раціональних аргументів (Penner, 2018, p. 128). Реформаторську епістемологію можна інтерпретувати як відповідність двом вимогам: по-перше, твердження є емпіричним твердженням про те, як релігійні вірування зазвичай формуються; по-друге, твердження – філософське твердження про епістемологічний статус цих переконань. Сучасний дослідник філософії А. Плантінга А. Мун пропонує поділити дві версії аргументу А. Плантінги для його релігійної епістемології. Перший аргумент А. Мун назвав «аргумент на основі релігії» (a religion-based argument), а другий аргумент на основі намірів (an intention-based argument) (Moon, 2017, p. 450). Підтвердження, так само як і обґрунтованість, є особливістю вірувань. Вірування можуть мати досить різний ступінь підтвердження, і якщо цей ступінь стає

достатнім, вірування стає знанням. Дж. Кунс підкреслює, що підтвердження є тим, що додається до істинного вірування для того, щоб виробляти знання (Koons, 2011).

А. Платінга дає таку дефініцію підтвердження: «Віра має підтвердження тоді і тільки тоді, коли вона створюється когнітивними здібностями, що функціонують належним чином у сприятливому епістемологічному середовищі відповідно до плану створення, успішно спрямованого на вироблення істинної віри» (Plantinga, 2000, р. 498). До так званого «стандартного пакету» когнітивних здібностей мислитель відносить сприйняття, пам'ять та розум (Plantinga, 2000, р. 147). Не залежно від того, чи були вірування істинними чи хибними, ці вірування не мали би підтвердження, у разі, якщо людина, у якій сформовано вірування, сп'яніла. Оскільки когнітивні здібності людини у такому разі функціонують не належним чином. Середовище, в якому знаходяться когнітивні здібності, також впливають на формування підтвердженого вірування. Фактично, як органи тіла, так і пізнавальні здібності мають працювати в певному середовищі.

Складність проблеми полягає у виокремленні А. Платінгою серед підтверджених вірувань саме базових вірувань. Базові вірування не залежать від аргументів, їх приймають як підтвержені відразу після розгляду. В якості прикладу А. Платінга наводить вірування, вироблені за допомогою сприйняття, оскільки, у разі, якщо сприйняття надійно функціонує, те, що буде сприйняте, буде і підтверджено. Істиною базові вірування пояснюють, як вірування можуть бути підтвердженими для нас, істинність яких відразу ж стає очевидною. Саме в таких випадках вірування мають підтвердження. А. Платінга демонструє, яке вірування є підтвердженим: «Вірування має підтвердження для людини S тільки якщо воно сформовано у S правильно функціонуючими когнітивними здібностями, у когнітивному середовищі, що відповідає типу когнітивних здібностей S, відповідно до плану створення успішно націленого на істину» (Plantinga, 2000, р. 156). Вочевидь, одним з базових вірувань, яке приймає А. Платінга, є віра в Бога.

Прийнято виокремлювати чотири особливості моделі А. Платінги: почуття Божественного (*sensus divinitatis*), Святе Писання, внутрішнє спонукання Святого Духу (PHS), та віру (Plantinga, 2000, р. 243). Головною функцією внутрішнього спонукання Святого Духу є натхнення і втілення в людині віри в Бога. Фактично, мислитель нама-

гається сказати, що християнські переконання, набуті внутрішнім спонуканням Святого Духу, не є лише підтвердженими, але мають достатнє обґрунтування, щоб бути знанням. Через те, що ці переконання викликані прямим втручанням Бога в життя людини, ці переконання є основними переконаннями і не потребують аргументів або доказів. Функція віри полягає в тому, щоб створити у нас християнські вірування чи переконання, відповідно до плану Божого творення, спрямованого на формування істинних вірувань (Plantinga, 2000, р. 206). Приймаючи той факт, що віра є дарунком від Бога, А. Платінга вбачає в *sensus divinitatis* стремління до пізнання Бога. На наш погляд, мислитель намагається розвести по різних кутам те, що неможливо розділити: почуття Божественного та внутрішнє спонукання Святого Духу, віру та Святе Письмо. З нашої точки зору, наявність віри у людині є результатом почуття Божественного у людині, внутрішнього спонукання Святого Духу та дослідження Святого Письма. Нам здається, що А. Платінга в цьому місці проводить розмежування, розглядаючи почуття Божественного, як почуття, які знаходяться всередині людини від її народження, а спонукання Святого Духу – як процес, який йде ззовні (від Святого Духу) всередину людини.

Головна ідея мислителя полягає в тому, що, якщо християнська віра є істиною, то вона є підтверженою. Якщо християнський Бог існує, то християнське вірування підтверджено. Це означає, що у випадку існування такого Бога, є досить логічним, що Він створює людину з відповідною ноетичною структурою, яка, за допомогою Святого Духу, сприймає Його (Plantinga, 2000, р. 188–189). Дж. Бейлбі підкреслює таку думку з цього приводу: «які повинні бути обставини, щоб існувала поразка для християнської віри? Така поразка може бути для християнської віри, тільки якщо християнство, по суті, не є істинним» (Beilby, 2007, р. 138). Вочевидь, що від існування Бога залежить істинність християнської віри. Проте, на наш погляд, підтвердження та істинність не є взаємозамінними поняттями. У цьому сенсі вірування може бути істинне, проте не мати підтвердження для людини.

Фактично, епістемологія А. Платінги є результатом того, що деякі критики, такі як К. Маркс та З. Фройд, вважали, що християнство може бути істинним, але християнська віра не є раціональною. І хоча З. Фройд і К. Маркс мали теорії щодо того, чому релігійні вірування розвивалися в людській психіці, вони придумали свої теорії через

те, що не вірили в проявлену релігію (Plantinga, 2000, р. 162). Л. Загжебські підтримує А. Платінгу у протистоянні тим, хто з посмішкою звинувачує традиційне християнство у тому, що воно виходить за межі раціональності (Zagzebski, 2002, р. 119). А. Платінга вважає, що історичні дані, які підкреслюють ймовірність того, що повний обсяг християнських вірувань, зокрема втілення і воскресіння Христа є істинною, є досить низькі для того, щоб виправдати християнську віру на підставі цих доказів. Навіть якщо б ймовірність воскресіння була досить високою, мислитель не був би вражений такими доказами, оскільки вважає, що такий ймовірнісний підхід до християнства стає категоричною помилкою, яка припускає, що християнська віра є гіпотезою, яка потребує доказової підтримки з боку історичних даних або деякого набору вірувань. У той час, як А. Платінга вважає, що християнська віра не потребує доказів (Plantinga, 2000, р. 442). Мислитель підкреслює, що підтверджена християнська віра – це «тренування в апологетиці та філософії релігії, спроба продемонструвати провал низки заперечень проти християнської віри» (Plantinga, 2000, р. 8). Проте, А. Платінга вважає, що не будь-яке вірування може надати знання, яке буде істинним, та причини підтвердження цього вірування. Теїст зауважує, що у випадку, якщо істинність вірування підтримується лише інтуїцією людини, це є епістемологічний егоїзм, який є так само невиправданий, як етичний егоїзм (Plantinga, 2000, р. 449). На нашу думку, цією ідеєю А. Платінга категорично відходить від філософії одкровення К. Барта, який вважає використання аргументів у цьому сенсі неприйнятним та нехристиянським.

А. Платінга розглядає свою А/С модель з реформаторської позиції, але багато мислителів переконані, що модель А. Платінги не працює навіть з різними різновидами християнства, що вже казати, про інші релігійні системи (Tilley, 1990, р. 240–241). Мислитель переконаний у тому, що його А/С модель підтверджує для вірян, що Біблія є істинною щодо великих речей Євангелія, а не в кожній деталі, яка записана в Писанні (Plantinga, 2001, р. 388–389). Але для фундаменталістських християн тотальна непогрішимість Писання є однією з великих речей Євангелія. Вони стверджують, що це єдиний спосіб, яким людина може точно знати інші деталі Біблії. Таким чином, модель А. Платінги має можливість створити розкол серед реформаторських, католицьких і фундаменталістських вірян, для яких вона не пропонує рішення.

Фактично, віра в Бога розглядається мислителем як одне з багатьох вірувань, з яким погодиться більшість людей, якого раціонально притримуватись, таких як «Я бачу дерево», «Я поснідав цього ранку» (Plantinga, 1990). Відправна точка зору мислителя полягає у тому, що людина має право заявляти про свою невинність, наприклад, у скоєнні злочину, якщо вона знає, де саме була у час скоєння злочину, на підставі своєї пам'яті, тобто людина має епістемологічну впевненість у цьому. А. Платінга стверджує, що ця епістемологічна впевненість є аналогічною до епістемологічної впевненості, яку мають християни щодо існування Бога. Як вірування у пам'ять, так і вірування у Бога не можуть бути емпірично доведеними, але вони є істинними для тих, хто їх має. Як ми вже підкреслювали, на наш погляд, подібні вірування можуть бути істинними, проте не будуть підтвердженими, оскільки для підтвердження невинності людини недостатньо лише її спогадів, де вона була під час скоєння злочину, необхідно мати свідків, свідoctва яких і будуть підтвердженням. У цьому сенсі Р. Суїнберн підкреслює, що уявлення А. Платінги про підтвержену християнську віру базується на індивідуальному досвіді, проте мислитель вважає, що це уявлення базується на помилковій передумові. Віра у людину S стає раціональною лише за наявності доказів з боку S (Swinburne, 2001, р. 207). Р. Суїнберн намагається продемонструвати, що раціональність віри не може повністю спиратися на розум людини.

А/С модель А. Платінги передбачає, що християнські вірування надійно формуються завдяки дії почуття Божественного, під керівництвом Святого Духу (Fales, 2003, р. 354). Комплексна дія почуття Божественного та Святого Духу надають надійні, належним чином базові переконання щодо істини, що написана у Святому Євангелії. Наше визнання цієї істини може бути викликано слуханням або читанням Писання або релігійним «досвідом», який також викликаний почуттям Божественного або Святим Духом. А. Платінга впевнений, що важливою складовою того, що робить християнський релігійний досвід унікальним, є те, що християнське богослов'я адекватно враховує теоретичні наслідки гріха, тоді як інші релігії не роблять цього. На думку мислителя, інші релігійні системи не знаходяться на одному епістемологічному рівні як християнство, оскільки люди, які їх приймають, засліплені гріхом, який повністю зневажив людські розумові сили. Його А/С модель забезпечує

рішення даного питання, в якому дуже важливе проявлення дії Святого Духу. «Духовне відродження зцілює руйнівні наслідки гріха... Які ж когнітивні переваги цього відродження? По-перше, це відновлення *sensus divinitatis*, так що ми знову можемо бачити Бога і тримати Його в розумі в тих ситуаціях, в яких цей процес формування віри призначений для роботи» (Plantinga, 2000, р. 280-281). А. Плантінга має на увазі, що ті, хто є прихильниками інших релігій, незалежно від того, наскільки їхній релігійний досвід може бути значущим, не можуть дійсно довіряти тому, що вони пережили, оскільки їх когнітивний апарат працює несправно, та, більш того, у них погане почуття Божественного (*sensus divinitatis*). Вони не чекатимуть допомоги від Святого Духу.

А. Плантінга вважає, що кожен гносеологічний збій має спільну рису, а саме: неможливість пояснити когнітивні порушення. У роботі «Підтвердження: поточні дебати» мислитель показує доступні сценарії, які відповідають всім критеріям епістемологічних теорій, але, які не приводять до підтвердженого вірування. Кожна з теорій не може привести до підтвердженого вірування через когнітивну несправність. Це показує те, що епістемологія проявляє себе тільки як епістемологічний когнітивний апарат, який виявляє підтвердження. «Віра є для мене підтвердженою тільки в тому випадку, якщо відповідні частини мого ноетичного апарату – частини, пов'язані з його формуванням і підтриманням – функціонують належним чином» (Plantinga, Warrant and Proper Function, 1993, р. 6). Виходячи з цього, не існує переконливих аргументів на користь християнської віри для тих, хто її не прийняв: «Я не знаю жодного аргументу на користь християнської віри, котрий переконав би того, хто ще не прийняв її висновки» (Plantinga, 2000, р. 200–201).

Лише внутрішня та зовнішня раціональність віри свідчить про її підтвердження, з точки зору А. Плантінга. На нашу думку, підтвердження, яке описує А. Плантінга, є властивістю віри, яка разом із її істинністю робить з віри приклад знання. Внутрішня раціональність полягає у тому, щоб робити висновки та зв'язки між віруваннями, яких притримується людина, шукаючи докази істини тоді, коли це необхідно. Людина, яка має внутрішню раціональність, буде мати належні специфічні відповіді на досвід, це вид специфічних відповідей, які вимагаються належною функцією. Той, хто має зовнішню раціональність, формує і притримується вірувань, які

він повинен формувати і яких повинен притримуватися в силу того, що його когнітивні здібності функціонують належним чином у відповідному епістемологічному середовищі. Фактично, моделі, які мислитель впроваджує, існують для того, щоб показати, як віра в Бога, та усі християнські переконання можуть бути внутрішньо та зовнішньо раціональними і підтвердженими для християн належним чином.

А. Плантінга розробляє дві моделі: одну для теїстичної віри, іншу для християнської віри. Модель для теїстичної віри мислитель називає «стандартною А/С (Aquinas/Calvin) моделлю», а модель для християнської віри – «розширеною А/С моделлю» (Baldwin, 2006, р. 384). Відповідно до стандартної А/С моделі, віра в Бога породжується пізнавальним процесом «*sensus divinitatus*». «*Sensus Divinitatus* – це схильність або набір схильностей для формування теїстичних переконань в різних обставинах, у відповідь на різні умови або стимули, які запускають роботу почуття божественного» (Plantinga, 2000, р. 173). Вірування в «*sensus divinitatus*» є епістемологічно базовими, сформованими без інфікування гріхом, та у визначених відповідних умовах. Вірування, які включають почуття божественного, мають теїстичний зміст. Зміст теїстичних вірувань полягає у тому, що Бог є інтелектуальним, афективним та інтенційованим агентом, особистістю, яка любить, яка є цілковито доброю, всезнаючою, та всемогутньою. У випадку, якщо Бог існує, та створив людей такими, що вони формують підтвержені вірування про те, що відбувається навкруги, тоді люди мають підтверженні вірування у дуже багатьох речах. Бог створив людину таким чином, що, якщо вона функціонує належним чином, вона схильна формувати епістемологічно базові вірування про Бога у відповідних умовах. Прикладом процесу формування базових вірувань є те, що коли людина спостерігає за зірками, заходом сонця, вона формує підтвержені вірування про доброту Бога, Його всемогутність, та інше. Фактично, на думку А. Плантінга, переконання у тому, якими рисами володіє Бог, може бути підтвердженим для людини епістемологічно базовим способом» (Baldwin, 2006, р. 384). На наш погляд, той факт, що спостереження за навколишнім світом формує підтверженні вірування про риси, які характерні Богу, є більш інтуїтивним способом підтвердження, аніж епістемологічним.

Розширена А/С модель А. Плантінга є особливим християнським поглибленням стандартної

А/С моделі. Як вже зазначалося, розширена А/С модель уявлення про християнського Бога створює за допомогою «трьохрівневого когнітивного процесу» (Baldwin, 2006, р. 384). Цей процес складається з внутрішнього спонукання Святого Духу, Святого Письма та віри. Внутрішнє спонукання Святого Духу – це унікальний випадок Божественного свідчення, за допомогою якого людина безпосередньо починає вірити основам християнського Євангелія, таким як Трійця, втілення, воскресіння Христа, прощення гріхів, спасіння, відродження і вічне життя (Plantinga, 2000, р. 250–251). Це спонукання може відбуватися, коли людина читає Біблію, або слухає проповідь у церкві, або по радіо, можуть існувати та інші способи. Вкрай важливе значення для розширеної А/С моделі має уявлення про те, що Святий Дух висвітлює Писання для християнина, змушуючи його побачити важливість Біблії, та переконати, що то є правдою.

Таким чином, згідно з концепцією А. Плантінґи, Святий Дух спонукає людей вірити в Бога. Віра може розглядатися як визначене та тверде знання про прихильність Бога до людей, сформоване на істині вільно дарованої обітниці у Христі, яке є відкритим для людського розуму і запечатаним у людських серцях через Святого Духа (Baldwin, 2006, р. 385). Віра створюється когнітивними здібностями, які однаково зачіпають інтелект, волю і почуття. Фактично, центральною ідеєю розширеної А/С моделі є уявлення про те, що, оскільки люди є грішними, Бог милостиво відкриває себе людям і дарує їм віру в те, що прийняття викуплення Ісуса Христа на хресті достатньо для спасіння. Тому зміст віри є головним вченням Євангелія (Plantinga, 2000, р. 244). Ми вважаємо, що віра є тим двигуном, який мотивує віруючих людей до дослідження взаємодії Бога і людини. Фактично, головна мета мислителя показати, що у випадку, якщо християнство істинне, то, якщо людина бачить, як добре християнська віра узгоджується з її переконаннями, якщо вона бере участь у перемозі над противниками християнської віри, та має епістемологічну відповідальність щодо формування християнської віри, то християнська віра є внутрішньо та зовнішньо раціональною та підтвердженою для цієї людини належним чином. Отже, центральна ідея стандартної А/С моделі полягає у тому, що «теїстичні вірування можуть бути внутрішньо та зовнішньо раціональними та підтвердженими для теїста належним чином», у свою чергу, ідея розширеної А/С моделі, поля-

гає в такому: «християнські вірування можуть бути внутрішньо та зовнішньо раціональними та підтвердженими для християнина належним чином» (Baldwin, 2006, р. 385).

Деякі мислителі, розглядаючи ці дві моделі А. Плантінґи, підкреслюють, що стандартна А/С модель може бути розширена багатьма іншими способами. Таким чином, мусульмани, індуїсти, іудеї та інші підтримуватимуть стандартну А/С модель А. Плантінґи, але не підтримуватимуть його розширену А/С модель, і запропонують своє розширення (Baldwin, 2006, р. 386). Якщо стандартна А/С модель є істиною, лише одна розширена А/С модель (серед християнської віри, іудейської віри, індуїстської віри та ісламської віри) буде істиною, оскільки християни, іудеї, мусульмани та індуїсти приймають різні несумісні висловлювання щодо справ Ісуса, Мойсея, Моххамеда та Крішні, ці релігійні системи мають різні погляди на Бога та Його відносини з людьми, а також приймають авторитет різних Писань. У такому разі лише одна розширена А/С модель (серед християнської віри, іудейської віри, індуїстської віри та ісламської віри) є внутрішньо та зовнішньо раціональною та підтвердженою для вірян. Більш того, для вірян, які є послідовниками саме тієї релігійної системи, істинність якої вони приймають.

Отже, іудейські, ісламські та індуїстські філософи можуть погодитись з епістемологічною методологією А. Плантінґи, але вони не погодяться з її змістом. На наш погляд, людина може знати, що, оскільки іудейські, ісламські та індуїстські мислителі можуть привласнити стандартну А/С модель А. Плантінґи, вони зможуть заволодіти розширеними А/С моделями, таким чином, розширена модель, яку приймає людина, може бути не істинною. Проблема використання розширеної А/С моделі А. Плантінґи є актуальною, оскільки представники кожної з релігійних систем шукатимуть підтвердження саме своєї релігійної системи, беручи до уваги той факт, що як християни, так і мусульмани вважаються класичними теїстами (Bogardus & Urban, 2017, р. 176).

Відповідно до епістемології А. Плантінґи, Божий план створення не має на меті психологічну впевненість людини, а, натомість, істину. Віра в Бога – це не лише питання відданості Богу, віра не є лише емоційною, вона вміщає в себе когнітивний компонент. «Якщо S підпорядковується переможцю на підставі декількох розширених А/С моделей, для того, щоб цільо-

ва пропозиція m була виправдана для S , S повинен мати пропозиційні докази та аргументацію, які роблять цільову пропозицію m більш вірогідною, з урахуванням доказової бази e і базових знань k » (Baldwin, 2006, p. 397). Розширена А/С модель А. Плантаінґа підкреслює, що цільова пропозиція m епістемологічно базова для людини. Якщо людина підтверджує цільову пропозицію m на підставі доказової бази та базових знань, то цільова пропозиція m не є належним чином базовою для цієї людини. Ф. Домінґос підкреслює: «здається, що в проєкті А. Плантаінґа щось не так, це не якийсь внутрішній збій в А/С моделі, проблема у тому, що він просто неповний; а саме, незакінчена робота полягає в тому, щоб стверджувати, що теїстична віра можлива або підтверджена, якщо вона істинна, не відстоюючи істинність такої віри, щоб встановити прийнятність раціональної віри з суспільної точки зору» (Faria, 2016, p. 21). Фактично, А. Плантаінґа вважає, що теїстична віра є підтвердженою навіть без теїстичних аргументів, але наявність теїстичних аргументів є необхідною для досягнення деяких цілей. Серед таких цілей, перш за все, показати істинність та актуальність А/С моделі. По-друге, довести, що теїстична віра підтверджена, принаймні для деяких людей. По-третє, переконати людей поза теїстичної спільноти в тому, що теїстична віра є раціональною та підтвердженою (Faria, 2016, p. 21). На наш погляд, без урахування цих цілей, теїстична віра не може бути підтвердженою.

Таким чином, розгляд концепції підтвердженої християнської віри А. Плантаінґа, розкриває багато підводних каменів. Ми можемо побачити, що спроби А. Плантаінґа довести істинність розширеної А/С моделі стикаються з проблемами мультирелігійності. У результаті аналізу поняття «підтвердження» у концепції А. Плантаінґа автором дослідження виявлена спроба мислителя розкрити це поняття у якості властивості теїстичної віри. На наш погляд, той факт, що підтвердження теїстичної віри залежить від її істинності, показує, що, на думку А. Плантаінґа, теїстична віра може мати або не мати таку властивість як підтвердження.

Науковий результат даного дослідження полягає у тому, що в роботі вперше було запропоновано охарактеризувати поняття «підтвердження» як властивість теїстичної віри у філософії А. Плантаінґа.

Висновки

У ході проведеного дослідження було виявлено, що характерними рисами підтвердження, яке розглядає А. Плантаінґа, є: правильне когнітивне функціонування, відповідне навколишнє середовище, надійна мета та несуперечливість вірування іншим переконанням людини.

Проаналізовано запропоновану А. Плантаінґою модель Аквінського/Кальвіна на відповідність вченням Т. Аквінського та Ж. Кальвіна, яка підкреслює, що Бог створив людей за Своїм образом та подобою, та що природне знання про Бога може існувати. Встановлено, що природне знання про Бога – це є переконання, які виникають всередині людини та не є результатами умовиводу з теїстичних аргументів.

У процесі дослідження було з'ясовано, що існують різні ступені підтвердження вірування та саме за допомогою найбільшого ступеня підтвердження вірування стає знанням. Також автор дослідження встановлює, що для А. Плантаінґа вірування може стати знанням, завдяки володінню такою властивістю, як підтвердження, яке можливе лише, якщо це вірування є істинним.

Охарактеризовано закономірність, яка показує, що вірування в Бога, так само як і вірування у свою пам'ять, не може бути доведене емпіричним шляхом, проте, не дивлячись на це, є істинним для їх власників. Виходячи з цього факту, з'ясовано, що А. Плантаінґа розглядає вірування істинним для конкретної людини, а не істинним взагалі.

Здійснено порівняння «стандартної» та «розширеної» А/С моделі А. Плантаінґа, з яких перша розглядає підтверджену теїстичну віру, а друга – підтверджену християнську віру. Встановлено, що розширена А/С модель А. Плантаінґа розглядає пізнання Бога завдяки процесу, в який входить внутрішнє спонукання Святого Духу, Святі Писання та віра.

Завдяки проведеному дослідженню ми прийшли до висновку, що формуючи А/С модель, А. Плантаінґа створює подвійну проблему, оскільки, якщо його метою є підтвердження істинності теїстичної віри, то свою задачу він виконує, проте мислитель намагається продемонструвати підтвердження саме християнської віри, і в цьому процесі А. Плантаінґа «розкриває карти» перед представниками інших теїстичних систем, а отже, переходить від битви з атеїстами, до битви з представниками інших теїстичних систем.

REFERENCES

1. Baldwin, E. (2006). Could the Extended Aquinas/Calvin Model Defeat Basic Christian Belief? *Philosophia Christi*, 8(2), 383–399.
2. Beilby, J. (2007). Plantinga's Model of Warranted Christian Belief. In D.-P. Baker (Ed.), *Alvin Plantinga* (pp. 125–165). Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511611247
3. Bogardus, T., & Urban, M. (2017). How to Tell Whether Christians and Muslims Worship the Same God. *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*, 34 (2), 176–200. doi:10.5840/faithphil201741178
4. Clark, K. J. (1994). Rational Faith: Catholic Responses to Reformed Epistemology. *Analytic Philosophy*, 35(4), 283–285. doi.org/10.1111/j.1468-0149.1994.tb02905.x
5. Fales, E. (2003). Alvin Plantinga's Warranted Christian Belief. *Nous*, 37 (2), 353–370. doi:10.1111/1468-0068.00443
6. Faria, D. (2016). Mackie vs Plantinga on the warrant of theistic belief without arguments. *Scientia et Fides*, 4 (1), 1–24. doi: http://dx.doi.org/10.12775/SetF.2016.006
7. Howard-Snyder, D. (2016). Does Faith Entail Belief? *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*, 33 (2), 142–162. doi: 10.5840/faithphil201633059
8. Jenkin, R. (2015). *Warranted Christian belief, Bootstrapping, and Easy Knowledge*. Retrieved from https://www.academia.edu/18302107/Warranted_Christian_belief_Bootstrapping_and_Easy_Knowledge
9. Koons, J. R. (2011). Plantinga on Properly Basic Belief in God: Lessons from the Epistemology of Perception. *The Philosophical Quarterly*, 61 (245), 839–850. doi.org/10.1111/j.1467-9213.2011.709.x
10. Lamont, J. R. T. (2001). Plantinga on Belief. *The Thomist: A Speculative Quarterly Review*, 65 (4), 593–611. 10.1353/tho.2001.0040
11. Mascord, K. A. (2007). *Alvin Plantinga and Christian Apologetics*. Paternoster Theological Monographs: Wipf and Stock.
12. Moon, A. (2017). Plantinga's Religious Epistemology, Skeptical Theism, and Debunking Arguments. *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*, 34 (4), 449–470. doi: 10.5840/faithphil2017102688
13. Oliphint, K. S. (2001). Epistemology and Christian Belief. *Westminster Theological Journal*, 63, 151–182.
14. Penner, M. A. (2018). Cognitive Science of Religion, Atheism, and Theism. *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*, 35 (1), 105–131. doi:10.5840/faithphil201811795
15. Plantinga, A. (1990). *God and Other Minds. A Study of the Rational Justification of Belief in God*. Cornell University Press.
16. Plantinga, A. (2001). Internalism, Externalism, Defeaters and Arguments for Christian Belief. *Philosophia Christi*, 3 (2), 379–400. doi.org/10.5840/pc20013239
17. Plantinga, A. (1993). *Warrant and Proper Function*. Oxford University Press.
18. Plantinga, A. (1993). *Warrant: The Current Debate*. Oxford University Press.
19. Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian Belief*. Oxford University Press.
20. Shaw, K. J. (2019). A Plea for the Theist in the Street: a Defense of Liberalism in the Epistemology of Religious Experience. *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*, 36 (1), 102–128. doi:10.5840/faithphil2019117118
21. Swinburne, R. (2001). Plantinga on Warrant. *Religious Studies*, 37 (2), 203–214. doi:10.1017/S0034412501005601
22. Tilley, T. W. (1990). Reformed Epistemology and Religious Fundamentalism: How Basic are Our Basic Beliefs? *Modern Theology*, 6 (3), 237–257. doi.org/10.1111/j.1468-0025.1990.tb00219.x
23. Zagzebski, L. (2002). Plantinga's Warranted Christian Belief and the Aquinas/Calvin Model. *Philosophical Books*, 43, 117–123.

Філатова Марія Сергіївна

Аспірант

Дніпровський національний університет

ім. Олесь Гончара

49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Filatova Mariia

Ph.D. Student

Oles Honchar Dnipro National University

72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: mariia_polisiuk@i.ua

ORCID: 0000-0002-1243-2930

Цитування: Філатова М. С. Поняття «підтвердження» християнської віри у теїстичній філософії Алвіна Платінґі. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С.108–117.

Citation: Filatova, M.S. (2020). Poniattia «pidtverzhennia» khrystyianskoi viry u teistychnii filosofii Alvina Plantinhy [The concept of «warrant» of the christian belief in Alvin Plantinga's theistic philosophy]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 108–117.

Стаття надійшла / Article arrived: 09.03.2020

Метафористика «критики чистого разума»

Александр Еременко, Национальный университет «Одесская юридическая академия»

Виктор Окорокв, Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

Сделана попытка применить метафорический анализ к определенным аспектам творчества И. Канта. Иначе говоря, не можем ли мы взглянуть на трансцендентальное учение немецкого мыслителя, используя тот же подход, который он сам и предложил, или, по крайней мере, использовал в своем творчестве? Метафорическое прочтение трансцендентального учения Канта позволило приоткрыть некоторые закономерности и проследить лингвистические границы его творчества. Мы с большой осторожностью лишь попытались выразить ту мысль, что метафорика Канта – это хорошо продуманная смысловая (семантическая) граница его трансцендентальной логики. Прежде всего нас заинтересовала область, которая обычно ускользает от философского исследования, – военная метафорика «Критики чистого разума». Именно в этой работе, по нашему мнению, метафорический ряд отличается наибольшей репрезентативностью. Нам важно было показать, что трансцендентальный метод Канта и есть фундаментальная метафора, которая стоит над спорящими философами (скептиками, релятивистами и догматиками) и дает возможность дать точные и четкие законы (границы) сумбурно философствующему разуму. В таком подходе обнаруживается рефлексивность кантовского дискурса (вечный спор между логикой дискурса и метафизикой (метафорикой) диалектики). То есть, по существу, мы попытались раскрыть, что трансцендентальная критика разума является лишь очередным метафорическим подходом, который позволяет выйти за пределы классического (догматического и скептического) разума, чтобы найти место новому (более глубокому, в частности, феноменологическому) способу погружения в разум (посредством пробуждения классического сознания от «сна»). Также нам важно было выявить, что метафорический подход приводит к пониманию новых смысловых границ творчества мыслителя, к пониманию того, что Кант оказался не только блестящим логиком, метафизиком и тонким ценителем диалектики, но также и тем мыслителем, который прекрасно чувствовал смысловую ряд формирования понятий и был близок к лингвистической (может быть, еще не семантической) трактовке чистого разума. В конечном счете мы стремимся показать, что использованный Кантом метафорический подход позволил ему взвесить (предвидеть) многие философские события последующей культуры (XX век). В таком контексте Кант выступил не только критиком, но и провидцем многих последующих философских событий.

Ключевые слова: метафора, метафорический подход, трансцендентальный, Кант, классический, мышление, военная метафора

Metaphorics of "critique of pure reason"

Oleksandr Yeremenko, National University "Odessa Law Academy"

Viktor Okorokov, Oles Honchar Dnipro National University

An attempt is made to apply metaphorical analysis to certain aspects of the Kant's work. In other words, can we look at the transcendental teaching of the German thinker using the same method that he himself proposed (or at least used in his work)? A metaphorical reading of Kant's transcendental teaching made it possible to reveal some patterns and trace the linguistic boundaries of his work. With great caution, we only tried to express the idea that Kant's metaphorics is a well-thought-out semantic boundary of its transcendental logic. First of all, we are interested in the field that usually eludes philosophical research – the military metaphor of «Critics of Pure Reason». In our opinion, the metaphorical series is most representative in this work. It was important for us to show that Kant's transcendental method is a fundamental metaphor that stands over arguing philosophers (skeptics, relativists and dogmatists) and makes it possible to give precise and clear laws (boundaries) to a chaotic philosophizing mind. In this approach, the reflexivity of Kantian discourse is revealed (as the eternal debate between the logic of discourse and the metaphysics (metaphorics) of dialectics). That is, in essence, we tried to discover that the transcendental criticism of the mind is just another metaphorical approach that allows us to go beyond the classical (dogmatic and skeptical) mind to find a place for a new (deeper, in particular, phenomenological) the method of immersion in the mind (through the awakening of classical consciousness from "sleep"). It was also important for us to reveal that the metaphorical approach leads to an understanding of the new semantic boundaries of the thinker's creativity, to the understanding that Kant turned out to be not only a outstanding logician, metaphysician and fine connoisseur

of dialectics, but also a thinker who perfectly felt the semantic series of formation concepts and was close to the linguistic interpretation of pure reason. Also we seek to show that the metaphorical approach used by Kant allowed him to weigh (foresee) many of the philosophical events of XX century culture. In this context, Kant was not only a critic, but also a visionary of many modern philosophical events.

Keywords: *metaphor, metaphorical approach, transcendental, Kant, classical, thinking, military metaphor*

Метафористика «критики чистого розуму»

*Олександр Єременко, Національний університет «Одеська юридична академія»,
Віктор Окорочков, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Зроблена спроба застосувати метафоричний аналіз до певних аспектів творчості І. Канта. Інакше кажучи, чи не можемо ми поглянути на трансцендентальне вчення німецького мислителя, використовуючи той же підхід, який він сам запропонував, або, принаймні, використовував у своїй творчості? Метафоричне прочитання трансцендентального вчення Канта дозволило відкрити деякі закономірності і простежити лінгвістичні межі його творчості. Ми з великою обережністю лише намагались виразити ту думку, що метафорика Канта – це добре продумана смислова (семантична) межа його трансцендентальної логіки. Насамперед нас зацікавила галузь, яка звичайно вислизає від філософського дослідження, – військова метафорика «Критики чистого розуму». Саме в цій роботі, на нашу думку, метафоричний ряд відрізняється найбільшою репрезентативністю. Нам важливо було показати, що трансцендентальний метод Канта і є фундаментальна метафора, яка постає над філософами, що сперечаються (скептиками, релятивістами й догматиками), і дає можливість визначити точні й чіткі закони (межі) розуму, що сумбурно філософствує. У такому підході виявляється рефлексивність кантівського дискурсу (вічна суперечка між логікою дискурсу і метафізикою (метафорикою) діалектики). Тобто, фактично, ми спробували розкрити, що трансцендентальна критика розуму є лише черговим метафоричним підходом, який дозволяє вийти за межі класичного (догматичного або скептичного) розуму, щоб знайти місце новому (більш глибокому, зокрема, феноменологічному) способу занурення у розум (за допомогою пробудження класичної свідомості від «сну»). Також нам важливо було виявити, що метафоричний підхід приводить до розуміння нових смислових меж творчості мислителя, до розуміння того, що Кант виявився не тільки блискучим логіком, метафізиком і тонким цінителем діалектики, але також і тим мислителем, який прекрасно відчував смисловий ряд формування понять і був близьким до лінгвістичного (може бути, ще не семантичного) трактування чистого розуму. У остаточному підсумку ми прагнемо показати, що використаний Кантом метафоричний підхід дозволив йому зважити (передбачити) багато філософських подій подальшої культури (XX століття). У такому контексті Кант виступив не тільки критиком, але і провидцем багатьох наступних філософських подій.

Ключові слова: *метафора, метафоричний підхід, трансцендентальний, Кант, класичний, мислення, військова метафора*

Постановка проблеми.

Иммануил Кант принадлежит, несомненно, к числу наиболее «научных» (соединивших все возможные виды познания) и логичных (системных) философов. Перспектива аналогичного синтеза открывалась лишь перед софистами, которые переформатировали античную мысль. Кант, по сути, столкнулся с теми же проблемами и для их разрешения вынужден был вводить «новую систему смыслов» (метафор), реконструировать старый методологический и категориальный каркасы. Один из важнейших вопросов его «Критики»: «как возможна метафизика?», – приводит к но-

вому (позитивному) смыслу: «как возможны ее определенные разделы и соответствующие им определенные знания в качестве научного знания». Дискурс «Критики» – один из самых рационально-логических в истории философии, и сам «критик» Кант превращается в мыслителя, сумевшего привести в систему метафизические, математические и научно-логические противоречия антропологического познания.

В таком ракурсе хотелось бы обратить внимание на специфику мышления Канта и показать, что способ мышления кенигсбергского гения не свободен от поэтических «вольностей», ибо там, где появляются противоречия логики, проявля-

ются (даже внедряются) метафорические «вольности». Если присмотреться внимательно, мы обнаружим в тексте «Критики чистого разума» ряд сквозных метафор, некоторые из которых повторяются достаточно часто. На наш взгляд, анализ метафорических рядов «Критики» позволяет если не раскрыть, то, по крайней мере, приоткрыть завесу творческой лаборатории Канта.

Речь идет о том тонком механизме мышления И. Канта, благодаря которому в систему метафорических рядов «загоняются» все мыслители, которые могут оказаться противниками трансцендентальной философии. На уровне тонкого юмора, порой, саркастической тонкой усмешки Кант, фактически, сравнивает разные вещи и тем самым формирует слой метафор.

Очевидно, что к такого рода метафорам можно отнести некоторые из его математических, метафизических и естественнонаучных утверждений.

Анализ исследований и публикаций.

Так как проблемы метафористики стали занимать все более значительное место в современной философии после проведения лингвистического поворота в философии и культуры (см., напр., работы [1; 5; 8; 15] и др.), нам бы хотелось обратить внимание на ряд работ современных исследователей, в которых обнаруживаются проблемы формирования теории метафор и общих понятий в творчестве И. Канта (см., напр., работы таких авторов, как М. Фистиок [7], Ж. Рольф [13], Дж. М. Сендерович [14], Д. Кастело [4], П. Фенвес [6] и др., в которых также отмечаются особенности метафорического мышления немецкого мыслителя).

В ряде работ современных авторов делается попытка применить метафорический анализ непосредственно к творчеству И. Канта (см. работы П. Андерсона [1], Ж. Антонио де Алмейда [2], Ж. Брум Тореса [3], Ж. Лорини [9], Д. О. Переса [10], Д. Погги [11], Д. Пурди [12] и др.). Можно в целом отметить, что метафорический анализ творчества такого системного философа, как И. Кант, является философским событием лишь самого последнего времени, то есть периода постметафизического мышления, когда Кант превратился (по меткому замечанию Ю. Хабермаса) в «мастера мысли» и с его творчества сняли индекс «чисто классического мыслителя». Длительное время строгое восприятие «авторитетной» мысли Канта заслоняло живость и метафоричность его ума. По существу, только в постмодерный период, когда Канта «переописали»

(в терминологии Р. Рорти и Ю. Хабермаса) как «мастера мысли», появилась возможность всестороннего критического (в том числе и метафорического) анализа его творчества, следствием чего и явилось достаточно большое количество работ такой направленности.

Изложение основного материала.

Мы сосредоточили внимание лишь на некоторых аспектах метафористики Канта, понимая при этом, что аналогичный метафорический анализ можно применить почти к любой области его учения. Прежде всего нас заинтересовала область, которая обычно ускользает от философского исследования, – военная метафорика «Критики чистого разума». Кажется, именно в этой работе метафорический ряд отличается наибольшей репрезентативностью. Следует уточнить, что «военным» мы назвали этот ряд в широком смысле слова: сюда входят не только метафоры, связанные с войной, но также бойцовско-спортивные и дуэльные метафоры.

Уже в предисловии к первому изданию «Критики» обнаруживаем военную метафору, соединенную с государственно-правовой метафористикой: господство метафизики в эпоху догматиков называется «деспотическим». Как знать, не стоят ли за такого рода метафорами Канта «начала» иронического творчества Л. Шестова, не являются ли они истоками постмодерной культуры и т. п.

Как пишет Кант, архаичное «законодательство» философского мышления вырождается в «анархию» скептиками, которые ведут «внутренние войны», поскольку они являются «своего рода кочевниками», презирающими «постоянное возделывание почвы». Но поскольку эти «кочевники» находятся в меньшинстве, дисциплинированные земледельцы-догматики вновь и вновь принимаются за работу, правда, «без всякого плана» [16, с.10]. В этом фрагменте научное сообщество несколько напоминает архаичное состояние общества у Т. Гоббса. «Без всякого согласованного плана», – важная фраза. Она показывает стремление Канта упорядочить отношения между «кочевниками»-скептиками и «зем-ледельцами»-догматиками. Необходимо своего рода законодательство, которое положит начало общественному договору в научном обществе.

Далее (по тексту) военная метафористика надолго уходит в подтекст «Критики», чтобы уже «проявиться» во втором разделе антиномии чистого разума – «Антитетике чистого разума».

Здесь Кант возвращается к уже указанной выше риторике: когда разум распространяет основоположения рассудка за пределы опыта, то возникают положения, которые хотя и не подтверждаются опытом, но и не могут быть опытом опровергнуты. Могут быть найдены «веские и необходимые основания для обоих противоположных утверждений» [16, с. 337–338].

Мыслители, защищающие подобные положения, уподобляются участникам судебного поединка (здесь военная метафора переходит в юридическую): эти умствующие утверждения открывают, следовательно, диалектическую арену для борьбы, где всякий раз побеждает та сторона, которой позволено начать нападение, а терпит поражение, разумеется, та сторона, которая вынуждена только обороняться [16, с. 338–339] / *Diese Vernünfteln den Behauptungen eröffnen also einen dialektischen Kampfplatz, wo jeder Teil die Oberhand behält, der die Erlaubnis hat, den Angriff zu tun, und derjenige gewiß unterliegt, der bloß verteidigungsweise zu verfahren genötigt ist* [17, p. 568]». Н. Лосский переводит метафору «*dialektischen Kampfplatz*» как «диалектическую арену для борьбы», но в буквальном переводе это звучит как «диалектическое поле боя/битвы», что передаёт более явную и, так сказать, «грубую» военную метафору.

Иногда вместо военной метафоры Кант применяет атлетическую. В разделе «Дисциплина чистого разума в отношении его доказательств» (первой главы трансцендентального учения о методе догматик) он пишет, что тот, кто пытается апагогическим способом доказать какое-либо синтетическое положение, выходящее за пределы опыта, уподобляется борцу, который хочет доказать честь и бесспорные права своих единомышленников тем, что берётся драться со всяким, кто усомнился бы в этих правах, хотя такое хвастовство нисколько не решает вопроса, а лишь показывает относительную силу противников, да и то лишь на той стороне, которая держится задиристо [16, с. 590].

Зрители, наблюдающие за этим состязанием, в конце концов оказываются разочарованными и впадают в скептицизм: ведь победы и поражения противоборствующих атлетов чередуются. И это неудивительно: ведь каждый атлет-догматик опирается на субъективные основания, которые легко опровергнуть. Обнаружив это, обе стороны в конце концов станут ссылаться только на право давности [16, с. 591] (а здесь атлетическая метафора переходит в юридическую). Пресечь

эту бесплодную борьбу можно лишь вынудив противников вести «честное доказательство», то есть перейдя к «трансцендентальной дедукции доводов» [16, с. 590]. Честность мышления – один из основных методологических императивов И. Канта, а также характерная особенность его собственного стиля мышления. Именно честность, подобная честности Декарта, является важным аргументом Канта против досужих спорщиков. Метафорические ссылки из реальной жизни даются Кантом для усиления в нашем мышлении его собственных догадок и идей, которые часто как раз и носят метафорический характер.

Итак, философские дискуссии между догматическими противниками по-добны поединкам бретёров, в которых побеждает тот, кому удастся нанести последний удар. Но это формальная, кажущаяся победа: ведь в следующий раз последний удар может остаться за противником. Кант ставит себя в положение судьи, пытающегося примирить «вооружённых рыцарей». Его трансцендентальный метод – и есть метод примирения. Может быть, сам предмет спора иллюзорен и не стоит сражения? Кант предлагает для примирения сторон скептически-трансцендентальный подход, отличающийся от обычного скептицизма. Этот метод, по Канату, состоит в том, что мы присматриваемся к спору между утверждениями или даже сами вызываем его не для того, чтобы в конце концов решить его в пользу той или другой стороны, а для того, чтобы исследовать, не пустой ли призрак сам предмет спора, мираж, которого тщетно домогается каждый и который ничего ему дать не может, даже если бы он не встречал никакого сопротивления [16, с. 339].

Как знать, может именно такая метафорическая манера понимания истории философии, манера всеобщего взвешивания критикой (то есть понимания, кто же судья, разделяющий мысли, – чувство, рассудок или разум), и привела Канта, в конечном счете, в результате длительного стояния на весах «логики», к появлению трансцендентальной философии (логики) как всеобщего судьи, следящего за сказанными словами и утверждениями. Кант ищет универсальный источник разрешения философских споров и находит его не в силе спорящего (или утверждающего ту или иную концепцию) мыслителя, а в универсальной способности человеческого сознания к критике (к разделению) того, что доступно опыту и что не доступно, где само сознание устанавливает

этот критерий. Фактически, трансцендентальная философия и есть скрытая феноменология. Недаром после Канта, слегка подменив источник критики, появляются концепции феноменологии духа (Гегеля) и феноменологии сознания (Гуссерль), где последним критиком (или судьей) выступают соответственно дух и сознание. Но универсальным источником критики (и научности) у Канта является всеобщая гносеология (познающий источник, фактически, субъект), у Гуссерля – всеобщее сознание (универсальное сознание, конституирующее мир).

В то же время тут снова просматривается Кант-законодатель, обнаруживающий, что затруднения, «которые испытывают судьи в юридических процессах» вызваны неточностями и изъянами «в их законах» [16, с. 339]. Снова видим основную интенцию И. Канта: дать точные и чёткие законы сумбурно философствующему разуму. Кант метафорически выстраивает «весы» правильной (логической) мысли, ищет механизм «золотого сечения», в конструкцию которого осталось только подставить необходимые подпорки, – что есть сами весы и кто же тот судья, которому подвластна трансцендентальная граница?

Далее мы встречаем военную метафору уже в трансцендентальном учении о методе. Нужно сказать, что именно этот раздел «Критики» содержит основную массу военных метафор. Первую из них мы находим в главе о дисциплине чистого разума в разделе «Дисциплина чистого разума в его полемическом применении» (корень слова «полемика» восходит к др.-греч. «πολεμος», то есть – война). Здесь, согласно Канту, мы постоянно находимся в сфере боевых действий: мыслить – значит проводить боевые действия с другой мыслью.

В этом разделе И. Кант возвращается к положению о недопустимости отождествления явлений с ноуменами (вещами в себе), обращая внимание на то, что такое отождествление порождает недоразумение, на котором основывается мнимая антитегика чистого разума [16, с. 554–555]. Вот и один из механизмов метафорического взвешивания – кто же судья того, что является человеку, а что присуще вещи самой по себе. Разве в этом мы не наблюдаем скрытую антропологию? Трансцендентально-метафорические весы лишь показывают, на что человек может надеяться в сфере познания, а что остается закрытым для познания. Однако в сферу такого взвешивания неминуемо попадают высшие

метафизические и религиозные проблемы. Кант постоянно колеблется, как с ними поступить. Он хорошо понимает, что в такой скрытой метафоре, можно потерять и высшие смыслы, растворить того, кто критикует, в системе смыслов.

По сути, в голове Канта проходит весь ход боевых действий последующей философии. В данный момент Кант решает ту же проблему, которую на таких же точно весах взвешивали неопозитивисты. Но у Канта трансцендентальные весы (рычаги и критика, ибо более точную терминологию Кант еще не решает ввести, он еще очень опасается ввести в свои «военные действия» зону лингвистических противоречий; ведь он не именователь, не маг слова, а критик), тогда как у неопозитивистов мерилom выступает принцип верификации, а у Поппера – принцип фальсификации (и оба эти подхода вслед за Кантом также носят метафорический характер, ибо выступают как логические гипотезы). То есть в позитивистских битвах XX столетия явно прослеживаются метафорические весы Канта, осью которых, а, следовательно, и краеугольным камнем, является для нас непонятное, а для Канта очень ясное слово «опыт».

Далее в дискурсе Канта вновь появляется «упорный и нераскаившийся догматик», который надеется на обретение строгих доказательств бытия Бога и существования загробной жизни (в частности, бессмертия души). Кант настаивает на том, что такие доказательства, равно как и противоположные, невозможны, поскольку они предполагают синтетические суждения «о вещах за пределами всякого возможного опыта», а разум не имеет «права судить таким образом» [16, с. 555–556].

И. Кант, показывая, каким образом трансцендентальному скептику следует относиться к догматику, рисует настоящую «батальную сцену». Мы можем упрекнуть противника в неясности, если же он сделает в отношении нас такой же выпад, мы защитимся «резервом» – «субъективной максимой разума», «которой недостаёт противнику, и под её защитой мы можем спокойно и равнодушно смотреть на все его холостые выстрелы» [16, с. 556]. Трансцендентальный скептик подобен коменданту мощной крепости, которую пытается штурмовать дилетант. Кант, как ясно и логически мыслящий критик, разводит сцены битвы по ясности познания на отдельные арены, где в ходе битвы применяется разный инструментарий антропологического оружия (заметим, что сферу веры немецкий мыслитель

пока оставляет за границами разворачивающейся за «чистоту» познания битвы, так как ее нельзя взвешивать логически). Такая скрытая антропология позволяет Канту искать удачные аргументы в пользу «научности» суждений.

Создаётся впечатление, что иногда И. Кант сам смакует яркие военные метафоры. Пребывание в рамках догматического мышления как бы увековечивает войну-полемику, в ходе которой стороны «вступают в бой, вооружаясь доводами в пользу противоположных утверждений» [16, с. 564]. Неспособные возвыситься над ограниченностью своих позиций, стороны упорно сражаются, оттачивая своё оружие и полемически-тактическое мастерство. Кант указывает на тех, «кто приносит с собой только догматическое оружие для отражения нападков со стороны противника и не умеет развернуть скрытую диалектику, присущую ему не менее чем противнику...» [16, с. 564]. Диалектика подобна скрытым резервам, припрятанным с обеих сторон и вводимым в решающий (как кажется) момент сражения. Кант понимает, что сфера деятельности мышления, практически, безгранична, и, чтобы противопоставить вольному (сво-бодному) мышлению «антропологические границы», он использует мощное оружие всей предшествующей культуры – диалектику, которая уравнивает шансы сторон (ведь поле битвы – всегда граница, по разные стороны которой находятся разные аргументы; вопрос только в том, как их примирить – усилить или ослабить). Кант понимает диалектику по-гречески как борьбу, как критику, которая уравнивает шансы и ставит человеческое мышление на границу взвешивания.

Интересно, что в данном контексте военная метафористика порой приобретает педагогические коннотации. Кенигсбергский мудрец рассуждает здесь о неэффективности интеллектуальной опеки в деле воспитания молодого поколения. Кажется, что для данного момента было бы благотворно «взять ненадолго под опеку разум молодёжи» [16, с. 564]. Но если впоследствии молодым людям попадут в руки сочинения противоборствующей стороны, столь же оснащённые диалектическим оружием, устоят ли молодые люди от искушения «жадными глотками выпить яд, догматически разрушающий» ранее внушённые им «благие» основоположения? [16, с. 564]. То есть, говоря языком военной метафористики, не станут ли молодые догматики перебежчиками, узрев красоту мундиров и блеск оружия в стане врага? Следовательно, необходимо

вооружить юношу оружием критики, которая покажет ему не только мнимость доводов противоборствующих сторон, но и мнимость того, за что они сражаются. Отсюда Кант выводит обоснование необходимости «основательного обучения критике чистого разума» [16, с. 564]. Трансцендентальному «оружию» необходимо обучить, иначе блеск добра Сократа, «идей» Платона и категорий Аристотеля закрывает все остальное поле (пространство, топос) мышления, и мудрость оборачивается односторонностью взгляда, уверенностью в своем пути, оборачивается метафорической близорукостью своей логики. Ширма, которую навесили на европейское мышление Платон и Аристотель, начинает приоткрываться лишь в XX в. А кто же укажет молодежи на сущность противоречий? Кант уверен, что его «критический» подход позволяет вовремя заметить «ширму» и расшифровать ее коды, свести к простым элементам логики и опыта, показать место метафизики и религии в этом освещенном трансцендентальным светом пространстве.

Кант указывает, что «единственной ареной борьбы» для догматика могла бы быть чистая теология и чистая психология, но эта почва не удерживает ни одного ратника в полной амуниции и с оружием, которого следовало бы бояться [16, с. 556]. («Auf solche Weise gibt es eigentlich gar keine Antithetik der reinen Vernunft. Denn der einzige Kampfplatz für sie würde auf dem Felde der reinen Theologie und Psychologie zu suchen sein; dieser Boden aber trägt keinen Kämpfer in seiner ganzen Rüstung und mit Waffen, die zu fürchten wären») [17, s. 940]. Опять «военная метафора». Кстати, «Rüstung», которое Лосский переводит как «амуниция», в более точном переводе означает «экипировка» и даже «доспехи». Далее Кант продолжает метафору: он (догматик) может выступать только с насмешками и хвастовством, которые можно осмеять как детскую забаву. Это утешительное наблюдение вновь даёт мужество разуму; иначе на что же он мог бы полагаться, если бы, призванный один устранять все заблуждения, он сам в себе был раздвоен, не имея надежды на мир и спокойное обладание [истиной]?» [16, с. 556]. Кант спокойно выстраивает границы разуму, помещая его в пространство собственного бытия. Догматика – сфера усилий чистого разума, оторванного от опыта.

Перед нами разворачивается как бы «подлинная», эзотерическая история чистого разума (а на самом деле метафорическая, или метафизическая, недаром постмодернисты приравняли

метафизическое и метафорическое и попытались устранить метафизику как чистую метафору (идею) классического мышления). Древние кочевники-скептики с переменным успехом были отбиты оседлыми земледельцами-догматиками. Но между догматиками начались споры и стычки за земельные (то есть опытные) наделы. В этих стычках нападающая сторона всегда имела преимущество. Но вот является трансцендентальный философ и воздвигает на землях догматиков хорошо укрепленный замок, возвышающийся на твердом (прочном) основании опытных данных (против которого догматики не находят аргументов, так как нельзя сражаться с трансцендентальной логикой, поделившей владения догматиков посредством привязки к опыту). Теперь все догматики обращаются против него. Но трансцендентальный критик легко отбивает их неумелые атаки. Со спокойным мужеством взирает разум с бастионов трансцендентальной критики на детскую забаву неприятеля. Зачем же он пришёл в их земли? С какой целью воздвигнул критическую твердыню? Для того чтобы, во-первых, показать догматикам тщету их борьбы, а во-вторых, дать (принести) закон, регулирующий конфликты в научном и ненаучном сообществах. Возможно, что конечной целью критика-законодателя является приведение научного сообщества к состоянию «вечного мира», к идее, приводящей всякую науку к «золотому сечению» (однако, уничтожающей творчество), ведь там, где процветает равенство и граница, там творчество прижимается к границе и исчезает, вот и вся метафора.

Но если те земельные участки, за которые воюют догматики, оказываются «иллюзией» и «миражом», так что же есть истинная ценность научного сообщества? Кант везде ищет прочные разумно-гносеологические (логические) основания всего мироздания. Как примирить догматиков, прочно захвативших и строго разделивших все куски разумного пространства, как примирить метафизику, веру и науку? Возможно ли это, или мы должны отказаться от разумного (трансцендентального) взвешивания. Вот проблема, которая постоянно тревожила Канта несмотря на все критики. Первоначально Кант был уверен, что нашел решение в рамках трансцендентального передела (раздела) пространства мышления. Однако постепенно он понимает, что утратил что-то важное в самом человеке (ведь нельзя только усилием трансцендентальной воли или критики отменить усилия веры, усилия

математиков и логиков всей предшествующей культуры).

Кант, безусловно, чистый логик. Он строит замок, все составные части которого (прежде всего, человек) должны руководствоваться законом «по-сю-сторонности» (все научное должно находиться по сю сторону опыта, ведь только по эту сторону работают причинно-следственные связи и, следовательно, жесткая логика). Согласно Канту (периода «Критики чистого разума»), только чувство, рассудок и разум являются полем игры бытия человека. Все остальное – лишь мираж и иллюзии. Ведь больше ни в какой области существования человека невозможно построить логику.

Постепенно Кант начинает понимать, что нужно ограничить разум, чтобы оставить место вере. Нельзя отменить антропологию. И тогда естественен вопрос: возможна ли религия в пределах только разума? Насколько уютно Кант чувствовал себя в области логики, настолько проблемной является для него антропология. С антропологией Кант не справился. Удивительно, но как раз здесь перестает работать метафорический подход. Или ты веришь, или ищешь метафоры (и трансцендентальные границы). А впрочем, есть еще и трансцендентные границы, но метафоры в трансцендентном пространстве куда-то испаряются. Хотя, казалось бы, именно здесь и открывается поле возможностей метафорического мышления. Но что-то в этом топосе сдерживает и останавливает его. В религии присутствует какая-то внутренняя строгость, которая останавливает метафорический разум. Здесь (в области религии) метафорическое слово Канта становится бессильным. Откуда берется эта непонятная строгость? Ведь не вводит же в самое дело еще критику религиозного разума.

Разум (в чистом виде) выступает в трансцендентальном идеализме И. Канта в качестве одновременно и арбитражного судьи, и полновластного суверена. И этот идеализм немецкий мыслитель нарушать не хочет. Ведь что же может быть выше разума? Он не приемлет попытки воспрепятствовать взвешенному скептицизму разума (в лице Юма и Пристли), отказывающегося вступать на путь бездоказательной спекуляции. Здесь Кант находит политическую метафору, переходящую в военную. В попытке пресечь свободомыслие скептиков Кант уподобляет демагогические обвинения в «государственной измене» к апелляции к мнению простых людей, ничего не понимающих в столь тонких вопросах [16, с. 558], как критика чистого разума. Кант

даёт следующий совет трансцендентальному критику: вместо того, чтобы размахивать мечом, лучше спокойно присматривайтесь из безопасного убежища критики к этому спору, который для борющихся утомителен, а вас развлекает и при несомненно бескровном исходе должен быть полезным для ваших взглядов. Было бы ведь нелепо ожидать от разума разъяснений и в то же время заведомо предписывать ему, на какую сторону он непременно должен стать. К тому же разум уже са-мопроизвольно до такой степени укрощается и удерживается в границах самим же разумом, что вам нет нужды призывать стражу, чтобы противопоставить общественную силу той стороне, перевес которой кажется вам опасным. В этой диалектике не бывает побед, которые давали бы вам повод беспокоиться [16, с. 559]. Столь тонкое дело как критика чистого разума Кант доверяет только себе и своим последователям. Знал бы он, к сколь различным вариантам (и направлениям) приведет его «находка» границ трансцендентального разума. Ведь каждый понял эти границы по своему – кто диалектически, кто метафизически, а кто и антропологически. Словом, Кант сделал свое дело и подвел самую глубокую критику под мощный фундамент классического мышления – и обнаружил его границы. Разум, обнаруживший себя в границах, стал сопротивляться и разрушил фундамент столь стройного метафорического (метафизического) классического мышления. Кант нашел веские аргументы в его защиту против скептиков и догматиков и подписал ему приговор. Ибо обнаружив все-сильный (трансцендентальный) закон для всякого мышления, немецкий идеалист подписал приговор всему классическому мышлению. Кант осуществил ту же самую процедуру (вывел сумму возможных разумов), какую Ф. Аквинский эпохой раньше применил к теологическому мышлению. Последовательно два типа метафорического мышления – Аквината и Канта – подписали приговор двум эпохам мышления – теологической и метафизической.

Мирный кенигсбергский обыватель, прохаживающийся в одно и то же время по липовой аллее... Кто бы мог подумать, как далеко зайдет его критика, что в его сознании бушуют страсти по догматизму и скептицизму? Что он не только невозмутимо спокоен в треволнениях бытия, но в глубине души он ещё и насмешник, которого забавляют бесплодные усилия любви к догматическим спекуляциям.

В метафорическом дискурсе Канта намечается тема мнимой злокозненности чистого разума. С точки зрения догматического разума чистый разум выглядит «злорадным и коварным». Соблюдая «нейтральность» («нейтралитет») в догматическом конфликте, чистый разум «доставляет оружие обеим его сторонам и затем спокойно и с насмешкой наблюдает их разгорячённую борьбу» [16, с. 565]. Чистый разум – это холодное оружие чистой трансцендентальной (диалектико-антропологической) логики. Кант – «мастер мысли», «мастер» диалектического проведения границы, мастер демаркации границ чистого мышления, но, удивительно, по сути, в этом мастерстве нет места самому человеку. Кант – «мастер», феноменолог, разграничивающий человеческое (опытное) и чистое (метафизико-математическое) познание. В конечном счете его интересует (феноменологический) опыт чистого мышления. Он – феноменолог, очерчивающий границы возможностей чистого сознания. Причем – первый неклассический феноменолог. Опыт трансцендентальной работы с вещами самими по себе разбудил в нем того, кто исследует явленность вещей человеческому сознанию. Так что трансцендентальная философия – это одна из первых попыток феноменологии опыта.

Естественно, возникает вопрос, насколько чистый разум может судить или сказать в свое оправдание как судьи того, что встречается в виде феноменов (а ничего другого разум встретить не может). Ведь, в конечном счете, тема строгости (или достоверности) чистого сознания – это основная проблема любой феноменологии.

Может ли в таком случае чистый разум сказать что-либо в своё оправдание? Несомненно. Его «торговля оружием» призвана пресечь «ослепление и высокомерие» противоборствующих сторон, сбить их «хвастовство». Критический разум замечает, что хвастливому догматику, не желающему считаться «ни с какой критикой», можно противопоставить лишь такого же догматика – только тогда самоуверенный хвастун будет приведён в «замешательство» и «в некоторое сомнение насчёт его притязаний» [16, с. 565]. Опять метафора борьбы. Но мы уже видим, там, где у Канта нет других аргументов, он прибегает к метафорам (или трансцендентальной диалектике). Повторимся, там, где Кант лишен возможности аргументации (в частности, в споре о последнем судье разума), он прибегает к метафорам, либо военным, либо судебным.

Здесь Кант явно и недвусмысленно описы-

вает критический метод в тер-минах судебного права: «Критику чистого разума можно рассматривать как настоящее судилище для всех его споров; действительно, в эти споры, непосредственно касающиеся объектов, она не вмешивается, а предназначена для того, чтобы определить права разума вообще и судить о них по основоположениям его первой инстанции» [16, с. 562].

Но трансцендентальная критика – не просто «судилище». Это, своего рода, высший апелляционный суд, возможно, международный трибунал. «Без критики разум находится как бы в естественном состоянии и может отстаивать свои утверждения и претензии или обеспечить их не иначе как посредством войны. Наоборот, критика, заимствуя все решения из основных правил его собственного установления, авторитет которого не может быть подвергнут сомнению, создаёт нам спокойствие правового состояния, при котором надлежит вести наши споры не иначе как в виде процесса. В естественном состоянии конец спору кладёт победа, которой хвалятся обе стороны и за которой большей частью следует лишь непрочный мир, устанавливаемый вмешавшимся в дело начальством; в правовом же состоянии дело кончается приговором, который, проникая здесь в самый источник споров, должен обеспечить вечный мир. Сами бесконечные споры чисто догматического разума побуждают в конце концов искать спокойствия в какой-нибудь критике этого разума и в законодательстве, основывающемся на ней» [16, с. 562]. Итак, мы видим, что разум только тогда выступает как последний судья, когда он считает себя всевышним, последней инстанцией, то есть выступает как последняя юридическая инстанция. Кант как бы говорит, хотите закон познания, тогда вы не должны посягать на права чистого разума. Иначе всякая логика познания разрушается, и вместо высшего судьи, мы можем наблюдать локальные войны частных догматических или скептических разумов.

Поэтому в «Критике...» далее идёт прямая отсылка к Гоббсу, у которого беспрекословное подчинение силе закона выводит род человеческий из естественного состояния войны всех против всех.

Именно критика призвана пресечь догматические войны и привести враждующих к «спокойствию правового состояния». Судебный процесс (высшего чистого разума) должен заменить всяческие дуэли и боевые столкновения; приго-

вор безусловно уважаемой инстанции отменяет сомнительные, непрочные и хвастливые военные (метафорические) победы догматиков или скептиков. В конце концов добропорядочный обыватель, смиренно возделывающий философскую ниву, устаёт от «бесконечных споров догматического разума». Он «ищет спокойствия», он жаждет «вечного мира». Классический разум (в лице Канта) нашел мирового судью, которому, безусловно, можно доверять. Ведь что может быть выше чистого разума, перед которым склонились Декарт и Спиноза (которые в вопросах высшего разумения отсылали туда, где сумма углов прямоугольного треугольника равна 180 градусам), за которым стоят идеи (Платона), категории и закон (высшая логика) Аристотеля.

Кто же олицетворяет собой ту высшую инстанцию, приговору которой должны подчиниться и обыватели, и мятежные феодалы-догматики? Это, по Канту, общечеловеческий разум (как не вспомнить всеприродный «логос» греков), который, будучи очищен от догматических иллюзий, предрассудков и паралогизмов, раскрывается перед нами как трансцендентальный критический суверенный разум. Свобода мышления, в том числе критического мышления, есть неотъемлемое право этого разума. «Эта свобода вытекает уже из коренных прав человеческого разума, не признающего никакого судьи, кроме самого общечеловеческого разума, в котором всякий имеет голос; и так как от этого разума зависит всякое улучшение, какое возможно в нашем состоянии, то это право священо и никто не смеет ограничивать его» [16, с. 562–563]. Тут мы должны вспомнить, что свобода разума и есть та последняя инстанция, которая не давала возможность провести ни одной сколько-нибудь существенной юридической операции по очистке сознания в Новое время. Кант, в конечном счете, так же не преодолел этот рубеж. Ведь непонятно, в какой мере трансцендентальный чистый разум может быть свободен в своих действиях. Категорический императив Канта – лишь один из вариантов ограничения всеобщей свободы разума.

Такой подход к разуму выглядит благородно и возвышенно, это один из самых вдохновенных гимнов человеческому разуму. А юридические тонкости, скрывающиеся за этим гимном разуму, мы попытались отразить.

Последовательно осуществляемая ирония по отношению к воинственно-хвастливым догматикам, как это ни странно, переводит военную метафористику в мистическую. «Таким обра-

зом, в сфере чистого разума не бывает настоящей полемики. Обе стороны толкут воду в ступе и дерутся со своими теньями, так как они выходят за пределы природы, туда, где для их догматических уловок нет ничего, что можно было бы схватить и удержать. Они могут бороться сколько угодно; тени, разрушаемые ими, мгновенно срastaются вновь, как герои в Валгалле, чтобы опять развлекаться бескровными битвами» [16, с. 565]. «So gibt es demnach keine eigentliche Polemik im Felde der reinen Vernunft. Beide Teile sind Luftfechter, die sich mit ihrem Schatten herumbalgen, denn sie gehen über die Natur hinaus, wo für ihre dogmatischen Griffe nichts vorhanden ist, was sich fassen und halten ließe. Sie haben gut kämpfen; die Schatten, die sie zerhauen, wachsen wie die Helden in Walhalla in einem Augenblicke wiederum zusammen, um sich aufs neue in unblutigen Kämpfen belustigen zu können» [17, s. 954]. Перевод Лосским «Luftfechter» как «толочь воду в ступе» вызывает, мягко говоря, недоумение. В буквальном переводе «Luftfechter» означает «воздушный фехтовальщик», что даёт весьма яркую и выразительную военную метафору, которая исчезает при переводе в виде фразеологизма «толочь воду в ступе».

Впрочем, мистицизм здесь кажущийся, он окрашен в иронические тона. И. Кант, несомненно, не верит в Валгаллу. Он как бы вразумляет догматических бретёров: приглядитесь внимательнее – вы сражаетесь за призрачные цели, более того, – сражаетесь с призраками (типа ветряных мельниц Дон Кихота). Все эти метафизические войны оказываются как бы образами «догматического сна», от которого сам Кант пробудился и теперь призывает пробудиться коллег. Поистине, «сон разума рождает чудовищ». Трансцендентальная критика «может быть только средством пробуждения разума от его сладкого догматического сна, дабы подвергнуть его состояние более тщательному исследованию» [16, с. 566]. Трансцендентальная критика разума является лишь очередной метафорикой, которая выводит за пределы классического разума, чтобы найти место новому (более глубокому, в частности, феноменологическому) способу погружения в разум (средством пробуждения классического сознания от «сна»).

Следует отметить, что критический разум ведёт борьбу, так сказать, «на два фронта»: против агрессивной самонадеянности догматиков и против своего рода интеллектуального нигилизма скептиков. Вероятно, мы должны отметить и

тот факт, что все основные идеи трансцендентального пробуждения сознания были подготовлены до Канта его предшественниками (смотри, например, исследования по этому поводу С. Секунданта). Кант же ссылается в этом смысле только на двух мыслителей (Юма и Руссо).

Критическое отношение к Юму является примером метафорической работы самого Канта, в которой немецкий мыслитель выстраивает границы не только догматического, но, видимо, и метафорического (понимай, метафизического) мышления. Высоко оценивая философию Юма, Кант называет его «самым пронизательным из всех скептиков» [16, с. 570]. Но немецкий мыслитель понимает, что скептицизм Юма чрезмерен: он не приемлет возможности априорных синтетических суждений, отвергает «все предполагаемые априорные принципы» суждений, что приводит его к ошибочному отрицанию закона причинности [16, с. 570–571]. Чрезмерность юмовского скептицизма «губит всякий скептицизм, а именно его взгляды сами подвергаются сомнению» [16, с. 572]. Это происходит потому, что Юм «только суживает наш рассудок, не определяя его границ» [16, с. 572]. Этот упрек чрезвычайно характерен для Канта: в нём проявляется основная, на наш взгляд, особенность его интеллектуального стиля – проведение границ. Поскольку Д. Юм не делает различия «между обоснованными требованиями рассудка и диалектическими притязаниями разума», то это пробуждает воинственность догматического разума, «характерные порывы которого ничуть не были при этом нарушены, а только встретили препятствие»; он чувствует, «что путь для его расширения не закрыт» [16, с. 572–573]. Итак, неумелая критика не только не умиряет догматический разум, но, наоборот, пробуждает его воинственность: «Ведь для защиты против нападений вновь вооружаются и ещё упрямее подымают голову, чтобы добиться выполнения своих требований. Наоборот, полная оценка всех наших способностей и возникающее отсюда убеждение в достоверности ограниченного владения и тщетности более высоких притязаний прекращают всякий спор и побуждают мирно довольствоваться хотя и ограниченным, но бесспорным достоянием» [16, с. 573]. Только трансцендентальный разум, по мнению Канта, может выступать третейским судьей в любых спорах частного разума (догматиков), потому что он устанавливает высший закон для разума – трансцендентальный, то есть устанавливает априорные границы деятельности

разума. В этом подходе Кант надеется на высшую ясность и достоверность, которую вносит трансцендентальный разум, ведь он демаркирует аналитические и синтетические, индуктивные и дедуктивные суждения, – проводит то высшее действие, на которое не отваживалось ни-какое классическое мышление, подчиненное законам формальной (высшей) логики. Кант ищет границу высшей логики и догматических (а также скептических) умозаключений философов.

В приведенном суждении Канта мы вновь видим переход от военной метафористики к правовой: критика разума есть как бы защита территории, причём территории, на которую есть бесспорные права, а «диалектические притязания» есть как бы необоснованная экспансия разума, его захватнические войны. Кант отвечает догматикам: «не захватывайте чужого достояния!», и скептикам: «не отрицайте бесспорные права разума на его ограниченное владение».

Наибольшей яркости и детализированности военная метафористика Канта достигает в третьем разделе 1-й главы трансцендентального учения о методе – «Дисциплина чистого разума в отношении гипотез». Здесь же – одно из наиболее сильных проявлений рефлексивности мышления И. Канта. Он утверждает, что критическому разуму следует вести лишь оборонительные, а не наступательные войны. «Действительно, он вправе, как бы в целях необходимой самообороны, применять для защиты своего доброго дела те же средства, что и противник, а именно прибегать к гипотезам...» [16, с. 579]. Дело чистого разума правое, победа будет за ним. Конечная правота оправдывает своего рода военные хитрости и уловки в борьбе с неприятелем. «Следовательно, в сфере чистого разума гипотезы допустимы только как военное оружие не для того, чтобы обосновать на них своё право, а только для того, чтобы защищать его» [16, с. 579]. Допустимо даже «снабжать противника оружием», впрочем, так сказать, не слишком летальным. «В полное ваше вооружение входят, следовательно, также и гипотезы чистого разума; они, правда, только свинцовое оружие (так как никакой закон опыта не придаёт ему свойства стали). Но обладают они такой же силой, как и всякое оружие, которое может использовать против вас ваш противник» [16, с. 580]. Опять мы наблюдаем картину «военных» хитростей стратега (то есть разума).

Далее И. Кант живописует сцену воображаемого спора между мыслителем, отрицающим

бессмертие души и существование каких бы то ни было «духовных существ», и сторонником трансцендентальной гипотезы об «умопостигаемой» духовной жизни [16, с. 580–581]. Это напоминает наставления в стратегии и тактике типа: если неприятель предпримет то-то, вы поступите так-то, но при этом избегайте того-то.

Что же является основанием столь смелой и даже рискованной игры чистого разума с догматическим неприятелем? Невозможность достоверности в сфере спекулятивного мышления. «Но все синтетические положения чистого разума имеют ту особенность, что, хотя те, кто считает реальными некоторые идеи, никогда не обладают таким знанием, чтобы установить достоверность этого положения, в такой же мере, с другой стороны, и противник его не в состоянии обосновать противоположное утверждение. Это равенство участи человеческого разума не благоприятствует в спекулятивном знании ни одной из сторон, и поэтому здесь находится настоящая арена нескончаемых споров» [16, с. 578]. «Kampfplatz nimmer beizulegender Fehden» предстаёт в переводе Лосского в качестве «арены нескончаемых споров», но возможен вариант «арена нескончаемой вражды». Мы видим, что нередко более яркие и насыщенные военным смыслом метафоры кантовского языка при «облагороженном» переводе теряют «милитаристские» коннотации и превращаются в поле битвы его научного, математического и метафизического разума (мышления). Фактически, у И. Канта не «амуниция», а «доспехи», не «арена борьбы», а «поле боя», не «арена споров», а «арена вражды».

В таком подходе обнаруживается рефлексивность кантовского дискурса (вечный спор между логикой дискурса и метафизикой (метафорической) диалектики). Честность и пристальность его взгляда, направленного на строение чистого разума, впечатляет. Мы отчетливо слышим, что «необходимо истребить самый источник споров, заложенный в природе человеческого разума...» [16, с. 579]. Здесь снова слышится голос Канта-мировотворца. Но как истребить этот источник? И где именно он находится? Ответ кенигсбергского мудреца поразителен: «Но противника мы должны здесь всегда искать в самих себе, так как спекулятивный разум в своём трансцендентальном применении сам по себе диалектичен. Возражения, которые могли бы вызвать опасения, заложены в нас самих» [16, с. 579]. Кант в таком смысле выступает, как фундаментальный

(универсальный) человек, в сознании которого сталкиваются философы и мыслители разного толка (тут и вырисовывается логическая (или метафорическая) граница, за которую нельзя переступать чистому разуму, если он хочет быть логичным и научным).

Призраки Валгаллы гнездятся в самой сердцевине чистого разума. Мы отмечаем уже черты размеченного Кантом разума: воинственен и экспансивен не только спекулятивный разум, воинственность скрывается и в глубинах трансцендентального разума.

«С кем протекли его боренья?

С самим собой, с самим собой».

(Б. Пастернак).

И поскольку Кант уже отчетливо видит границы чувственного, логического и метафизического познания (которые не видели ни эмпирическое, ни сенсуалистическое, ни рациональное мышление предшественников), он наметает переход от чистого к рассудочному и затем практическому разуму. «Практическому интересу нет никакого дела» до полёта мысли чистой спекуляции [16, с. 578-579]. «Итак, в сфере практики у разума есть владения, законность которых он не должен, да и не мог бы доказывать» [16, с. 579]. Практика – настоящее, незыблемое и неоспоримое поле владения разумом. Именно в практике, в действии, происходящем в настоящем, сталкиваются все виды познания. И там, где эту операцию столкновения осуществить не удастся, появляются метафоры (подмены, замены), закрывающие глубины незнания, а точнее, очерчивающие границы незнания. Кант хорошо владел этим искусством, а кое-где указывал, что этому искусству он научился у Д. Юма и Ж.-Ж. Руссо.

Выводы.

Фактически, мы рассмотрели только «военные» метафоры Канта и, частично, судебные, связанные с «военными». Однако точно в таком же смысле можно обнаружить политические и даже эротические метафоры, которые также указывают на особенности метафоричности его письма.

В конечном счете не ищем ли и мы лишь определенную (метафорическую, смысловую) границу творчества Канта и не является ли в таком случае наше исследование очередной метафористикой по отношению к учению Канта? Очевидно, что мы также имеем право использовать тот подход, который он сам предложил, и взглянуть на трансцендентальное учение немецкого мыслителя с этих позиций? Мы лишь стремились

показать, что этот метафорически-смысловой подход, который прослеживается в его творчестве, приводит нас к пониманию новых смысловых границ его творчества, к пониманию того, что Кант оказался не только блестящим логиком, метафизиком и тонким ценителем диалектики, но он прекрасно чувствовал и смысловое (логическое, метафизическое и научное) напряжение понятий, то есть был близок к лингвистической (может быть еще не семантической) трактовке чистого разума. Однако в этом месте перед ним выросла такая «гора» метафор, что он не рискнул нарушить спокойствие чистого (логического и математического) разума. Понимание тех границ, которые потребовало бы лингвистическое (языковое) и семантическое осмысление чистого разума, пришло гораздо позже (в конце XIX в.), и лингвистический поворот философии XX в. лишь воплотил те идеи, которые Кант осуществлял в своей метафорике. Но немецкий философ не рискнул перейти семантические границы разума, и в этом месте во всем его творчестве просматривается зона умолчания, за что его и критиковали в дальнейшем философы (К. Л. Рейнгольд, например, прямо говорил о необходимости дополнения «Критики чистого разума» критикой языка). Гносеологическое величие Канта заслонило «языковые» проблемы его творчества и закрыло лингвистический горизонт философии почти на сто лет.

Разве не можем мы взглянуть на трансцендентальное учение немецкого мыслителя, используя тот же подход, который он сам и предложил, или, по крайней мере, который прослеживается в его творчестве? Метафорическое прочтение трансцендентального учения Канта позволяет приоткрыть некоторые закономерности и проследить лингвистические границы его творчества. Мы же с большой осторожностью лишь пытаемся выразить ту мысль, что метафорика Канта – это хорошо продуманная смысловая (семантическая) граница его трансцендентальной логики. Не исключено, что эта метафорика более отчетливо прослеживается не в его «Критиках» (вполне логически выверенных и избегающих логико-понятийных противоречий), а в материалах к «Критикам», где его мысль менее скована и более свободна. Видимо, пришло время исследовать метафорические и семантические границы творчества Канта и сформировать топологический и метафорический каркас его трансцендентального мышления, чтобы открыть перспективы деструктивной, деконструктивной и в целом

семантической (знаково-смысловой) критики «чистого разума» (элементы такой критики просматриваются в творчестве, Гуссерля, Деррида, Делеза, Бодриера и др.). Однако универсальная граница трансцендентального разума (по типу витгенштейнианской конструкции фактического разума) еще не исследована. Одной из граней критики трансцендентального разума является

семантический разум. Отсюда начинается критика Б. Рассела, Дж. Мура, Л. Витгенштейна и др. Другая грань – критика самой границы опыта – отсюда различные принципы (верификации, фальсификации и др.). Третья грань выводит нас на уровень прагматического разума. Мы же предложили свой вариант этой критики Канта – поиск границ его метафорического разума.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Anderson P. Metaphors of Spatial Location: Understanding Post-Kantian Space. *Contemporary Kantian Metaphysics. New Essays on Space and Time* / ed. by R. Baiasu, G. Bird, A. Moore. New York, 2012. P. 169–196.
2. Antonio de Almeida G. Kant and the Cognitive Function of Imagination. *Kant and the Metaphors of Reason* / ed. by P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra. Hildesheim : Georg Olms Verlag, 2015. P. 11–26.
3. Brum Torres J. C. «Stem» and «Source» as Metaphors of The Transcendental Doctrine of Elements. *Kant and the Metaphors of Reason* / ed. by P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra. Hildesheim : Georg Olms Verlag, 2015. P. 41–58.
4. Costello D. Danto and Kant, Together at Last? *New Waves in Aesthetics* / ed. by K. Stocks, K. Thomcon-Jones. London : Designs and Patents Act, 2008. P. 244–266.
5. Cazeaux C. Metaphor and Continental Philosophy. From Kant to Derrida. – New York : Routledge, 2007. 219 p.
6. Fenves P. D. Raising the Tone of Philosophy: Late Essays by Immanuel Kant, Transformative Critique by Jacques Derrida. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1993. 176 p.
7. Fisticoc M. The Beautiful Shape of the Good: Platonic and Pythagorean Themes in Kant's Critique of the Power of Judgment. New York; London : Routledge, 2002. 160 p.
8. Johnson M. Philosophical Perspectives on Metaphor. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1981. 370 p.
9. Lorini G. Kant's Metaphor by Analogy between Ontology and Transcendental Philosophy. *Kant and the Metaphors of Reason* / ed. by P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra. Hildesheim : Georg Olms Verlag, 2015. P. 71–86.
10. Perez D. O. The Possibility of an Anthropological Study of Human Nature in Kant. *Kant and the Metaphors of Reason* / ed. by P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra. Hildesheim : Georg Olms Verlag, 2015. P. 445–454.
11. Poggi D. Standing in front of the Ocean: Kant and the Danger of Knowledge. *Kant and the Metaphors of Reason* / ed. by P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra. Hildesheim : Georg Olms Verlag, 2015. P. 87–106.
12. Purdy D. L. On the Ruins of Babel: Architectural Metaphor in German Thought. Ithaca, New York : Cornell University Press, 2011. 316 p.
13. Rolf G. The Lives of Kant. *Philosophy and Phenomenological Research*. 1987. Vol. 47. P. 485–500.
14. Senderowicz Y. M. The Coherence of Kant's Transcendental Idealism. Dordrecht : Springer, 2005. 296 p.
15. Trivedi S. Metaphors and Musical Expressiveness. *New Waves in Aesthetics* / ed. by K. Stocks, K. Thomcon-Jones. London : Designs and Patents Act, 2008. P. 41–57.
16. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. Критика чистого разума. Москва : Эксмо, 2006. 736 с.
17. Kant I. Kritik der reinen Vernunft / I. Kant. Werke. Zweisprachige deutsch-russische Ausgabe. Moskau : Nauka, 2006. Teilband II.1.

REFERENCES

1. Anderson, P. (2012). Metaphors of Spatial Location: Understanding Post-Kantian Space. *Contemporary Kantian Metaphysics. New Essays on Space and Time*. R. Baiasu, G. Bird, A. Moore (Eds.). (pp. 169–196). New York.
2. Antonio de Almeida, G. (2015). Kant and the Cognitive Function of Imagination. *Kant and the Metaphors of Reason*. P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra (Eds.). (pp. 11–26). Hildesheim: Georg Olms Verlag.
3. Brum Torres, J. C. (2015). «Stem» and «Source» as Metaphors of The Transcendental Doctrine of Elements. *Kant and the Metaphors of Reason*. P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra (Eds.). (pp. 41–58). Hildesheim: Georg Olms Verlag.
4. Costello, D. (2008). Danto and Kant, Together at Last? *New Waves in Aesthetics*. K. Stocks, K. Thomcon-Jones (Eds.). (pp. 244–266). London: Designs and Patents Act.

5. Cazeaux, C. (2007). *Metaphor and Continental Philosophy*. From Kant to Derrida. NY: Routledge.
6. Fenves, P. D. (1993). *Raising the Tone of Philosophy: Late Essays by Immanuel Kant, Transformative Critique by Jacques Derrida*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
7. Fistioc, M. (2002). *The Beautiful Shape of the Good: Platonic and Pythagorean Themes in Kant's Critique of the Power of Judgment*. NY; London: Routledge.
8. Johnson, M. (1981). *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
9. Lorini, G. (2015). Kant's Metaphor by Analogy between Ontology and Transcendental Philosophy. *Kant and the Metaphors of Reason*. P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra (Eds.). (pp. 71–86). Hildesheim: Georg Olms Verlag.
10. Perez, D. O. (2015). The Possibility of an Anthropological Study of Human Nature in Kant. *Kant and the Metaphors of Reason*. P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra (Eds.). (pp. 445–454). Hildesheim: Georg Olms Verlag.
11. Poggi, D. (2015). Standing in front of the Ocean: Kant and the Danger of Knowledge *Kant and the Metaphors of Reason*. P. Kauark-Leite, G. Cecchinato, V. De Araujo Figueiredo, M. Ruffing, A. Serra (Eds.). (pp. 87–106). Hildesheim: Georg Olms Verlag.
12. Purdy, D. L. (2011). *On the Ruins of Babel: Architectural Metaphor in German Thought*. Ithaca, N.Y. : Cornell University Press.
13. Rolf, G. (1987). The Lives of Kant. *Philosophy and Phenomenological Research*, 47, 485–500.
14. Senderowicz, Y. M. (2005). *The Coherence of Kant's Transcendental Idealism*. Dordrecht: Springer.
15. Trivedi, S. (2008). Metaphors and Musical Expressiveness. *New Waves in Aesthetics*. K. Stocks, K. Thomcon-Jones (Eds.). (pp. 41–57). London: Designs and Patents Act.
16. Kant, I. (2006). Kritika chistogo razuma [Criticism of Pure Mind]. In I. Kant. Kritika chistogo razuma [Criticism of Pure Mind]. Moskva: Eksmo.
17. Kant, I. (2006). Kritik der reinen Vernunft. In I. Kant. Werke. Zweisprachige deutsch-russische Ausgabe. Moskau: Nauka. Teilband II.1.

Єременко Олександр Михайлович

Доктор філософських наук, професор
Національний університет «Одеська
юридична академія»
65000, Одеса, Фонтанська дорога, 23

Email: alyeremenko@gmail.com

Yeremenko Oleksandr

Doctor of Philosophical sciences, Full Prof.
National University "Odessa Law Academy"
23, Fontans'ka doroga st., Odesa, 65000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-2922-0643

Окороков Віктор Брониславович

Доктор філософських наук, професор
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: victor7754@i.ua

Okorokov Viktor

Doctor of Philosophical sciences, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8606-677X

Цитування: Єременко О. М., Окороков В. Б. Метафористика «критики чистого розуму». *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 4. С. 118–131.

Citation: Yeremenko, O.M. & Okorokov, V.B. (2020). Metaforystyka «krytyky chystoho rozumu» [Metaphorics of "critique of pure reason"]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (4), 118–131.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.03.2020